

**ІСТОРИЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ**

**ВІТЧИЗНЯНА
ІСТОРІЯ**

ВИПУСК 3

1977

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІЯ

Республіканський
міжвідомчий збірник

Засновано в 1974 р.

Випуск 3

КИЇВ
«НАУКОВА ДУМКА»
1977

Матеріали збірника висвітлюють важливі й малодосліджені питання історії Української РСР періоду громадянської війни, соціалістичного й комуністичного будівництва. Значне місце в ньому відведено історіографії робітничого класу республіки, пролетарського інтернаціоналізму й дружби народів.

Головна редколегія

А. Г. Шевелев (головний редактор),
Ю. О. Курносів, Ф. Є. Лось, І. М. Мельникова,
І. С. Слабеев, П. С. Сохань, М. І. Супруненко,
А. М. Шлепаков

Редколегія випуску

З. Р. Вельянінова, Ю. М. Гамрецький
і *П. В. Замковий* (відповідальні за випуск),
В. Ф. Панібудьласка, Ю. І. Римаренко,
В. Г. Сарбей

Рецензент *І. І. Слинько*

Редакція історичної та археологічної літератури

З ІСТОРІЇ СОЦІАЛІСТИЧНОГО І КОМУНІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА

М. Р. ПЛЮЩ, Д. С. РЯЩЕНКО

РОЗВИТОК МАСОВОГО РОБІТНИЧОГО ВИНАХІДНИЦТВА І РАЦІОНАЛІЗАТОРСТВА В УКРАЇНСЬКІЙ РСР ЗА РОКИ ЧЕТВЕРТОЇ П'ЯТИРІЧКИ (1946—1950 рр.)

Комуністична партія на всіх етапах соціалістичного будівництва приділяла велику увагу питанням розвитку науки і техніки, підготовці та вихованню науково-технічних кадрів, організації руху винахідників і раціоналізаторів. У прогресі вітчизняної науки й техніки, в залученні народних мас до технічної творчості партія вбачала і вбачає важливий фактор прискорення розвитку соціалістичної економіки, підвищення матеріального та культурного рівня радянських людей.

Висвітленню технічної політики партії, дослідженню розвитку руху новаторів, винахідників і раціоналізаторів, як у загальносоюзному масштабі, так і в окремих регіонах, на різних етапах розвитку радянського суспільства присвятили свої праці історики нашої країни, в тому числі й Української РСР¹.

Боротьба Компартії України за прискорення технічного прогресу, за розгортання руху новаторів ще недостатньо вивчена. Рух раціоналізаторів та винахідників України в роки четвертої п'ятирічки прослідковується в окремих працях лише побіжно, у зв'язку з розвитком творчої співдружності науковців та новаторів виробництва, різними новаторськими починами тощо².

За роки четвертої п'ятирічки завдяки організаторській роботі партії великого розмаху набрала така форма творчої активності робітничого класу, як рух винахідників і раціоналізаторів. Передовики виробництва не обмежувались освоєнням нової техніки, їх творча думка все сміливіше втручалась в технологію виробництва, в роботу складних машин і механізмів. Вони вдосконалювали, а часто й самі створювали нові машини і механізми, добивалися підвищення продуктивності праці, економії коштів і сировини.

Актуальність дослідження цієї проблеми впливає з того, що боротьба робітничого класу за технічний прогрес, його невтомні пошуки нових резервів прискорення розвитку продуктивних сил суспільства відігравали велику роль у виконанні і перевиконанні народногосподарських планів четвертої п'ятирічки. Завершення відбудови народного господарства відбувалося в складних умовах. Фашисти завдали великих руйнувань економіці, в промисловості УРСР відчувалася велика нестача машин і механізмів, кваліфікованих робітників, інженерно-технічних працівників.

Робітничий клас під керівництвом Комуністичної партії проявив високу політичну свідомість і організованість на відбудові. Його невтомною працею створювалися нові галузі промисловості, велася відбудова і реконструкція багатьох галузей важкої індустрії.

Безпосереднім організатором українського народу в боротьбі за відбудову і дальший розвиток народного господарства, зокрема промисловості республіки, як і на попередніх етапах, була Комуністична партія України — один з бойових загонів КПРС, її невід'ємна і складова частина. Завдяки неослабному керівництву і допомозі ЦК ВКП(б) Компар-

тія України виявила вміння організувати маси, непохитну стійкість в подоланні труднощів і перешкод післявоєнного періоду.

Важлива особливість відбудови і розвитку промисловості Української РСР у четвертій п'ятирічці полягала в тому, що це було не просте відтворення її довоєнного рівня. Промисловість відбудовувалася на новій технічній основі. Одночасно проводилось будівництво нових підприємств, створювались нові галузі промисловості (газова промисловість, виробництво шарикопідшипників, нових видів металургійного, енергетичного та іншого устаткування, автомобілів тощо).

Відбудова зруйнованої ворогом промисловості здійснювалась на базі соціалістичної економіки в тих районах СРСР, які не були окуповані, а це забезпечувало швидкі темпи розвитку промисловості України на новому технічному рівні.

Величезний трудовий ентузіазм охопив також трудящих Української РСР у відбудовний період. Він був викликаний радістю визволення, великою перемогою радянського народу у боротьбі з ворогом, прагненням якнайшвидше відбудувати економіку, залікувати рани війни. Передовики і новатори виробництва, стахановці й ударники праці, винахідники та раціоналізатори республіки в ці роки багато працювали над розвитком нової техніки, освоєнням виробництва нових машин і механізмів, удосконаленням технології, раціоналізацією виробництва.

Піклування трудящих про відбудову і розвиток народного господарства, підвищення продуктивності праці, вдосконалення виробничого процесу яскраво виявлялося в раціоналізаторській та винахідницькій діяльності найдосвідченіших працівників.

Зародження і розвиток раціоналізаторства і винахідництва в нашій країні нерозривно пов'язані з іменем В. І. Леніна. Визначаючи програму побудови соціалізму, В. І. Ленін особливо виділяв завдання — поставити на державну основу справу винахідництва. У важкі роки іноземної інтервенції, боротьби за існування Радянської влади він підписав декрет «Про винахідників»³. Цей історичний документ, положення якого були розвинуті в наступні роки, визначав основи роботи нашої партії і держави в галузі винахідництва і сприяв розвитку раціоналізаторства. В. І. Ленін вперше розкрив суть, характерні риси і цілі радянського винахідництва, розглядаючи його як технічну творчість робітничого класу. У масовому винахідництві робітників і селян В. І. Ленін вбачав могутнє джерело технічного прогресу, важливий фактор підвищення продуктивності праці.

В. І. Ленін писав: «Підвищення продуктивності праці становить одне з корінних завдань, бо без цього остаточний перехід до комунізму неможливий»⁴. Основною умовою підвищення продуктивності праці В. І. Ленін вважав забезпечення матеріальної основи великої індустрії і розвиток «виробництва палива, заліза, машинобудування, хімічної промисловості»⁵. І далі В. І. Ленін у праці «Чергові завдання Радянської влади» підкреслював особливу важливість боротьби за підвищення продуктивності праці за умов, коли радянська країна переживала наслідки «найтяжчої і найрозорнішої війни»⁶.

Досліджуючи питання технічного прогресу, В. І. Ленін писав, що в повсякденному житті людина користується силами природи і може полегшити її використання тільки за допомогою машин, знарядь та ін.⁷

В. І. Ленін постійно звертав увагу партійних органів і господарських керівників на необхідність всемірної підтримки і розвитку творчої ініціативи і активності широких мас трудящих. «...Розум десятків мільйонів творців, — писав він, — створює щось незмірно вище, ніж найбільш велике і геніальне передбачення»⁸.

Керуючись ленінськими положеннями, Комуністична партія і Радянський уряд на всіх етапах комуністичного будівництва приділяли велику увагу питанням розвитку раціоналізації та винахідництва. Знач-

ну увагу цьому рухові було приділено в роки четвертої п'ятирічки, коли відбудова зруйнованого ворогом народного господарства вимагала широкого застосування у виробництві найновіших досягнень науки і техніки.

Визначаючи темпи розвитку техніки у післявоєнні роки, Комуністична партія керувалася вказівкою В. І. Леніна про те, що «треба скрізь більше запроваджувати машин, переходити до застосування машинної техніки якнайширше»⁹.

Розробляючи технічну політику, визначаючи основні напрями розвитку техніки на роки післявоєнних п'ятирічок, Комуністична партія керувалася ленінською оцінкою ролі техніки у розв'язанні економічних завдань, які постають перед робітничим класом після завоювання політичної влади. Широко розгортаючи фронт відбудови зруйнованого господарства, мобілізуючи творчі зусилля народних мас на виконання накреслень четвертої п'ятирічки, партія творчо розвивала ленінські заповіді про електрифікацію промисловості і транспорту, дбала про розвиток продуктивних сил на новій технічній основі. Проводячи в життя лінію на випереджальні темпи розвитку важкої індустрії, Комуністична партія в ці роки вживала невідкладні заходи для широкого запровадження електроенергії в усіх галузях народного господарства, розглядала її як важливий засіб досягнення прогресивних змін у технології виробництва. В ході відбудови електростанцій новатори — робітники, ІТП вносили багато цінних пропозицій, спрямованих на підвищення потужності агрегатів, проявляли творчий підхід до справи. Так, в ході відбудови Зуївської електростанції були реконструйовані технологічна схема станції та окремі вузли устаткування, встановлено новий щит управління, перероблено п'ять котлів¹⁰. На відбудові Дніпрогесу великого скорочення часу монтажу агрегатів добивалися новатори, винахідники і раціоналізатори¹¹.

Раціоналізаторство та винахідництво в умовах соціалізму передбачають перетворення індивідуальної праці робітника в творчість, — у працю, в якій втілення людиною своїх природних здібностей і творчих обдарувань виступає як процес самознаходження і самоутвердження особистості робітника — творця. Разом з тим це праця на загальну користь суспільства.

Технічний прогрес може здійснюватися тільки при міцній опорі на творчу ініціативу широких верств трудящих. Тому підвищенню культурно-технічного та загальноосвітнього рівня трудящих, підготовці кадрів, які б володіли технікою, були достатньо кваліфіковані на виробництві, партійні організації України в роки четвертої п'ятирічки надавали виключно важливого значення.

Успішний розвиток раціоналізаторства та винахідництва у післявоєнні роки значною мірою був зумовлений зростанням загальноосвітнього та культурно-технічного рівня робітників. В. І. Ленін зазначав, що важливою умовою піднесення промисловості і продуктивності праці є «...освітнє і культурне піднесення маси населення»¹².

Велике значення в справі підвищення технічного рівня робітників і в підготовці кадрів робітничого класу відігравали вечірні школи робітничої молоді. Так, якщо в 1946/47 навчальному році в школах робітничої молоді УРСР навчалось понад 48 тис. учнів, то в 1947/48 навчальному році — вже 90,5 тис.¹³

За п'ятиріччя в Українській РСР школи робітничої молоді закінчили понад 94 тис. молодих робітників¹⁴.

Підвищення загальноосвітнього рівня трудящих позитивно впливає на участь робітників у раціоналізаторському та винахідницькому русі.

Партійні організації промислових підприємств великого значення надавали підвищенню виробничої кваліфікації молодих робітників без-

посередньо на промислових підприємствах. Так, у 1949 р. на промислових підприємствах Запорізької області всіма формами виробничо-технічного навчання було охоплено 22 тис. робітників. Після навчання в школах передачі передових методів праці 450 робітників освоїли метод швидкісного різання металу, а 780 — почали брати активну участь в раціоналізаторському і винахідницькому русі¹⁵.

Всього ж за роки четвертої п'ятирічки на промислових підприємствах республіки через різні форми технічного навчання підвищили свою виробничу кваліфікацію більш як 2,8 млн. робітників¹⁶. Отже, підвищення загальноосвітньої та технічної освіти робітничого класу України сприяло тому, що раціоналізаторський і винахідницький рух розгортався з новою силою.

Законом про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства Української РСР ставилося завдання насамперед відбудувати й далі розвивати важку індустрію, залізничний транспорт і сільське господарство. У цьому документі ставилось завдання «забезпечити дальший технічний прогрес у всіх галузях народного господарства УРСР, як умову могутнього піднесення виробництва і підвищення продуктивності праці...»¹⁷.

Питання керівництва рухом раціоналізаторів і винахідників у роки четвертої п'ятирічки постійно перебували в полі зору партійних організацій. Центральний Комітет КП(б)У вказував, що виконання завдань п'ятирічки вимагає від обкомів, міськкомів і райкомів партії, партійних організацій промислових підприємств значного посилення уваги до питань винахідництва, раціоналізації і впровадження у виробництво передових методів праці¹⁸.

Активно включилися в раціоналізаторський рух на початку четвертої п'ятирічки працівники чорної металургії Української РСР. Невпинно зростала численність борців за технічний прогрес, підвищувалась економічна ефективність впроваджених раціоналізаторських пропозицій. Цінні пропозиції металургів-новаторів сприяли підвищенню продуктивності праці, вивільненню робітників від важкої фізичної праці. У 1946 р. число раціоналізаторів у цій важливій галузі промисловості зросло порівняно з 1945 р. на 3890 і становило 8190 чоловік. Лише за даними 12 заводів, порівняно з 1945 р. надходження раціоналізаторських пропозицій зросло на 70, а впровадження їх на 63%. Сума економічного ефекту зросла на 58%. Протягом 1946 р., за даними 30 металургійних заводів республіки, надійшло 8351 пропозиція, що дало змогу заощадити понад 30 млн. крб.¹⁹ Вагомі здобутки в раціоналізаторському русі мали колективи новаторів Дніпровського металургійного заводу ім. Ф. Е. Дзержинського, «Запоріжсталі», Дніпропетровського металургійного заводу ім. Г. І. Петровського. Новатори заводу ім. Ф. Е. Дзержинського впровадили 888 пропозицій і домоглися заощадження 5,4 млн. крб. Раціоналізатори заводу Таранов і Кариман подали пропозицію «Механізація подачі металу на доменній печі № 1». Впровадження її дало можливість вивільнити 19 валяльників і заощадити понад 1,2 млн. крб. Понад 3,5 млн. крб. заощадили протягом року раціоналізатори Дніпропетровського металургійного заводу ім. Г. І. Петровського²⁰. За даними 34 підприємств чорної металургії України, у 1947 р. від новаторів надійшло близько 8 тис. пропозицій і було заощаджено понад 41,3 млн. крб.²¹

Винахідниками і раціоналізаторами металургійних заводів лише Сталінської області в 1948 р. було подано 5690 пропозицій, а впроваджено понад 3 тис. Загальна економія від впровадження цих нововведень становила 32,7 млн. крб. Колективом новаторів Макіївського металургійного заводу ім. С. М. Кірова протягом 1948 р. за час проведення місячника збору і впровадження рацпропозицій було заощаджено 6,3 млн. крб. Впровадження пропозицій новаторів у 1948 р. дало змо-

гу вивільнити майже 190 чоловік, які перейшли на інші ділянки роботи²². Протягом 1948 р. на Єнакіївському металургійному заводі понад 300 новаторів внесли 422 раціоналізаторські пропозиції, що забезпечило економію близько 2,5 млн. крб.²³ В умовах, коли країна переживала великі труднощі відбудови народного господарства, вклад новаторів промисловості в економію коштів, електроенергії набував великого державного значення. За цей рік на підприємствах Сталінської області (нині — Донецької) від впровадження у виробництво винаходів і рацпропозицій було одержано понад 100 млн. крб. економії²⁴.

Колективу винахідників і раціоналізаторів Ворошиловградського паровозобудівного заводу ім. Жовтневої революції ЦК профспілки і Міністерством транспортно машинобудування за 1948 р. було присуджено звання «Кращий колектив раціоналізаторів і винахідників». Лише за час проведення двохмісячника збору раціоналізаторських пропозицій тут було заощаджено понад 2,1 млн. крб., знижено трудомісткість виробництва паровоза на 234 години, заощаджено 1254 кг металу на виготовленні кожного паровоза²⁵. В результаті роботи 244 комісії профспілок з масового винахідництва і раціоналізації на 23 підприємствах і комбінатах «Ворошиловградвугілля», «Донбасантрацит» за згаданий рік економічний ефект становив понад 47,8 млн. крб.²⁶

Виконуючи настанови ЦК КП(б)У, партійні організації республіки поліпшували керівництво раціоналізаторством і винахідництвом, використовуючи різні форми і методи масової та організаторської роботи.

Наприклад, у першому півріччі 1946 р. партійний комітет ХТЗ ім. С. Орджонікідзе разом з адміністрацією, профспілковою та комсомольською організаціями приступив до складання раціоналізаторського плану організаційно-технічних заходів на 1946 р., спрямованих на зростання продуктивності праці, зниження собівартості продукції, яку випускає завод, покращання технології виробництва. До складання цього плану було залучено понад 7 тис. робітників, інженерно-технічних працівників та службовців.

Активну участь у складанні раціоналізаторського плану прийняли 1500 робітників, які безпосередньо внесли свої пропозиції. А всього за період роботи по складанню раціоналізаторського плану заводу надійшло і розглянуто 2295 пропозицій від трудящих заводу, із яких 1922 були впроваджені у виробництво до кінця 1946 р. і принесли заводові 7 млн. крб. економії²⁷.

У результаті впровадження у виробництво раціоналізаторських пропозицій трудящих заводу собівартість трактора за сім місяців 1946 р. зменшилась на 48%. Якщо в січні 1946 р. собівартість трактора становила 74,3 тис. крб., то в липні цього самого року вона знизилась до 43 тис. Продуктивність праці одного робітника за цей період зросла на 53%²⁸.

В організації та керівництві рухом борців за технічний прогрес у роки четвертої п'ятирічки мали місце серйозні недоліки. З боку окремих адміністративних керівників і профспілок не було достатньої уваги і турботи про своєчасне впровадження новинок техніки і технології. Недостатню допомогу надавали робітникам-новаторам інженерно-технічні працівники, конструктори, які часто були зайняті плановими завданнями і не могли приділити належної уваги ентузіастам.

Обмеженість коштів і засобів матеріального стимулювання також певною мірою стримувало цей процес.

Партійні організації України вживали заходів з метою активізації винахідницької та раціоналізаторської роботи працівників. Ці питання ставилися і обговорювалися на партійних і партійно-технічних конференціях, нарадах новаторів, зльотах винахідників і раціоналізаторів, стахановців виробництва. Велику роль в залученні робітників до масової технічної творчості відігравали організації місячників — оглядів на

кращу пропозицію, пропаганда передового досвіду новаторів, читання лекцій на науково-технічну тематику. Так, восени 1945 р. бюро Сталінського обкому Компартії України заслухало питання про винахідницьку і раціоналізаторську роботу на шахтах згаданих комбінатів, намітило ряд заходів з метою посилення роботи, активізації технічної творчості серед шахтарів. Передбачалися організація читання лекцій про досягнення вітчизняної і зарубіжної гірничої техніки, проведення нарад новаторів, пропаганда кращих надбань борців за технічний прогрес²⁹. Завдяки активізації творчої ініціативи гірників колектив комбінату «Артемвугілля» у 1946 р. виконав річне завдання і дав понад план майже 93 тис. т вугілля³⁰.

У травні 1946 р. партійний комітет заводу «Комунар» (Запоріжжя) обговорив питання про організацію місячника раціоналізації виробництва на заводі.

По всіх цехах заводу була проведена партійними організаціями масово-політична робота серед трудящих по виконанню рішення парткому заводу. Внаслідок цього раціоналізаторська робота поживалась. Так, якщо до оголошення місячника було подано 112 раціоналізаторських пропозицій, то лише за 10 днів місячника з 15 до 25 травня 1946 р. заводські раціоналізатори подали їх 216. Економічний ефект від впровадження у виробництво лише їх частини становив 132 тис. крб.³¹

У липні 1946 р. у Києві з ініціативи міському партії відбувся міський актив раціоналізаторів та винахідників, на якому було прийнято звернення до всіх раціоналізаторів, винахідників, стахановців підприємства Києва включитися у соціалістичне змагання з раціоналізаторської творчості за дострокове виконання четвертої п'ятирічки³².

У серпні 1946 р. відкриті партійні збори заводу «Червоний екскаватор» обговорили питання про стан раціоналізаторської та винахідницької роботи на заводі. Для успішного виконання звернення міського активу раціоналізаторів та винахідників на заводі було створено комісію по раціоналізації, яка об'єднала навколо себе актив раціоналізаторів та винахідників. Партійна, профспілкова та комсомольська організації заводу почали систематично проводити семінари для раціоналізаторів та стахановців. Матеріали про кращі раціоналізаторські пропозиції висвітлювалися у пресі. До кінця 1946 р. заводські раціоналізатори своїми пропозиціями принесли 250 тис. крб. економії³³.

З метою поліпшення керівництва справою розвитку винахідництва та раціоналізаторства в СРСР, якнайшвидшого впровадження в практику винаходів і відкриттів, охорони державних інтересів у цій справі і подання допомоги винахідникам, у 1947 р. Рада Міністрів СРСР ухвалила рішення про відновлення роботи Комітету в справі винаходів і відкриттів при Раді Міністрів СРСР.

На міністерства і відомства покладалися відповідальні завдання в галузі винахідництва і науково-технічних відкриттів у підлеглих їм підприємствах, установах та організаціях. По-перше, подача завдань відповідним науково-технічним силам у справі відкриттів і винаходів. По-друге, керівництво існуючими експериментальними базами і організаціями нових баз для розробки відкриттів і винаходів³⁴.

Отже, постійна увага партійних та радянських організацій до праці сміливих перетворювачів виробництва, створення умов для найповнішого прояву їх творчих здібностей, сприяли безперервному зростанню рядів раціоналізаторів, розширювали масштаби їх багатогранної і корисної діяльності. Про це свідчать дані, наведені в таблиці надходження раціоналізаторських пропозицій в народне господарство республіки за 1947 р.³⁵ (Див. табл. 1).

Із даних таблиці видно, що протягом 1947 р., за неповними даними, в найважливіших галузях народного господарства було впроваджено у виробництво 8651 раціоналізаторська пропозиція з еконо-

мічним ефектом в 70 130,5 тис. крб. Порівняно низький процент поданих і впроваджених пропозицій у вугільній промисловості пояснювався невисоким рівнем технічної освіти гірників, плинністю кадрів, недоліками в організаторській роботі профспілок.

Серед працівників машинобудівних заводів Української РСР виросли знатні новатори виробництва, винахідники і раціоналізатори, які своєю творчою працею сприяли покращанню багатьох машин і механізмів, підвищенню їх продуктивності і надійності. Вони часто вносили суттєві поправки до креслень конструкторів, впроваджували нову технологію обробки металу, добивалися великої економії часу на виробничих операціях, займалися пропагандою своїх досягнень. Новатори України — В. К. Семинський — токар київського заводу «Червоний екскаватор», Г. Я. Царик — токар київського ордена Леніна заводу «Арсенал», О. О. Бондаренко — слюсар Харківського тракторного заводу ім. С. Орджонікідзе, В. Д. Дрокін і К. С. Кисляков — токарі-новатори Харківського турбогенераторного заводу, Г. С. Нежевенко — токар Одеського заводу радіальних верстатів та інші — підтримували постійні творчі зв'язки з новаторами РРФСР, часто обмінювалися досвідом, виїздили на підприємства братніх республік і демонстрували свої досягнення безпосередньо біля верстатів.

Таблиця 1

Галузь промисловості	Кількість підприємств	Кількість робітників, які працювали в них	Подано винаходів та раціоналізацій	Із них впроваджено у виробництво	Одержано умовної економії (тис. крб.)
Кам'яновугільна, західні райони	8 трестів	96 155	94	51	2044,7
Вугільна, Сталінська обл.	176	181 888	1 344	487	11867,5
Видобуток залізної руди	22	45 123	651	302	6184,5
Чорна металургія Півдня	34	175 376	10 310	4 074	41391,0
Кондитерська	31	7 163	259	153	779,7
Цукрова	140	75 350	6 529	3 022	4842,5
Хлібопекарська	72	14 061	240	171	2966,6
Зв'язок	245	21 220	550	411	154,8
	728	516 336	19 977	8 651	70130,5

З 1947 р. на Харківському тракторному заводі ім. С. Орджонікідзе працював слюсарем комуніст О. О. Бондаренко. Лише за 12 років праці на заводі новатор впровадив близько 250 раціоналізаторських пропозицій, які були спрямовані на полегшення праці робітника, економію коштів і матеріалів. Багато цінних пристроїв О. О. Бондаренка були взяті на озброєння робітниками заводу. Пристрої токаря-новатора комуніста В. К. Семинського допомогли автоматизувати обточування багатьох важливих деталей, давали велике підвищення продуктивності праці, забезпечували велику економію коштів. Лише за 1949—1959 рр. новатор вніс 75 цінних пропозицій, впровадження яких давало державі 420 тис. крб. заощаджень³⁶.

Успішно проходили місячники збору раціоналізаторських пропозицій на Харківському заводі транспортного машинобудування. Партійна організація і загальні заводські збори підтримали почин раціоналізаторів про проведення двомісячника по збору технічних новин у 1948 р. У ході місячника на озброєння цехів надійшло багато досконалих пристроїв, прогресивних технологічних розробок³⁷. У 1947 р. конотопські металісти провели місячник збору раціоналізаторських пропозицій.

Лише пропозиція раціоналізатора В. І. Друка про нарізання болтів на багаторізних верстатах дала змогу підвищити продуктивність праці на цій операції у 6 разів³⁸.

Значним був внесок новаторів машинобудування у розробку і впровадження нових машин і механізмів, механізацію і автоматизацію виробничих процесів, реконструкцію діючого устаткування. Своїми винаходами і пристроями, впровадженням спеціальних різців для обробки металу, швидкісним і силовим різанням його відомі новатори республіки В. К. Семинський, Г. С. Нежевенко, В. Д. Дрокін, токарь Львівського машинобудівного заводу В. Й. Гургаль великою мірою сприяли здійсненню справжнього перевороту в технології обробки металу, значному підвищенню продуктивності праці. За роки четвертої п'ятирічки великих досягнень в раціоналізації праці добивалися машинобудівники Донбасу, Харкова, Києва.

У радянських людей стало традицією зустрічати великі свята новими трудовими перемогами. В дні переджовтневих трудових вахт новатори виробництва, винахідники й раціоналізатори виступали ініціаторами патріотичних починань, добивалися високих показників у виконанні виробничих завдань, продуктивності праці, впровадженні передової технології та техніки. Партійні організації України очолювали рух новаторів, борців за технічний прогрес, спрямовували їх діяльність на відшукування внутрішніх резервів, на боротьбу за прискорення технічного прогресу.

Дійову підготовку до 30-ї річниці Великого Жовтня провели комуністи київського заводу «Арсенал». В цехах були створені комісії, до яких надходили пропозиції винахідників і раціоналізаторів. Партком заводу затвердив заводську комісію, яку очолив комуніст Є. К. Іванов. У дні підготовки до ювілейного свята за короткий час було внесено понад тисячу раціоналізаторських пропозицій. Впровадження їх дало змогу вивільнити для інших робіт 123 кваліфіковані робітники³⁹, а також заощадити державі понад 2,5 млн. крб.⁴⁰ Така робота проводилася на багатьох підприємствах України.

Новатори виробництва, винахідники й раціоналізатори України, беручи активну участь у розробці та вдосконаленні техніки, сприяли неухильному підвищенню продуктивності праці, заощадженню коштів, сировини і електроенергії.

Знатний прокатник Дніпровського заводу ім. Дзержинського новатор А. Коліуш у боротьбі за виграш часу скорочував час на огляд стану, під час ремонту нагрівальної печі запропонував ряд удосконалень — збільшення площі колосників, підняття склепіння печі, — що дало можливість видавати метал з двох вікон. Невтомний новатор А. Коліуш поклав початок руху за швидкісну прокатку металу, ділився передовим досвідом з товаришами⁴¹. Точар харківського заводу «Світло шахтаря» О. В. Голубов вніс значні корективи у технологію виробництва, працював над підвищенням своїх знань. Раціоналізатор встановив два різці в спеціальну оправу і почав нарізувати гвинти для транспортерів з одного заходу вдвічі швидше, ніж це робилося раніше. Комуніст і кадровий робітник О. В. Голубов був справжнім майстром своєї справи, невпинно збагачував виробничий досвід⁴². Фрезерувальник механічного цеху харківського машинобудівного заводу «Червоний Жовтень» В. Ломакін застосував на обточці бил для вальців пальцеві фрези замість дисккових. Це в 4 рази збільшило випуск деталей, поліпшило їх якість⁴³.

В умовах великої повоєнної розрухи на долю працівників залізничного транспорту покладалася відповідальні завдання своєчасного перевезення будівельних матеріалів, палива та інших народногосподарських вантажів. Великого значення набувала організація раціонального використання рухомого парку, прискореної обробки поїздів,

збільшення пробігу локомотивів та ін. Новатори залізничного транспорту України в 1946—1950 рр. проявляли розуміння і відповідальність поставлених перед працівниками транспорту завдань і багато зробили для успішного виконання п'ятирічного плану. Вагомих здобутків в економії коштів добилися новатори залізничного транспорту у першому році п'ятирічки. У 1946 р. від них надійшло понад 2,5 тис. рацпропозицій і винаходів, впровадження лише 1237 з них становили економію понад 4,2 млн. крб.⁴⁴ У 1947 р. новатори залізничного транспорту України підтримали ініціативу робітників, інженерів і техніків депо Північно-Донецької залізниці про організацію збору раціоналізаторських пропозицій в фонд післявоєнної п'ятирічки. За час проведення збору надійшло близько 9 тис. пропозицій, а впровадження більш як 5 тис. з них дало державі економію, що становила понад 22,5 млн. крб.⁴⁵ Кращих наслідків по масовому винахідництву добилися новатори Південної і Північно-Донецької залізниці. В 1950 р. винахідники і раціоналізатори залізниць України впровадили близько 600 пропозицій і домоглися економічної ефективності майже 8 млн. крб.⁴⁶ Серед новаторів залізничного транспорту великих успіхів добився машиніст депо Красний Лиман Донецької залізниці Г. Шумилов. Новатор добився значного продовження середньодобового пробігу паровоза і заощадження палива. Приклад Г. Шумилова наслідували тисячі машиністів країни.

Про стан винахідництва та раціоналізації на підприємствах нафтової, газової і озокеритової промисловості Української РСР за роки четвертої п'ятирічки можна судити з даних табл. 2⁴⁷.

Таблиця 2

Рік	Надійшло пропозицій	Впроваджено у виробництво	Економічна ефективність, крб.	Виплачено авторам винагорода, крб.
1946	388	242	2 694 376	153 637
1947	577	312	8 418 730	168 367
1948	1151	454	10 845 038	309 402
1949	2475	1341	19 757 800	370 500
1950*	1312	1312	13 817 400	—

* За 1950 р. даються дані лише по профспілці нафтовиків.

За роки четвертої п'ятирічки в цих галузях число поданих пропозицій зросло більш як у 3 рази, впроваджених — більш як у 5 разів, а економічна ефективність також більш ніж у 5 разів. Подібне становище було і в інших галузях промисловості Української РСР.

Виконуючи настанови партії про перехід промислових підприємств на рентабельну роботу, парторганізації республіки провели наполегливу роз'яснювальну роботу у виробничих колективах, очолили боротьбу за підвищення продуктивності праці, режим економії, зниження собівартості виробів. Значну роботу в цьому напрямі провели Дніпропетровський обком Компартії України⁴⁸, Запорізький міськком КП(б)У⁴⁹.

Масово-політична робота партійних організацій республіки передбачала головну мету — добитися усвідомлення кожним трудящим, де він не працював, яку б роботу він не виконував, що він є активний учасник всенародної боротьби за виконання завдань четвертої п'ятирічки. Це був час великого пошкваллення роботи раціоналізаторів та винахідників.

Прикладом саме такої роботи може служити організаторська діяльність партійного комітету запорізького металургійного ордена Ле-

ніна заводу «Запоріжсталь» ім. С. Орджонікідзе. Протягом 1948 р. партійним комітетом з метою мобілізації трудящих заводу до питань раціоналізаторської та винахідницької діяльності, ліквідації вузьких місць на виробництві і для якнайшвидшого впровадження раціоналізаторських пропозицій і винаходів у виробництво була пророблена велика організаторська робота.

За роки четвертої п'ятирічки на підприємствах чорної металургії УРСР за активною участю новаторів було здійснено понад 2,1 тис. заходів по механізації трудомістких процесів, у результаті чого було вивільнено і полегшено працю понад 10,4 тис. робітників. Одержана економія становила понад 242 млн. крб. За 1949—1951 рр. 46 працівників чорної металургії були удостоєні звання лауреата Державної премії. За докорінні удосконалення методів виробництва Державні премії були присвоєні сталевару Дніпродзержинського металургійного заводу ім. Ф. Е. Дзержинського П. С. Кочеткову і бурильнику рудника ім. К. Лібкнехта Ф. Зінькову⁵⁰.

З метою передачі досвіду роботи комплексних бригад раціоналізаторів на інші заводи і підприємства міста 4 березня 1949 р. бюро Запорізького міськкому КП(б)У розглянуло питання про досвід роботи комплексних бригад раціоналізаторів і винахідників на заводі «Запоріжсталь». Бюро міськкому вирішило схвалити ініціативу заводу «Запоріжсталь» в справі організації комплексних бригад раціоналізаторів і винахідників і надання їм практичної допомоги в їх роботі. 25 березня 1949 р. було проведено загальноміську нараду раціоналізаторів та винахідників промислових підприємств Запоріжжя з метою вивчення досвіду партійного комітету «Запоріжсталь» в справі організації комплексних бригад раціоналізаторів та винахідників.

Бюро міськкому зобов'язало райкоми КП(б)У міста надавати практичну допомогу первинним партійним організаціям в поширенні досвіду заводу «Запоріжсталь» по створенню комплексних бригад раціоналізаторів та винахідників⁵¹.

Багато пропозицій, які вносили раціоналізатори і винахідники, докорінно переозброювали цілі галузі промисловості, збільшували їх технічну оснащеність, забезпечували величезні виробничі резерви. Так, внаслідок впровадження у виробництво раціоналізаторських та винахідницьких пропозицій в 1948 р. вивільнено і передано на інші роботи на металургійних заводах республіки: ім. С. М. Кірова — 189 робітників, «Азовсталь» — 105, ім. К. Є. Ворошилова — 140 робітників. А вугільний комбайн «Донбас», який в результаті багаточисленних раціоналізаторських пропозицій робітників-шахтарів значно підвищив продуктивність праці, вивільнив у 1948 р. до 45% робітників у лаві⁵².

Протягом 1948 р. у зв'язку з широко розгорнутим патріотичним рухом за зниження собівартості продукції, рентабельною роботою підприємств, зверхплановими нагромадженнями, відмовою від державної дотації промисловість республіки дала державі більш як 8 млрд. крб. економії від зниження собівартості промислової продукції⁵³. Раціоналізатори та винахідники у цій патріотичній справі посідали одне з найвідповідальніших місць, їм належала провідна роль у виконанні цього завдання Комуністичної партії. Так, за згаданий рік — вирішальний рік першої післявоєнної п'ятирічки — лише на підприємствах важкої промисловості України було впроваджено близько 16,5 тис. раціоналізаторських пропозицій. Економічний ефект від їх впровадження становив понад 150 млн. крб. За роки п'ятирічки лише новатори Харківського тракторного заводу заощадили понад 10 тис. т чавуну, 20 тис. т прокату і майже 1400 т кольорових металів⁵⁴.

Починаючи з 1948 р. на заводах і фабриках України відбувалися партійно-технічні конференції за участю провідних вчених республіки. Вчені Дніпропетровського металургійного інституту, наприклад, у

1948 р. прийняли участь у двох таких конференціях, а в першому півріччі 1949 р. — у дев'яти. Так, у квітні 1949 р. в роботі партійно-технічної конференції на заводі ім. Г. І. Петровського взяли участь понад 600 робітників, службовців та інженерно-технічних працівників. У ході підготовки до неї в цехах заводу відбулися партійні збори і виробничі наради, на яких обговорювалися шляхи дальшого збільшення виробництва металу та зниження його собівартості. Під час підготовки партійно-технічної конференції було зібрано 625 раціоналізаторських пропозицій, впровадження лише частини з них у виробництво дало економії заводіві 24 млн. крб. за рік⁵⁵.

Активними учасниками партійно-технічної конференції на заводі ім. Г. І. Петровського був токар-швидкісник І. П. Синюков. У 1949 р. він почав застосовувати швидкісні методи обробки металу на спеціально обладнаному токарному верстаті. Спеціальне обладнання, виготовлене за кресленнями раціоналізатора, було впроваджене у виробництво. Свій верстат він укомплектував більш потужним електромотором, замінив передачу шківа, підібрав змащувальну рідину, яка витримувала високу температуру. Все це дало можливість збільшити оберти шпінделя верстата з 600 до 840 за хвилину.

Результат впровадження раціоналізаторських пропозицій І. П. Синюкова у виробництво дає можливість прискорити обробку металу в 2,5—3 рази, а продуктивність праці токарів заводу зросла до 300 %⁵⁶.

Раціоналізаторська діяльність трудящих відчутно впливала на виробничий процес заводу і мала велике народногосподарське значення. Від впровадження всіх раціоналізаторських пропозицій, зібраних під час проведення партійно-технічної конференції у виробництво, завод ім. Г. І. Петровського у 1949 р. одержав 43 млн. крб. прибутку⁵⁷.

XVI з'їзд КП(б)У (1949 р.) звернув серйозну увагу на питання впровадження і використання вітчизняної техніки. З'їзд відзначив певні недоліки у впровадженні і використанні промислового устаткування на окремих електростанціях республіки та Харківському тракторному заводі⁵⁸. Новатори Української РСР, винахідники і раціоналізатори промислових підприємств доклали чимало зусиль до усунення виявлених недоліків. Партійні організації республіки посилили пропаганду передового досвіду силового і швидкісного різання металу, кращих досягнень винахідницької і раціоналізаторської роботи колективів передових підприємств. Роботою стахановських шкіл по впровадженню нової технології виплавки металу керували в ці роки лауреат Державної премії сталевар П. С. Кочетков (Дніпродзержинський металургійний завод ім. Ф. Е. Дзержинського), відомі майстри швидкісного різання металу лауреат Державної премії токар В. Д. Дрокін (Харківський турбогенераторний завод) і токар Г. С. Нежевенко (Одеський завод радіально-свердильних верстатів) та ін. На машинобудівних заводах Донбасу новатори очолили бригади громадських інструкторів з метою впровадження нової технології швидкісного різання металу. Творча думка борців за прискорення технічного прогресу в роки відбудови народного господарства зосереджувалася на виявленні і використанні внутрішніх резервів вітчизняної техніки, посиленні потужності машин і механізмів, на підвищенні механізації, продуктивності праці. В умовах великих труднощів і нестатків відбудовних років творчі пошуки новаторів виробництва набували великої державної ваги, забезпечували значну економію коштів, сировини, електроенергії.

Робітничий клас СРСР, у тому числі й Української РСР, у всенародній боротьбі за відбудову зруйнованого ворогом господарства країни був тією «ударною групою, яка в усякій роботі подає свою допомогу, проявляє свою ініціативу, свій почин»⁵⁹.

У 1949 р. у всіх галузях народного господарства Української РСР були досягнуті великі успіхи у запровадженні та розвитку нової техні-

ки, механізації трудомістких робіт, технологічних процесів і швидкісних методів виготовлення продукції, набагато збільшилась кількість винаходів і раціоналізаторських пропозицій. В результаті цих заходів промисловість республіки у четвертому кварталі 1949 р. досягла рівня, запланованого на 1950 р. За роки п'ятирічки обсяг валової продукції промисловості збільшився в 4,4 раза і перевищив рівень 1940 р. на 15%. Середньорічний приріст промислового виробництва Української РСР за 1945—1950 рр. становив 34,4% ⁶⁰.

У 1950 р. керівництво раціоналізаторським та винахідницьким рухом з боку партійних організацій стало ще глибшим і різностороннішим. Про це свідчать такі приклади.

У серпні 1950 р. партійне бюро, дирекція, завком профспілки і комітет комсомолу заводу «Ленінська кузня» звернулися із закликом до всіх робітників, інженерно-технічних працівників і службовців заводу проводити боротьбу за дальший технічний прогрес. У зверненні говорилось: «Ми закликаємо вас направити вашу творчу думку на розв'язання таких питань, які ховають в собі ще багато закритих і невикористаних резервів».

Звернення націлювало робітників на розв'язання завдань механізації праці, зниження собівартості виробів, впровадження швидкісних методів обробки металу, автоматичного зварювання, нової технології виготовлення деталей ⁶¹. Подібна робота проводилася серед виробничих колективів багатьох підприємств і допомагала активізувати новаторські пошуки робітників та інженерно-технічних працівників навколо важливих питань раціоналізації виробництва.

Про бурхливий розвиток масової технічної творчості в країні у роки четвертої п'ятирічки свідчать такі дані: якщо в 1945 р. надійшло 387 тис. раціоналізаторських пропозицій і за цей рік було впроваджено 165 тис., що дало заощадження в сумі 1245 млн. крб., то у 1950 р. число поданих раціоналізаторських пропозицій зросло до 1241 тис., було впроваджено 655 тис., а сума економії становила 4976 млн. крб. ⁶² Наведені дані переконливо свідчать про те, що масова технічна творчість в роки відбудови розвивалася бурхливими темпами і стала важливим фактором розвитку техніки, удосконалення технології виробництва, підвищення продуктивності праці. Трудові колективи країни у творчій співдружності з інженерно-технічними працівниками вносили значний вклад у справу економії коштів, електроенергії, сировини.

Швидкий розвиток масового робітничого винахідництва свідчив про те, що передова частина робітничого класу України за роки четвертої п'ятирічки все більше поєднувала у своїй діяльності фізичну працю з розумовою, що робітничий клас республіки, відновлюючись у післявоєнні роки кількісно, зростав і у технічному відношенні. Одночасно ці явища у післявоєнні роки переконували у життєвості теоретичного положення К. Маркса про те, що винаходи не належать окремій особі, що вони є плодом творчості мас ⁶³, а також у тому, що ріст винахідницької творчості абсолютної більшості працюючих можливий лише за умов соціалістичного ладу.

Боротьба робітничого класу Української РСР за технічний прогрес, його невтомні пошуки нових резервів для дострокового виконання завдань четвертого п'ятирічного плану мали важливе значення у виконанні і перевиконанні державних народногосподарських планів, яскраво ілюстрували зростання ролі робітників у відбудові і дальшому розвитку народного господарства республіки.

¹ Алексеев Г. М. Движение изобретателей и рационализаторов в СССР.—«Вопросы истории», 1969, № 9, с. 30—48; Познанский В. С. О развитии массового рабочего изобретательства и рационализаторства в СССР.—«Вопросы истории», 1960, № 3, с. 138—153; Смирнов А. В. Рост изобретательского и рационализаторского движения в тяжелом машиностроении СССР (1946—1958 гг.).—«Вопросы истории», 1963, № 10, с. 205—208.

² *Єжов В. А.* Вивчення історії відбудови промисловості України в 1943—1950 рр.— УІЖ, 1961, № 4, с. 119—123; *Шевченко А. П.* Роль партійних організацій у розвитку творчої співдружності науки і виробництва в 1944—1960 рр. (За матеріалами Дніпропетровської області).— УІЖ, 1971, № 5, с. 80—83.

³ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам, т. 1. М., 1957, с. 136—137.

⁴ *Ленін В. І.* Повне збір. творів. Пер. з 5-го рос. вид. (тут і далі посилання за цим виданням). Т. 38, с. 95.

⁵ *Ленін В. І.* Повне збір. творів. Т. 36, с. 176.

⁶ Там же.

⁷ Див.: *Ленін В. І.* Повне збір. творів. Т. 5, с. 99.

⁸ *Ленін В. І.* Повне збір. творів. Т. 35, с. 270.

⁹ *Ленін В. І.* Повне збір. творів. Т. 42, с. 145.

¹⁰ «Радянська Україна», 1947, 12 березня.

¹¹ «Радянська Україна», 1947, 2 листопада.

¹² *Ленін В. І.* Повне збір. творів. Т. 36, с. 177.

¹³ Партійний архів Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПКРС (далі — ПА ІІП при ЦК Компартії України), ф. 7, оп. 2, спр. 423, арк. 40.

¹⁴ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва Української РСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 582, оп. 10, спр. 101, арк. 48; спр. 177, арк. 2; спр. 259, арк. 3; спр. 349, арк. 14; спр. 415, арк. 4. Підраховано авторами.

¹⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 6, спр. 635, арк. 31.

¹⁶ Досягнення Радянської України за 40 років, с. 109. Підраховано авторами.

¹⁷ Закон про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства УРСР на 1946—1950 рр. К., 1946, с. 6.

¹⁸ Див. *Кисілевський О.* На сталевих магістралях. К., 1972, с. 126.

¹⁹ ЦДА УРСР, ф. 4957, оп. 1, спр. 53, арк. 7, 7 зв.

²⁰ Там же, арк. 7, 8 зв.

²¹ Там же, спр. 177, арк. 15, 15 зв.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 8, спр. 92, арк. 77.

²³ Там же, спр. 91, арк. 59.

²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 8, спр. 91, арк. 70.

²⁵ Там же, арк. 65.

²⁶ Там же, спр. 92, арк. 49.

²⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 4957, оп. 1, спр. 200, арк. 39. Тут і далі масштаб цін наводиться в довоєнних розмірах.

²⁸ «Темп», 1946, 23 серпня.

²⁹ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 1, спр. 497, арк. 4—6.

³⁰ Там же, спр. 838, арк. 6.

³¹ Партархів Запорізького обкому Компартії України, ф. 9, оп. 2, спр. 5, арк. 110—112.

³² Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 770, оп. 1, спр. 10, арк. 46.

³³ Там же.

³⁴ *Гармашев А.* Изобретательство в СССР. М., 1957, с. 14; «Радянська Україна», *1947, 4 травня.

³⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 4957, оп. 1, спр. 177, арк. 13—15, 17, 20, 32, 35, 41. Підраховано авторами.

³⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 214, спр. 560, арк. 36, 37; «Изобретатель и рационализатор», 1959, № 3, с. 12.

³⁷ Сквозь огненные годы. Харьков, 1967, с. 178.

³⁸ «Радянський прапор» (орган Сумського обкому Компартії України), 1947, 16 квітня.

³⁹ «Арсенал» імені Леніна. К., 1964, с. 196, 197.

⁴⁰ *Юрчук В.* Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства (1945—1952 рр.). К., 1965, с. 90.

⁴¹ «Радянська Україна», 1946, 1 червня.

⁴² «Радянська Україна», 1947, 19 жовтня.

⁴³ «Соціалістична Харківщина», 1947, 11 липня.

⁴⁴ ЦДА УРСР, ф. 4957, оп. 1, спр. 80, арк. 60.

⁴⁵ Там же, спр. 152, арк. 20, 21.

⁴⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 8, спр. 227, арк. 9.

⁴⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 8, спр. 91, арк. 80; спр. 227, арк. 3.

⁴⁸ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 19, оп. 7, спр. 28, арк. 6.

⁴⁹ Партархів Запорізького обкому Компартії України, ф. 157, оп. 1, спр. 1787, арк. 4—6.

⁵⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 13, спр. 1221, арк. 31, 33.

⁵¹ Партархів Запорізького обкому Компартії України, ф. 157, оп. 4, спр. 23, арк. 6, 7, 8.

⁵² ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 8, спр. 94, арк. 13.

⁵³ «Бугская Заря», 1950, 27 августа.

⁵⁴ Романцов В. О. Робітничий клас Української РСР (1946—1970 рр.). К., 1972, с. 179, 180.

⁵⁵ «Правда України», 1949, 17 апреля.

⁵⁶ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 6, спр. 893, арк. 4—5.

⁵⁷ «Правда України», 1949, 17 апреля.

⁵⁸ XVI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. К., 1949, с. 22.

⁵⁹ Ленін В. І. Повне зібр. творів. Т. 41, с. 301.

⁶⁰ Промисловість Радянської України за 40 років (1917—1957). К., 1957, с. 63.

⁶¹ «Исторический архив», 1956, № 2, с. 65.

⁶² Достижения Советской власти за 40 лет в цифрах. Статистический сборник. М., 1957, с. 52.

⁶³ Маркс К. Капітал. Т. 3. М., 1955, с. 109.

Л. В. КОНДРАТЕНКО

КРАХ ПЛАНІВ ФАШИСТСЬКИХ ОКУПАНТІВ ЩОДО ВИКОРИСТАННЯ ПРОМИСЛОВО-СИРОВИННОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНИ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

В. І. Ленін писав: «Візьміть, нарешті, таку кризу, як війна: всі політичні й соціальні установи зазнають перевірки і випробування «вогнем і мечем». Сила і слабкість установ і порядків всякого народу визначається результатом війни і наслідками її»¹.

Велика Вітчизняна війна була найтяжчим випробуванням на міцність соціалістичної держави. Вона вступила в єдиноборство з ударною силою світової реакції — гітлерівським фашизмом, який намагався знищити Радянський лад та використати матеріальні ресурси нашої країни для здійснення заморської колоніальної та світової експансії.

Ще задовго до нападу на Радянський Союз Гітлер заявив, що коли Німеччина бажає панувати, вона повинна насамперед перемогти Росію². Така залежність планів завоювання світового панування від загарбання Радянської держави, її ресурсів звучить в багатьох документах гітлерівського керівництва. При цьому Гітлер у своїх численних «промовах» неодноразово підкреслював, що майбутня війна з Радянським Союзом має бути передусім боротьбою двох ідеологій з метою знищення більшовизму, в якій «жорстокість — благо для майбутнього»³.

Антирадянський курс гітлерівського керівництва підтримували і правлячі кола західних держав. Більш того, вони всіляко підштовхували Німеччину до війни з Радянським Союзом. Не випадково, розхвалюючи багатства України, французька газета «Гренгуар» 5 січня 1939 р. писала: «Навіщо Німеччині йти на риск війни з Англією та Францією, намагаючи віддати колонії, які дадуть їй набагато менше того, що вона знайде на Україні»⁴.

Тим самим правлячі кола цих держав бажали, з одного боку, усунути небезпечного конкурента їх колоніям та ринкам збуту — гітлерівську Німеччину, а з другого — сподівалися назавжди покінчити з Радянською державою — оплотом усіх прогресивних сил світу.

Величезну роль у розв'язанні війни проти Радянського Союзу відіграли німецькі промисловці, які щедро субсидували загарбницькі плани Гітлера, розраховуючи згодом з лихвою окупити свої витрати. Те, що ватажок третього рейху був далеко не самотній у своїх експансіоністських прагненнях, переконливо підтверджують матеріали Нюрнберзького процесу, в яких повністю розкривається справжній характер гітлеризму, його агресивна суть і прямий зв'язок з німецькими монопо-

лями, що заради своєї користі принесли в жертву долі багатьох народів.

У цьому взаємозв'язку характерне визнання на Нюрнберзькому процесі одного з керівників «ІГ Фарбеніндустрі» барона фон Шніцлера: «Все виробництво «ІГ Фарбен» протягом останніх 12 років не може бути відокремлене від зовнішньої політики уряду... Безперечно, «ІГ Фарбен» не тільки слідував «великій політиці» уряду... а й взяв на себе величезну відповідальність та надав суттєву і вирішальну допомогу німецькій політиці, яка призвела до війни»⁵.

Показове також і висловлювання підприємця Г. Круппа про розвиток воєнної економіки Німеччини з 1919 по 1933 р.: «Однією з найбільших заслуг німецької воєнної економіки є те, що вона протягом цих тяжких років не залишалася бездіяльною. За роки таємної роботи була закладена наукова основа і підготовлений фундамент для того, щоб в призначений час бути готовими знову працювати для німецьких збройних сил без втрати часу, використовуючи набутий досвід»⁶.

Особливе місце в загарбницьких планах гітлерівського керівництва, а також тих, хто привів до влади фашизм і вклав в його руки зброю — німецьких імперіалістів, відводилось Україні. Так, у записці Рейхарда, керівника іноземним відділом концерну Отто Вольфа, від 25 червня 1941 р. говорилось: «Найважливішим районом є Україна з видобутком 22 мільйонів тонн залізної руди, 1,8 мільйона тонн марганцевої руди, виробництвом 12 мільйонів тонн сталі та приблизно з 35 великими доменними печами і прокатними станами»⁷.

Нацистські стратеги захопленням України сподівалися, з одного боку, підірвати економічну базу Радянського Союзу, позбавивши його важливих промислових районів, а з другого — зміцнити воєнно-економічний потенціал Німеччини. Це мало для них особливо велике значення у зв'язку з віддаленістю ліній фронту від вугільних та металургійних районів Західної Європи.

Переконані в блискавичній перемозі, гітлерівські загарбники планували перетворити наш квітучий край в джерело промислової і сільськогосподарської сировини, а населення — в дармову робочу силу, приречену на голодну смерть. Окупанти передбачали залишити на території України лише добувну промисловість, сконцентрувавши всі інші галузі виробництва в Німеччині.

Виношуючи плани агресії, фашисти були впевнені, що в СРСР, як і в окупованих країнах Європи, їм вдасться захопити непошкодженими промислові комплекси і відразу ж включити їх у свій воєнно-економічний потенціал.

Проте ті, які хотіли назавжди покінути з Радянською державою і прибрати до своїх рук багатства нашої Батьківщини, глибоко прорахувалися. Свій успіх гітлерівське керівництво пов'язувало лише з власною воєнною та економічною перевагою, зовсім не враховуючи глибини та масштабів тих перетворень, що були здійснені в нашій країні після Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Так, гітлерівське керівництво вважало, що на півдні Росії, а саме в Донецькому басейні, «розміщена вся база економіки росіян»⁸, і тому загарбанням півдня країни намагалося привести до краху всю нашу економіку⁹.

Цілковита необізнаність фашистських стратегів відносно виробничої могутності радянської індустрії породила в них непохитну переконаність у швидкій перемозі. Начальник генерального штабу Ф. Гальдер вважав, «що кампанія проти Росії буде виграна протягом 14 днів... Після форсування Західної Двини та Дніпра, — за його словами, — мова піде не стільки про розгром збройних сил ворога, скільки про те, щоб забрати у нього промислові райони...»¹⁰.

Проте наявність високорозвинутої індустрії на сході СРСР, побу-

дованої в довоєнні п'ятирічки, та зміцнення її евакуйованими підприємствами значною мірою зменшили тяжкі наслідки втрати нами дуже важливих економічних районів Радянського Союзу.

Всього за перше півріччя війни з окупованих територій було перебазовано 1523 підприємства¹¹, у тому числі з України близько 550¹². І це, незважаючи на безперервні напади ворожої авіації, артобстріли, недостатню кількість транспортних засобів. Не дивно, що цей трудовий подвиг і мужність радянських людей змушені були визнати і буржуазні автори. Наприклад, англійський публіцист О. Верт писав, що евакуація, здійснена в нашій країні, була «справжнім масовим подвигом, рівного якому нема в історії другої світової війни... це було дивом фізичної витривалості та самовідданості, які можна порівняти лише з подвигом Червоної Армії на полі бою»¹³.

Але сама по собі евакуація, без швидкої відбудови на нових місцях, не нанесла б такого відчутного удару по економічних планах ворога. Недарма одна з фашистських газет писала у січні 1943 р.: «Здається якимось дивом, що з широких степів з'являються все нові й нові маси людей та техніки, нібито якийсь великий чарівник ліпив з уральської глини більшовицьких людей та техніку в необмеженій кількості»¹⁴. Велика заслуга в цьому належить і трудящим України, які разом з усіма братніми народами Радянського Союзу з великим піднесенням включалися у виробничий процес.

Вже на кінець 1941 р. багато евакуйованих підприємств було пущено в дію, що значно розширило можливості вугільної, металургійної, хімічної, машинобудівної, текстильної та інших галузей промисловості східних районів країни. Наприклад, на кінець 1941 — початок 1942 р. близько 100 великих підприємств України працювали в Свердловській та Челябінській областях, більш як 110 — Західному Сибіру та Кузбасі, близько 50 — Казахстані, більш як 30 — Киргизській РСР, близько 20 — Узбецькій РСР, 28 — Пермській і майже 20 — в Куйбишевській областях тощо¹⁵.

Вивезене з тимчасово окупованих територій СРСР устаткування, а також трудовий героїзм робітничого класу відіграли велику роль у створенні на Сході близько 3,5 тис. великих підприємств¹⁶.

Визвавши здивування Заходу, радянський народ під керівництвом Комуністичної партії, незважаючи на значно менший економічний потенціал у початковий період війни, в ході її зумів значно персвершити гітлерівський рейх у виробництві озброєння і цим забезпечив матеріальні передумови перемоги.

Високо оцінюючи цей грандіозний подвиг радянського народу, Маршал Радянського Союзу Г. К. Жуков писав: «Народна трудова епопея по евакуації та відновленню виробничих потужностей в роки війни, проведена в зв'язку з цим колосальна організаторська робота партії за розмахом і значенням своїм для долі нашої Батьківщини рівна найбільшим битвам другої світової війни»¹⁷.

Про величезну важливість здійсненої під керівництвом Комуністичної партії і Радянського уряду евакуації свідчить і висловлювання військового аташе французького посольства в Москві генерала Гійома, який відзначав: «Без уральських заводів, створених на основі п'ятирічних планів і розширених протягом року завдяки устаткуванню та кадрам, вивезеним з України та з Донецького басейну, Червона Армія зазнала б поразки під Сталінградом»¹⁸.

Але не все було евакуйоване на схід країни. При всьому бажанні не можна було вивезти шахти, рудники, корисні копалини, домни й мартени. Тому радянські патріоти з боєм у серці виводили з ладу промислові об'єкти, побудовані великим напруженням сил у довоєнні роки, ховали устаткування, організовували завали в шахтах та рудниках. Причому це здійснювалося таким чином, щоб відразу після звільнення

захоплених ворогом територій, їх можна було б знову швидко пустити в дію. Для гітлерівців же, змушених після краху бліцкригу приступити до інтенсивної експлуатації економіки України вже в ході воєнних дій, а не після їх закінчення, як вони спочатку розраховували, відновлення таких об'єктів становило багато труднощів. Радянські люди вивозили з собою не тільки промислове обладнання, а й заводську документацію та креслення.

Та все ж немало матеріальних цінностей в умовах швидкого просування фашистських військ на початку Великої Вітчизняної війни опинилось у руках окупантів. Не вдалося повністю евакуювати чи вивести з ладу ряд металургійних заводів півдня країни — Донецький, Макіївський, Маріупольський, — перебазувати нафтове устаткування Прикарпаття,¹⁹ 70 тис. т марганцевого концентрату з заводу «Запоріжсталь» та ін.²⁰

В цих умовах велику роль у зриві економічних планів ворога зіграла всенародна боротьба в його тилу. Завдяки їй фашисти не змогли повністю використати промислово-сировинний потенціал України, що значною мірою наблизило воєнний і політичний крах гітлерівської Німеччини.

Про ефективність опору радянських людей всім заходам окупантів, у тому числі й економічним, свідчить той факт, що їм не вдалося одержати на Україні заплановані мільйони тонн сталі, вугілля, залізної руди тощо. Так, на металургійних підприємствах Придніпров'я та Донбасу окупанти замість передбачених 1 млн. т сталі в 1943 р. і 2 млн. т сталі в 1944 р. змогли з великими труднощами одержати 30—70 тис. т у рік. До війни Україна давала 9 млн. т за рік²¹. Замість запланованих 15 тис. т залізної руди у день в Кривому Розі вони добували лише 3—6 тис. т за місяць²². У Донбасі за весь період окупації вони одержали 4,1 млн. т вугілля, незважаючи на те, що їм довелося привезти з Німеччини 1735 шахтарів. До війни Донецький басейн давав 90 млн. т вугілля за рік. За весь період окупації гітлерівцям так і не вдалося пустити в дію хоча б одну доменну піч чи велику вугільну шахту. Але ж німецькі спеціалісти у відношенні експлуатації промислово-сировинних ресурсів СРСР будували свої плани, як вони вважали, реально оцінюючи обстановку і економічні можливості нашої промисловості.

Єдине, чого вони не змогли врахувати, це те, що перед ними була не відсталая царська Росія, а могутня соціалістична держава, народ якої відданий радянському ладу і готовий грудьми захищати завоювання Жовтня.

Цього не хочуть визнати і сьогодні на Заході деякі реакційні діячі та їхні вірні слуги — буржуазні фальсифікатори. Вони висувають тезу, нібито всенародна боротьба в тилу загарбників була наслідком жорстокої окупаційної політики гітлерівців²³.

Тим самим буржуазні фальсифікатори намагаються переконати західних читачів, що якби окупанти поставили перед собою більш реальні завдання і не так жорстоко експлуатували населення, то вони змогли б залучити на свій бік основну масу місцевих жителів, а значить, і здійснити свої економічні плани. Але боротьба радянських людей, яка широко розгорнулася з самого початку вторгнення фашистських орд на нашу землю, спростовує ці домисли західних фальсифікаторів.

Вже 23 липня 1941 р. німецький генеральний штаб констатував: «Несподіванкою в Росії стали: озброєння та внутрішня сила опору»²⁴. У жовтні 1941 р. начальник диверсійної служби вермахту на південній ділянці радянсько-німецького фронту Оберлендер повідомляв про обстановку на Україні: «Навіть найкраща поліція не зможе гарантувати безпеку шляхів підвозу. Поряд з охороною шляхів підвозу існує невідкладна необхідність вижати з країни все можливе для забезпечення

постачання Німеччини. Набагато більшою небезпекою, ніж активний опір партизан, тут є пасивний опір — трудовий саботаж, в подоланні якого ми маємо ще менші шанси на успіх»²⁵.

Гітлерівські окупанти так і не змогли подолати опір радянських людей, які всіма можливими засобами (саботажем, диверсіями, збройною боротьбою тощо) не давали загарбникам можливості спокійно і безкарно грабувати багатства України.

Наступ Червоної Армії остаточно поклав кінець хазайнуванню окупантів на радянській землі. Сталінград, а потім Курська дуга переломили хребет гітлерівській армії, незважаючи на всі зусилля нацистської верхівки затягнути війну, утримати в своїх руках такі важливі економічні райони, як Донбас, промислові райони Подніпров'я та ін.

Відступаючи під могутніми ударами наших військ, фашистські варвари прагнули завдати якнайбільших втрат народному господарству нашої країни, залишаючи за собою випалену землю. Наприклад, у наказі Гітлера про зруйнування Донбасу говорилося, що необхідно домогтися того, щоб під час відступу не залишилося жодної людини, жодної голови худоби, жодного центнера зерна, жодної рейки, щоб не вцілів жоден будинок, жодна шахта, які б не були виведені на довгі роки з ладу; щоб не залишилось жодного неотруеного колодязя. Противник повинен знайти дійсно тотально спалену і зруйновану землю²⁶.

За цих умов було дуже важливо перешкодити ворогові здійснити його варварські задуми надовго вивести з ладу економіку захоплених ними районів СРСР. Партизани і підпілляники робили все можливе для того, щоб не дати загарбникам можливості знищити промислові об'єкти, мости, вивозити матеріальні та культурні цінності, гнати радянських людей на каторгу в гітлерівську Німеччину. Всього завдяки героїчним зусиллям радянських патріотів вдалося врятувати від рук ворога 19% усієї довоєнної кількості промислових підприємств України²⁷.

Таким чином, боротьба радянських людей під керівництвом Комуністичної партії за зрив економічних планів ворога мала велике стратегічне значення, тому що послабляла сил вермахту і дозволяла тим самим уникнути ще більш затяжної та руйнівної війни, нових людських жертв.

Велика Вітчизняна війна ще раз довела, що політика реакційної буржуазії щодо молоді соціалістичної держави зазнає краху... «не тому, що у них немає людей, які вміють правильно розраховувати..., а тому, що не можна розраховувати правильно, коли стоїш на шляху до загибелі»²⁸. Саме тому гітлерівська Німеччина потерпіла поразку у всіх сферах: війсьній, економічній, політичній, в той час як перемога радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. «переконливо довела життєздатність і незламність першої в світі соціалістичної держави. Вона стала торжеством народженого Жовтнем нового суспільства і державного ладу, соціалістичної економіки, ідеології марксизму-ленінізму, морально-політичної єдності радянського суспільства, непорушної дружби народів СРСР»²⁹.

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів. Т. 20, с. 231.

² Краль В. Преступления против Европы. М., 1968, с. 11.

³ Гальдер Ф. Военный дневник. Т. 2. М., 1969, с. 431.

⁴ Овсяный И. Д. Тайна, в которой война рождалась. М., 1971, с. 224.

⁵ Нюрнбергский процесс над главными немецкими преступниками. Сборник материалов. Т. 1. М., 1965, с. 598.

⁶ Там же, т. 7. М., 1961, с. 324.

⁷ Анатомия войны. Сборник документов. М., 1971, с. 330.

⁸ Дашичев В. И. Банкротство стратегии германского фашизма. Т. 2. М., 1973, с. 226.

⁹ Проэктор Д. М. Агрессия и катастрофа. М., 1972, с. 242.

¹⁰ Гальдер Ф. Военный дневник. Т. 3, кн. 1. М., 1971, с. 79, 80.

¹¹ История Коммунистической партии Советского Союза. Т. 5, кн. 1. М., 1970, с. 293.

¹² Українська ССР в Великій Отчезественній війні Советського Союзу (1941—1945). Т. 1. К., 1975, с. 269.

¹³ Приходько Ю. П. Восстановление индустрии 1941—1950. М., 1973, с. 17.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Саженюк С. Н. Евакуйовані підприємства УРСР на Сході.— «Український історичний журнал», 1972, № 6, с. 42.

¹⁶ Коваль М. В. У горнилі війни. К., 1972, с. 105.

¹⁷ Жуков Г. К. Воспоминания и размышления. М., 1969, с. 278.

¹⁸ Беликов А. М. Тяжелую промышленность — в глубокий тыл. Эшелоны идут на восток. М., 1966, с. 53.

¹⁹ Загоруйко М. М., Юденков А. Ф. Крах плапа «Ольденбург». М., 1970, с. 114.

²⁰ Преступные цели — преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941—1944 гг.). М., 1963, с. 300.

²¹ Коваль В. С. Міжнародний імперіалізм і Україна (1941—1945 pp.). К., 1965, с. 104.

²² Dallin A. German Rule in Russia. 1941—1945. A study of occupation policies. New York, 1957, p. 379.

²³ Загоруйко М. М., Юденков А. Ф. Вказ. праця, с. 236—237.

²⁴ Teske H. Die silbernen Spiegel. Heideleberg, 1952, p. 126.

²⁵ Преступные цели — преступные средства, с. 303.

²⁶ Дашичев В. И. Вказ. праця, с. 475.

²⁷ «Архіви України», 1974, № 1, с. 23.

²⁸ Ленін В. І. Повне збір. творів. Т. 44, с. 290.

²⁹ Постанова ЦК КПРС «Про 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років». «Радянська Україна», 1975, 9 лютого.

Н. М. РУДЕНКО

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЙНОГО ПІДПІЛЛЯ І ПАРТИЗАНСЬКИХ ФОРМУВАНЬ ПО РОЗКЛАДУ ВОРОЖИХ ВІЙСЬК НА УКРАЇНІ (1941—1944 pp.)

З перших днів Великої Вітчизняної війни радянського народу значне місце в діяльності Комуністичної партії та її органів у Збройних Силах поряд з зміцненням оборони країни і підвищенням бойової могутності армії і флоту посіла агітаційно-пропагандистська робота по розкладу ворожих військ. Вона була складовою частиною ідеологічної боротьби партії. В основу діяльності партії і політорганів Червоної Армії з цього питання було покладено ленінське положення про важливість комуністичної пропаганди у війні по захисту завоювань соціалізму. Цей висновок В. І. Леніна знайшов своє обґрунтування в ряді його праць¹, що стали теоретичною основою, на якій будувалась ідеологічна робота по розкладу військ противника.

В. І. Ленін закликав партію якомога ширше проводити політичну діяльність серед ворожих військ, сам брав у ній неабияку участь².

Вказівки В. І. Леніна щодо організації політичної агітації були неоціненною допомогою для політпрацівників і пропагандистів у їх роботі серед військ противника і в роки Великої Вітчизняної війни. Цю роботу партія проводила як через політоргани Червоної Армії на фронті, так і через підпілляників і партизанів на тимчасово окупованій радянській території, у тому числі й на окупованій території України. Про те, яку увагу звертала партія на цей бік діяльності партійних підпілляних організацій, а також партійних організацій партизанських формувань свідчить ряд її вказівок з перших днів війни і, наприклад, той факт, що поряд з оперативними і бойовими завданнями питання розкладу ворожих військ стояло на порядку денному засідання нелегального ЦК КП(б)У і командно-політичного складу найбільших партизанських з'єднань, скликаного наприкінці травня 1943 р. У червні того самого року у розташуванні партизанського з'єднання ім. Щорса

було проведено нараду командного складу, політпрацівників і секретарів партійних організацій, а пізніше нараду секретарів підпільних райкомів КП України, де також обговорювалося питання активізації роботи серед ворожих солдатів.

Враховуючи можливості партизанів і підпільників, які могли безпосередньо стикатися з солдатами фашистських армій, партія приділяла особливу увагу забезпеченню партизанів і підпільників необхідними засобами пропаганди, організовуючи і направляючи їх діяльність відповідно до конкретних умов тієї чи іншої території, того чи іншого періоду військових дій у ході війни. При цьому особлива увага приділялась розкладові військ сателітів фашистської Німеччини, зокрема словацьких, угорських і румунських частин, поліцейських гарнізонів, а також різного роду військових формувань, створених німецько-фашистськими загарбниками на окупованій території СРСР.

Комуністична партія та її органи в Червоній Армії, спираючись на досвід, набутий агітаторами і пропагандистами у справі ідеологічного впливу на війська противника у роки іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни, виробили основні принципи агітації та пропаганди стосовно нових умов, визначили засоби й форми їх проведення.

Основним принципом агітації і пропаганди партійного підпілля та партизанських загонів України серед ворожих військ був принцип комуністичної партійності. Всі агітаційні матеріали, що видавались підпіллям і партизанами, були ідейно витриманими, відповідали марксистсько-ленінському світогляду. У листівках і відозвах до солдатів і офіцерів ворога доводилась неминучість поразки німецьких фашистів у війні, всієї гітлерівської воєнної авантюри; роз'яснювалась необхідність переходу по-антифашистському настроєних солдатів і офіцерів на бік Червоної Армії і партизанів; викривались злочиння окупантів на радянській землі і в захоплених країнах Європи тощо.

В основу агітації і пропаганди серед німецько-фашистських військ було покладено принцип правдивості. Ще В. І. Ленін надавав великого значення правдивості агітації у військах ворога³.

Вказівки В. І. Леніна щодо правдивості агітації і пропаганди серед солдатів і офіцерів ворога були взяті на озброєння у роки Великої Вітчизняної війни. Викриваючи гсббельсівську пропаганду, листівки розповідали ворожим солдатам правду про становище на радянсько-німецькому фронті, про великі втрати німецько-фашистських військ. Правдивість і дієвість нашої агітаційної роботи змушені були визнавати навіть вороги. Так, взятий у полон під час боїв за Сталінград командир 20-ї румунської бригади генерал Димитріу свідчив: «...пропаганда росіян має ту перевагу перед німецькою, що вона в основному правдива і впливає не тільки на румунських солдатів, а й на румунських офіцерів»⁴.

Одним із принципів політичної роботи у військах ворога була конкретність. Партійним підпіллям і партизанами України було випущено багато листівок, що містили в собі безпосередні звернення до солдатів певної національності — до чехів і словаків, до угорських солдатів і офіцерів, до румунських військ тощо. В цьому знайшов свій вияв диференційний підхід, що здійснювався Комуністичною партією при проведенні політичної роботи серед військ ворога. Кілька листівок під назвами «Брати слов'яни — чехи і словаки!», «Брати словаки! Солдати і офіцери!» та ін., що містили в собі заклик переходити на бік радянських військ і партизанів, було випущено з'єднанням партизанських загонів під командуванням О. М. Сабурова. В листопаді 1943 р. одеський партизанський загін ім. Сталіна під командуванням С. І. Дроздова видав звернення «Румунські солдати, рятуйте свою батьківщину! Переходьте на бік Червоної Армії!» Партизанами і підпільниками було

випущено чимало листівок, звернених до угорців. Ось деякі з них: «До всіх угорських солдатів», «До всіх мадярських солдатів і офіцерів», «До мадярів, що перебувають на службі у німців», «До солдатів і офіцерів угорської армії» та ін.

Інколи листівки містили в собі звернення до конкретних частин ворога і гарнізонів. Прикладом такого типу листівок може бути документ одеського партизанського загону «Буревісник» «Всім комендантам і начальникам гарнізонів румунської армії в Транспістрії» від 7 січня 1944 р., а також «До солдатів та офіцерів так званої дивізії СС «Галичина», сформованої з українських націоналістів-оунівців. З останнім звернувся до особового складу цієї дивізії у 1944 р. Львівський обком КП(б)У.

Від пропаганди серед солдатів ворога вимагалась гранична чіткість і ясність у викладі агітаційних матеріалів. При цьому партія, керуючись вказівкою В. І. Леніна про те, що «... ясність пропаганди і агітації є основна умова»⁵, підкреслювала, що ідеологічна робота, в тому числі й друкована пропаганда, повинні допомогти солдатам німецько-фашистської армії правильно розібратись в обстановці, що створилась, і знайти своє місце у боротьбі з спільним ворогом всього людства — німецьким фашизмом.

Принципами політичної роботи у військах противника були також глибока ідейність, партійна принциповість, нерозривний зв'язок з дійсністю, цілеспрямованість, вичерпна точність тощо.

Засобами ведення політичної роботи серед військ противника була письмова й усна агітація. Форми письмової агітації були найрізноманітнішими. Але найчастіше застосовувалось видання та розповсюдження листівок, рідше газет, брошур тощо.

Листівки, як основну і найбільш важливу форму письмової пропаганди, можна умовно поділити на листівки-звернення і відозви, листівки-попередження і ультиматуми, листівки-перепустки, листівки інформаційного плану, листівки-відповіді на брехливу ворожу пропаганду та ін.

Як правило, розповсюджувались листівки-звернення і відозви, а також листівки-перепустки. Прикладом листівки-звернення може бути листівка підпільників Ленінського та Іллічівського районів Одеси до солдатів і офіцерів словацького запасного полку, що перебував у місті з жовтня 1943 р. у складі окупаційних військ. У ній говорилось: «Дорогі брати словаки! Ми, захисники Одеси — партизани, звертаємось до вас з закликком примкнути до нас для спільної боротьби з найлютішим ворогом всього людства — кривавим фашизмом»⁶.

З подібною листівкою у березні 1944 р. звернулося до солдатів мадярської національності командування з'єднання партизанських загонів Тернопільської області. Розповівши про тяжке життя угорського народу під гнітом фашистських варварів, листівка закликала: «Вихід у вас один — поки не пізно, групами і поодинокі із зброєю в руках переходьте на бік радянських партизанів. Разом з нами ви, як і багато інших мадярських солдатів, будете громити гітлерівців»⁷.

Партизанським загonom «Южний», що діяв у Голованівському районі Одеської області, розповсюджувались листівки-звернення до козаків, які служили в німецьких частинах. В одній із них, видрукуваній в липні 1943 р., зазначалось: «Козаки! Поверніть свою зброю проти фашистів. Переходьте на бік партизанів. Викопайте свій обов'язок перед Батьківщиною. Не чекайте від німців нічого хорошого. Вони готовлять Вам і вашим дітям рабство»⁸.

Значна частина листівок із зверненням до ворожих солдатів закінчувалась словами: «Перепусткою до нас (партизанів.— Н. Р.) послужить даний лист», «Ця листівка є перепусткою в партизанський загін» тощо. Такими рядками закінчуються, наприклад, листівка газети «Чер-

воний прапор» — орган Ровенського підпільного обкому КП(б)У та обласного штабу партизанського руху—до угорців і закарпатських українців, що служать у німецькій армії; звернення Чернігівського обласного штабу партизанського руху «До поліцаїв, жандармів, так званих «козаків» та «добровольців» Березнянського району» та ін. Десятки й сотні ворожих солдатів, розпропагованих нашими агітаційно-пропагандистськими матеріалами, з листівками-перепустками в руках поповнювали ряди народних месників.

Рідше складались листівки-попередження і ультиматуми. Оригінальною у цьому відношенні є листівка-наказ № 129 від 7 січня 1944 р. одеського партизанського загону «Буревісник», звернена до всіх комендантів і начальників гарнізонів румунської армії в Трансністрії. Партизани вимагали припинити спалювати села, припинити арешти, розстріли, страти мирних жителів⁹. Цікавою є також листівка-ультиматум партизанських загонів Ровенщини від 28 серпня 1943 р. до українських націоналістів з вимогою скласти зброю. Вимога закінчувалась також зверненням: «Всім воякам, зверхникам і старшинам, які перейдуть до нас, гарантуємо повну особисту недоторканість і безпеку. Їх ми приймемо як рідних братів. Недоторканість розповсюджується також і на тих, що підуть по домах». Листівку підписав командир партизанських загонів Ровенщини генерал-майор В. А. Бегма¹⁰.

Листівки інформаційного плану висвітлювали становище на фронтах і внутрішньо-політичне становище тієї чи іншої країни фашистського блоку. При цьому акцентувалась увага на розкритті страхітливих злодіянь фашистів на території цих країн.

Про становище на фронтах інформувала солдатів і офіцерів угорської армії листівка партизанського загону ім. Ватутіна Закарпатської області: «Червона Армія і союзні війська Англії і Америки, незважаючи на опір німецьких і угорських військ, ведуть переможний наступ. Німецькі і угорські війська зазнають однієї поразки за другою. Фашистська кліка угорського уряду жене вас на безцілну і марну боротьбу з Червоною Армією». Закінчується листівка закликком здаватись у полон частинам Червоної Армії, поповнювати ряди радянських партизанів¹¹.

В одній з листівок, опублікованій підпільниками Криму румунською мовою, говорилось: «Румунські солдати і офіцери! Чи відомо вам, що Червона Армія в своєму переможному наступі швидко просувається на захід? У вас єдина можливість врятуватись: скласти зброю і перейти на бік Червоної Армії або партизанів, порвати з німцями, як це уже зробили багато ваших товаришів... Ваша доля — у ваших руках»¹².

Про тяжку долю чехословацького народу під гнітом німецьких окупантів сповіщають чехословацьких солдатів і офіцерів листівки з'єднання О. М. Сабурова¹³.

Наскільки дієвим було розповсюдження листівок серед солдатів і офіцерів ворожої армії свідчить ряд фактів. Як повідомляє керівник пропагандистської групи Головного політуправління РСЧА, що з листопада 1943 р. до розгрому фашистської армії в Криму перебувала при Центральній оперативній групі, а потім при Північному з'єднанні партизанів Криму, С. Самойлов: «Розповсюджуються вони (листівки. — Н. Р.) добре і, за відзивами товаришів, що займаються їх розповсюдженням, попит на них великий. Товариші... наприклад, повідомляють, що «румуні зачитують наші листівки до дірок»¹⁴. А ось свідчення іншого документу: «Солдати ховають у себе радянські листівки, багато з солдатів вичікують випадку потрапити у полон, незважаючи на те, що офіцери залякують їх «розстрілами в Червоній Армії—», і самі загрожують розстрілами за «зраду фюреру»¹⁵. Визнання дієвості наших пропагандистських матеріалів, зокрема щодо розкладу ворожих військ та їх спільників з числа зрадників батьківщини, міститься також у тво-

рах деяких буржуазних авторів. Так, американський буржуазний історик Д. Армстронг неохоче визнає, що партизанські листівки були «вельми ефективними», особливо коли крах гітлерівської окупаційної машини став очевидним¹⁶.

Враховуючи дієвість радянської агітаційної літератури, німецьке командування вживало ряд контрзаходів. Так, начальник штабу 6-ї армії своїм наказом від початку 1942 р., повідомляючи про те, що солдати не тільки збирають і читають радянські листівки, а й надсилають їх своїм рідним і знайомим, загрожував покарати винних у розповсюдженні їх¹⁷; у грудні 1942 р. Відділом пропаганди Верховного командування збройних сил фашистської Німеччини було видано для офіцерів спеціальний бюлетень, де застерігалось про вплив радянських агітаційно-пропагандистських матеріалів на німецькі війська¹⁸.

Рідше як форми агітації по розкладу військ противника використовувались газети та невеликі брошури. На сторінках партизанських газет «Червоний прапор», «За Родину», «Партизан України» та інші друкувались матеріали, адресовані до угорців і закарпатських українців, що були насильно мобілізовані до гітлерівської армії. Багато пропагандистських матеріалів, спрямованих на розклад чехословацьких солдатів, публікувалося на сторінках газети партійної організації з'єднання партизанських загонів під командуванням О. М. Сабурова. Ця газета з метою конспірації тричі міняла свою назву: з липня 1942 до листопада 1942 р. — «Партизан України», з листопада 1942 по березень 1943 р. — «Партизан», з березня 1943 по березень 1944 р. — «Партизанская правда».

На сторінках згаданих газет публікувалося чимало агітаційно-пропагандистських матеріалів, адресованих українським буржуазним націоналістам, поліціям, а також тій частині козаків, які служили фашистам, спрямованих на їх розклад.

Про велику силу впливу партизанських газет на ворожі війська свідчить хоча б такий факт. Одного разу розвідники попросили редактора підпільної газети «Радянська Україна» (орган Українського штабу партизанського руху у Вінницькій обл.) І. М. Сербина залишити побільше газет для Маневицького району Волинської області. На запитання І. М. Сербина пояснили, що німецькі солдати, гарнізон яких стоїть на станції Маневичі, просять у місцевих жителів радянську газету, цікавляться зведеннями Радянського Інформаційного бюро, повідомленнями про те, що робиться у самій Німеччині¹⁹.

Брошури як форма агітації використовувались досить рідко. Відомий лише один факт використання брошур у цьому плані. Один з керівників партизанського руху в Криму М. Д. Луговий повідомляє, що партизани і підпільники Криму, посиливши на початку 1944 р. роботу по розкладу військ противника, поряд з листівками і газетами розповсюджували в частинах кримського угруповання німецько-фашистських військ і брошури, що доставлялись партизанам літаками з Великої землі²⁰.

Однією з форм радянської агітації і пропаганди серед військ ворога було написання антифашистських лозунгів на стінах будинків, деревах, парканах, а також розклеювання на фашистських казармах прокламацій, звернених до гітлерівських солдатів, тощо.

Усну агітацію серед солдатів і офіцерів противника проводила спеціальна агентура, яка часто засилалась в гарнізони ворога. З її допомогою організовувалось листування, особисті зустрічі підпільників і партизанів з настроєними по-антифашистському солдатами армій фашистського блоку.

Це були, як правило, агітатори, послані за лінію фронту політвідділами, або комуністи-підпільники, залишені в тилу ворога для організації підпільної роботи. Нерідко за завданням політвідділів спецпропа-

гандистську роботу серед військ противника вели і військові розвідники, а також іноземні солдати, що здались в полон або добровільно перейшли на бік Червоної Армії чи партизанів. Часто такі солдати, відпущені у ворожі частини, повертались з великими групами співвітчизників.

Агітатори-пропагандисти, перш ніж відправитись на виконання завдання, вивчали умови життя і політико-моральний стан частин противника. Проілюструвати це можна таким прикладом. У березні 1943 р. Ровенському обласному штабу партизанського руху стало відомо, що загonom шуцполіцаїв у складі понад 80 чоловік, більшість з яких становили поляки і білоруси, було вбито під час походу проти партизанів дев'ять німців, їх шефів. Весь загін пішов у ліс. Вирішено було розпропагувати колишніх поліцаїв. До них була послана спеціальна розвідка, яка донесла, що з поліцаями уже вели безрезультатну розмову українські буржуазні націоналісти з метою перетягнути їх на свій бік. Остаточо впевнившись в антивоєнних настроях втікачів, партизанське командування послало до них як агітаторів, секретаря обкому комсомолу Т. Белякова і розвідника В. Кабанова, які успішно справились з поставленим завданням — поліцаї були розпропаговані, 70 з них перейшли на бік радянських партизанів. З розпропагованих незабаром було утворено новий партизанський загін, названий іменем Чапаєва²¹.

Агітаційно-пропагандистські матеріали, як правило, складались і розмножувались (писались від руки, виготовлялись на друкарських машинках, ротаторах, склографax і друкарським способом) самими підпільниками і партизанами. Крім того, ними розповсюджувались агітаційні матеріали, що видавались у радянському тилу, а також обласними підпільними партійними комітетами.

Багато агітаційно-пропагандистської літератури в тил ворога відправляли ЦК КП(б)У, Український штаб партизанського руху та політуправління фронтів і політвідділи армій. ЦК КП(б)У, Харківський обком партії, що перебував у Куп'янську, та Політуправління Південно-Західного фронту, наприклад, передали підпільникам і партизанам Харківщини у початковий період ворожої окупації 9,5 млн. листівок російською, українською та німецькою мовами²². Безпосередньо обкомом для підпільних партійних організацій області за час окупації було видруковано 17 назв листівок українською і німецькою мовами загальним обсягом 5,5 млн. прим.²³ Горлівських підпільників політичною літературою та листівками німецькою мовою забезпечував політвідділ 74-ї стрілецької дивізії²⁴. Підпільники Сімферополя поряд з листівками власного виготовлення лише з листопада 1943 по березень 1944 р. розповсюдили близько 30 тис. примірників різних газет і листівок російською, татарською, німецькою та румунською мовами, які вони одержали від обласного підпільного комітету партії. Одночасно було розповсюджено 6622 листівки румунською і 4568 німецькою мовами²⁵.

Агітаційно-пропагандистська література розповсюджувалась серед солдатів і офіцерів армій фашистського блоку, як правило, партизанами і підпільниками, іноді зв'язковими, розвідниками, населенням тощо. Використовувались для цього найрізноманітніші методи. Так, наприклад, член підпільної патріотичної групи, що діяла з вересня 1943 р. на залізничній станції Сімферополь (очолював групу начальник станції В. К. Єфремов), Баженова розповсюджувала листівки німецькою і російською мовами серед німецьких військ, що пересувалися через станцію²⁶. Члени Проскурівської підпільної організації підкидали антифашистські листівки, видруковані німецькою мовою в жовтні 1942 р., в ешелони, що проходили з військами на фронт²⁷. Горлівські підпільники розкидали різні агітаційно-пропагандистські матеріали по дорозі Сталіно-Горлівка та в місцях стоянок німецьких солдатів²⁸. Підпільники Ровенщини, як повідомляє звіт Ровенського підпільного обкому КП(б)У, розвішували листівки в німецьких гарнізонах²⁹.

Розповсюдження агітаційної літератури було пов'язане з великими труднощами, ризиком і не раз спричинялося до певних жертв. Незважаючи на це партизани і підпільники проявляли виняткову сміливість і оригінальність у розповсюдженні її, аби слово більшовицької правди потрапило до ворожих солдатів.

Про надзвичайно сміливий і оригінальний метод розповсюдження листівок згадує згодом перший секретар Сталінського обкому в Горлівці С. М. Щетинін (він же Кусакін). Підпільник Д. Чаплигін, «... зібравши навколо себе словацьких солдатів... став їх пригощати помідорами і для пристойності, як він нам говорив, кожен помідор загортав у папірець, то були листівки, які там же читали... Незабаром Чаплигін зник, а на цьому місці зібралась група словаків, і майже у кожного була листівка. Я в цей час перебував на платформі і все це спостерігав»³⁰.

Агітаційно-пропагандистські матеріали, дякуючи самовідданам зусиллям партизанів і підпільників, проникали також у казарми і на квартири ворога, в театри і кишені солдатських шинелів і навіть у кабінети гестапівців. Молоді підпільниці Одеської комсомольської організації, створеної в травні 1942 р., для розповсюдження листівок спеціально ходили на танці, де непомітно вкладали їх у кишені німецьких і румунських військовослужбовців. Секретар організації Л. Бачинська під виглядом обміну речей на продукти виїжджала на станції Роздільна, Котовськ, Рудниця. Там у залах чекання вона залишала листівки, складені членами самої організації³¹.

Аналізуючи агітаційно-пропагандистські матеріали, підготовлені партійним підпіллям і партизанськими формуваннями України для ідеологічного впливу на ворога, можна дійти висновку, що зміст їх змінювався відповідно до загальної обстановки на радянсько-німецькому фронті, а також конкретних умов на тій чи іншій ділянці фронту або ж на окупованій території. Зміст агітматеріалів змінювався також залежно від об'єкту їх звернення: одні факти викладались у листівках до особового складу військ фашистської Німеччини, інші — до угорських та італійських військ, третім сюжетом були звернення до словацьких солдатів.

Сама система соціалістичного суспільства і державного ладу нашої країни, морально-політична єдність радянського суспільства, справедлива визвольна війна радянського народу — все мало серйозний психологічний вплив на ворога. Але цього було недостатньо для того, щоб такі фактори були усвідомлені масою солдатів і, особливо, офіцерів противника. Нацистському керівництву довгий час, і головним чином щодо німецького народу, вдавалося морально і психологічно впливати на солдатів і офіцерів. А труднощі умов роботи підпілля і партизанів серед військ противника значно зменшували сферу впливу нашої пропаганди на них. Через це перед партією стояло складне завдання — швидко реагувати на ті чи інші зміни в формах ідеологічного впливу нацистів. Комуністична партія та її органи в Збройних Силах розгорнули активну політичну роботу, мобілізувавши для успіху цієї справи пресу, радіо, підпільні партійні комітети, штаби партизанських загонів і з'єднань, дипломатичні і розвідувальні органи тощо. При цьому особливо зростала роль підпільної і партизанської преси, що мала можливість швидше реагувати на зміни конкретної обстановки.

Зміст друкованої продукції, адресованої до ворога, завжди був у полі зору Комуністичної партії та її органів. Питання змісту агітаційних матеріалів неодноразово обговорювались на засіданнях бюро та пленумах партійних комітетів.

У перший період війни, період віроломного нападу фашистської Німеччини на нашу країну і підготовки умов до корінного перелому в ході війни, основне завдання агітаційної літератури полягало в тому,

щоб знизити наступальний дух фашистських полчищ. З цією метою політоргани намагались пропагандою викликати у солдатів противника негативне ставлення до війни, протест проти політики своїх урядів. На сторінках наших пропагандистських матеріалів висвітлювались великі втрати німецьких солдатів, розвінчувався міф про «непереможність» гітлерівської армії, доводилась неминучість провалу планів Гітлера.

У перших листівках радянського керівництва містились заклики до робітничого класу німецького та інших народів з розрахунку пробувати почуття класової солідарності. Але ідеологічний вплив націонал-соціалізму, настирлива пропаганда «непереможності» німецької армії різко обмежували вплив цих звернень.

Хоч наша пропаганда на ворожі війська у перший період війни і мала деякі недоліки, вона все ж таки відіграла певну роль в ідеологічному впливові на ворога. Уже в цей період спостерігаються окремі факти переходу німецьких солдатів на бік радянських військ і партизанів. У першу чергу то були комуністи чи ліві соціал-демократи або члени їх сімей, представники прогресивної частини інтелігенції в німецькій армії.

У другий період війни, що увійшов в історію як період корінного перелому, період, коли фашисти зазнали великої поразки під Сталінградом, а Червона Армія почала успішний наступ, змінюється співвідношення сил на фронті на користь Радянської країни. У зв'язку з великими втратами ворога на радянсько-німецькому фронті і погіршенням економічного становища в країнах фашистського блоку, в тому числі і в Німеччині, умови для пропаганди серед ворожих військ стали більш сприятливими. Крім того, радянське командування мало широкі можливості для роботи серед військовополонених, використовуючи в антифашистській агітації конкретні матеріали, одержані внаслідок цієї роботи.

Як політоргани армії, так і партійне підпілля і парторганізації партизанських формувань, використовуючи наявні можливості, на фактах і яскравих прикладах, за допомогою різноманітних агітаційних матеріалів інформували німецьких солдатів про нездоланну могутність і силу нашої армії, про великі втрати німецько-фашистських військ на радянсько-німецькому фронті, сповіщали невтішні вісті, що йшли з Німеччини, де міста бомбардувались англо-американською та радянською авіацією, нагадували про відповідальність винних за вчинені злочини.

У третій, завершальний період війни агітація на адресу ворожих військ стала повсякденною справою як командування фронтів і армій, так і керівників підпілля і партизанських формувань. У пресі вслаб пропаганда за нову демократичну Німеччину, за вихід з війни сателітів, вказувалось на відповідальність військових злочинців, розкривався крах фашистського рейху, що наближався, наводились конкретні приклади не лише поодиноких, а й масових переходів військ противника на бік Радянської Армії і партизанів. Широко використовувались в пропагандистській літературі радянського тилу та підпілля заклики комітету «Вільна Німеччина» до німецьких солдатів і офіцерів.

Саме в цей період значної ваги набула пропаганда міжнародної пролетарської солідарності.

За нових умов вплив пропагандистських матеріалів був значно ефективнішим, ніж у попередні періоди війни, але, як і раніше, все ще натрапляв на фанатизм, що прищеплювався довгі роки фашистською пропагандою. Серйозною перешкодою щодо діяння на німецьких солдатів було також усвідомлення ними почуття відповідальності за вчинені злочини.

Більш дієвою була антифашистська діяльність партійного підпілля і партизанських формувань серед особового складу армій країн-сателітів фашистської Німеччини. За своїм змістом агітаційно-пропагандистські матеріали на союзників дещо відрізнялися від агітації безпосередньо на німецькі війська. Так, у перший період війни солдати васальних держав ще не зовсім усвідомлювали, в яку безодню їх кинув Гітлер. Завдання нашої пропаганди і полягало в тому, щоб роз'яснити солдатським масам підступні задуми фашистів щодо Радянського Союзу і їх народів. В агітаційних матеріалах до словацьких військ лунали заклики до слов'янського братства, нагадувалось при цьому про спільність історичної долі слов'янських народів, близькість їх мов і культур, сусідство територій. В закликах до румунських та угорських солдатів велика увага приділялась розкриттю тих труднощів війни, що несуть загибель мільйонам людей. Щоб пробудити антивоєнні настрої серед союзників Німеччини, радянська пропаганда розкривала звірства гітлерівців на території їх країн, використовувала залежне становище румунів і угорців стосовно німецьких військ.

Агітаційні матеріали на союзників у другий період війни інформували про дійсне становище на радянсько-німецькому фронті, економічне і внутрішньополітичне становище в тій чи іншій країні фашистського блоку, ріст антивоєнних настроїв у Румунії і Угорщині, вихід Італії з війни, створення на території СРСР національних формувань з числа чехословацьких, угорських, румунських солдатів, що виявили бажання спільно з радянським народом воювати проти німецького фашизму. Значна частина агітматеріалів містила в собі заклики до міжнародної солідарності в боротьбі з німецьким фашизмом.

У цей період радянська пропаганда значно усвідомлюється солдатами і офіцерами. І, головне, спостерігається помітний її вплив на моральний розклад італійських та угорських військ.

У завершальний період війни, коли Радянська Армія гнала гітлерівців далеко на захід, в пропагандистській літературі на сателітів доводилась даремність опору в зв'язку з явною поразкою фашистської Німеччини, висвітлювались поразки угорських і румунських військ, участь представників чехословацького, румунського, югославського та польського народів у складі відповідних національних військових формувань, створених в Радянському Союзі.

Дієвість друкованої і усної пропаганди залежала від конкретних умов. Якщо в словацьких частинах вона швидко досягала своєї мети, дякуючи близькості слов'янських мов, то складнішою була справа в румунських і угорських військах, особливо в румунських, адже в багатьох угорських частинах малися прошарки слов'ян або закарпатських угорців, за допомогою яких і проводилась антифашистська агітація і пропаганда. Враховуючи ці труднощі, особливо зі знанням іноземних мов, керівники партійних органів в радянському тилу вживають заходів як до підготовки листівок відповідними мовами, так і до засилання груп німецьких, угорських і румунських антифашистів у розташування партизанських формувань для надання допомоги в організації цієї роботи.

Використанню іноземців в агітаційно-пропагандистській роботі серед співвітчизників приділялась значна увага ще в роки воєнної інтервенції та громадянської війни. Особливо великий інтерес до цього питання проявив В. І. Ленін³².

У роки Великої Вітчизняної війни активна антифашистська діяльність солдатів військ противника в пропагандистській роботі серед співвітчизників знайшла свій дальший прояв, займаючи чільне місце в роботі політорганів Червоної Армії, партійного підпілля і партизанських формувань.

Активно діяв у підпільній групі на великому залізничному вузлі Помічна Кіровоградської області німецький солдат, син німецького комуніста Ганс Олессак. Не одна листівка була розповсюджена цим відважним антифашистом серед особового складу військ гітлерівської Німеччини. Коли над підпільниками нависла небезпека провалу, Ганс Олессак разом з товаришами по підпіллю пішов до партизанів³².

Велику роботу по розкладу військових частин противника проводив окремий чехословацький партизанський загін під командуванням капітана Яна Налепки (Репкіна), що був сформований 18 травня 1943 р. з партизанів-словаків з'єднання О. М. Сабурова. Через кілька днів після створення загону, 27 травня 1943 р., начальник УШПР Т. А. Строкач повідомляв ЦК КП(б)У, що одним з завдань, поставлених партизанським командуванням перед загonom, є розклад військових частин противника, залучення в ряди партизанів якомога більше іноземних солдатів³⁴⁻³⁵.

Напередодні переходу на бік кримських партизанів політичну роботу серед своїх солдатів за завданням сімферопольських підпільників вели словаки Войтех Якабчик, Віктор Хренко, Малік, Павлік, Ганушак, Багар і Мацко, які переконували їх не воювати проти росіян, а разом перейти до радянських партизанів. Зрадник видав відважних антифашистів. Віктора Хренка та його товаришів Маліка і Багара було заарештовано і відправлено до в'язниці в Воїнці, звідки їм тижнів через два вдалося втекти, а потім і пересправитися до кримських партизанів. Незабаром вони знову повернулися до міста і влаштували перехід до партизанів словаком Войтеху Якабчику, Клементу Медо, Олександрю Гірі, Мікулашу Данко. Словаків зарахували до загону під командуванням Ф. І. Федоренка, де вони пройшли першу школу боротьби в тилу ворога.

Одним із завдань, поставлених перед словаками, був розклад військових частин противника. На прохання Віктора Хренка направити на бойову операцію командир першої кримської партизанської бригади М. Д. Луговий відповів, що треба потурбуватися про інших словаків, допомогти і своїм співвітчизникам також знайти дорогу до партизанів.

Активно допомагав підпільникам Миколаєва Федір Тихий — офіцер словацького полку 1-ї словацької дивізії. Ця дивізія була знята німецьким командуванням, наляканим переходом словаків на бік Червоної Армії і партизанів, з фронту і послана в тиллові райони, зокрема на південь України, для несення гарнізонної служби. Перед Федором Тихим було поставлене завдання підбирати по-антифашистському настроєних словаків для проведення роз'яснювальної роботи в полку. Смілива агітаційна діяльність славного сина словацького народу дала свої результати: у листопаді 1943 р. до миколаївського підпілля були залучені словацькі офіцери-антифашисти Еміль Шранк, Грегор Стегура, Імрих Ваньо, Вавра Кабат і Андрій Валент, які для проведення пропагандистської роботи та виконання інших бойових завдань створили в полку шість підпільних груп. Великий вплив на активізацію діяльності цих груп мало підписання 12 грудня 1943 р. договору про дружбу та взаємодопомогу між Радянським Союзом і Чехословаччиною. Повідомлення про договір, передане радянськими радіостанціями, було розмножене відважними підпільниками серед словацьких солдатів. Деякі з них поповнили згодом антифашистське підпілля словацького полку³⁶.

Велику роз'яснювальну роботу серед особового складу словацького полку, що входив до фашистського гарнізону Одеси, проводили словаки Павло Гайдучко, Ян Крошлак, Михал Кончиті, Ян Павлик, Ладислав Лаучек та ін.³⁷

З січня 1944 р. відповідно до завдань партизанського командування активну агітаційну роботу в угорських військових частинах проводили угорці партизанського з'єднання О. Ф. Федорова — Дюла Уста,

Шандор Ноградї, Йожеф Фабрі, Шандор Діамант, Пал Корниш, Карел Прат, Йожеф Костоліц, Ференц Хідвегі, Айош Шолт, Золтан Тенде, Дюла Чізмадіє і Золтан Ерлей³⁸.

Антифашистській агітації іноземців серед співвітчизників приділялась велика увага в політвідділах армій і політуправліннях фронтів, у партійному підпіллі і партизанських загонах. Армійське і партизанське командування, підпільні комітети партії постійно й наполегливо направляли політично-пропагандистську діяльність колишніх солдатів армій фашистського блоку, забезпечували їх агітаційною літературою, видрукованою іноземними мовами, навчали їх відповідним формам роботи серед ворожих військ тощо.

До своїх учораших товаришів звертались німці, угорці, румуни, словаки та представники інших зарубіжних країн, втягнутих Гітлером у війну проти СРСР.

Невтомна діяльність зарубіжних антифашистів по розкладу своїх солдатів була значною підмогою в ідеологічній роботі радянських органів політичної пропаганди.

Успіху агітаційної роботи, спрямованої на послаблення морального стану німецьких солдатів і, особливо, їхніх сателітів, великою мірою сприяли перемоги радянських військ на фронтах війни. Цей факт, що широко використовувався в усній і друкованій пропаганді партизанів і підпільників, доводився до відома тилкових частин, викриваючи вигадки фашистського командування, яке вживало всіляких заходів, аби відомості про тяжкий стан на фронті не доходили до солдатів тилу.

Великі втрати, що їх ніс ворог на радянсько-німецькому фронті з перших днів війни, міцні удари радянських військ, що наростали, починаючи з кінця 1941 р., упертість, з якою радянський народ виступив на захист свободи і незалежності своєї Батьківщини, впливали на політико-моральний стан ворожих військ настільки, що в гітлерівців та їхніх спільників ще з перших днів війни виникає невір'я у власні сили, ростуть занепадницькі настрої, знижується їх боєздатність.

У зв'язку з перемогами радянських військ на фронті починається бродіння і в колах вищого німецького командування. Представник німецького генералітету. К. Тіппельскірх з цього приводу писав: «Тривога охопила також багатьох із тих, хто за родом своєї діяльності знав загальний хід подій і міг оцінити втрати в живій силі і техніці, що мали місце в результаті катастроф на фронті. Саме в цей час серед молодих офіцерів центрального апарату і вищих штабів з'явилися ознаки того відчаю, який 20 липня 1944 р. призвів до вибуху»³⁹.

Винятковий вплив на моральний стан гітлерівських солдатів мали також сміливі і вдалі бойові операції радянських партизанів. Раптові і навальні напади народних месників морально і фізично вимотували гітлерівців та їхніх лакеїв з числа зрадників, тримали їх у постійному напруженні і страху. Навіть генерал Гудеріан пригадує, що «з тим, як війна набирала затяжного характеру, а бої на фронті ставали все більш упертими, партизанська війна стала справжнім лихом, дуже впливаючи на моральний стан фронтових солдатів»⁴⁰. Фашистська газета «Національ дейтунг» з тривогою зазначала: «Всі переваги на боці противника (партизанів. — *Н. Р.*). Він майже невидимий і має чисельну перевагу в зброї... Хто б міг подумати, що нам доведеться вирішувати таке бойове завдання в глибокому тилу»⁴¹. Як слушно повідомляє американський військовий історик Давид Галула, партизани «не мають території, вони усюди і ніде»⁴².

Усвідомлення приреченості під впливом героїчних перемог Червоної Армії і навальних нападів радянських партизанів чим далі, тим більше оволодівало солдатами і офіцерами німецьких частин. «Крим — це найбільший в світі табір військовополонених, — відкрито говорили солдати 17-ї німецької армії, що дислокувалася в Криму, — з тією ли-

ше різницею, що цей табір сам себе забезпечує і сам себе стереже»⁴³. А в частинах 3-ї румунської гірсько-стрілецької дивізії, що перебувала там, все частішими були заклики «почати війну з німцями»⁴⁴.

На послаблення морального стану солдатів і офіцерів ворога впливали також зрослий міжнародний авторитет Радянської країни як вирішальної сили у боротьбі проти фашизму, пропагандистська діяльність політorganів Червоної Армії та антифашистських організацій в СРСР, спілкування солдатів з радянським населенням, листи з дому тощо.

Таким чином, партія, керуючись ленінськими настановами, приділяла велику увагу роботі по розкладу військ противника. При цьому успіхові в пропагандистській роботі сприяв передусім ряд факторів: поразки, які несли армії фашистської Німеччини та її сателітів на фронтах, спілкування ворожих солдатів з місцевим населенням, внаслідок чого порушилось попереднє, нав'язане фашистською пропагандою уявлення про радянський лад, правдивість, чіткість і ясність нашої агітації. Серйозну увагу партія приділяла проведенню цієї роботи силами підпільників і партизанів, враховуючи їх безпосередні контакти з солдатами і офіцерами фашистських частин.

Безсумнівним практичним результатом діяльності партизанів і підпільників було зростання антивоєнних настроїв серед ворожих військ, зниження їх бойового духу, що, безумовно, позначилось на посиленні впливу поразок, що їх зазнавали фашисти на фронтах. Внаслідок друкованої й усної пропаганди багато солдатів і офіцерів противника переходили на бік радянських партизанів, надавали допомогу радянським розвідникам і підпільникам. Ще більша кількість їх під впливом систематичної роз'яснювальної роботи дезертирувала і, пробираючись на батьківщину, розповідали правду про Радянську країну, її лад. Агітаційно-політична діяльність серед солдатів і офіцерів ворога багато де в чому сприяла зміні світогляду широких мас населення в країнах-сателітах гітлерівської Німеччини і була додатковою умовою в мобілізації зусиль народів цих країн на антифашистську боротьбу.

¹ Див.: *Ленін В. І.* Повне збір. творів. Т. 37, с. 46—62; т. 39, с. 363—388; т. 40, с. 65—69, 161—180, 227—245; т. 50, с. 135, 202, 203, 205, 206 та ін.

² Там же, т. 39, с. 367; т. 50, с. 135, 203 та ін.

³ Там же, т. 40, с. 67, 166.

⁴ *Дем'янух І. Л.* Зброєю слова. Преса партійного підпілля і партизанських формувань періоду Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. К., 1966, с. 155.

⁵ *Ленін В. І.* Повне збір. творів. Т. 40, с. 241.

⁶ Герои подполья. О подпольной борьбе советских патриотов в тылу немецко-фашистских захватчиков в годы Великой Отечественной войны. Вып. 1. Третье, испр. и доп. изд. М., 1970, с. 325, 326.

⁷ Партизанские были. М., 1965, с. 160, 161.

⁸ Одесская область в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг. Документы и материалы. Одесса, 1970, с. 300, 301.

⁹ Одесса в Великой Отечественной войне Советского Союза. Сборник документов и материалов. В 2-х т. Т. 2. Одесса, 1949, с. 172.

¹⁰ Листівки партійного підпілля і партизанських загонів України у роки Великої Вітчизняної війни. К., 1969, с. 166, 167.

¹¹ Там же, с. 311.

¹² Крым в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг. Симферополь, 1963, с. 217, 218.

¹³ Листівки партійного підпілля і партизанських загонів України у роки Великої Вітчизняної війни, с. 96—98, 108—110.

¹⁴ Крым в период Великой Отечественной войны 1941—1945. Сборник документов и материалов. Симферополь, 1973, с. 319, 320.

¹⁵ *Дем'янух І. Л.* Зброєю слова, с. 155.

¹⁶ *Кизя Л. Є.* Правди не затьмарити. Проти буржуазної фальсифікації історії партизанського руху. К., 1965, с. 48.

¹⁷ *Дем'янух І. Л.* Зброєю слова, с. 154, 155.

¹⁸ Там же, с. 155.

¹⁹ Партизанские были, с. 203.

- ²⁰ Крым в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., с. 186.
- ²¹ Герои подполья, вып. 1, с. 257, 258.
- ²² Герои подполья, вып. 2. М., 1970, с. 335.
- ²³ Харьковщина в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941—1943 гг.). Сборник документов и материалов. Харьков, 1965, с. 234, 235, 285.
- ²⁴ Герои подполья, вып. 2, с. 109.
- ²⁵ Там же, с. 91.
- ²⁶ Крым в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., с. 227, 228.
- ²⁷ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр В 3-х т. Т. 1. К., 1967, с. 499.
- ²⁸ Герои подполья, вып. 2, с. 109.
- ²⁹ Радянська Ровенщина. 1939—1959. Документи й матеріали. Львів, 1962, с. 155, 162.
- ³⁰ Герои подполья, вып. 2, с. 133.
- ³¹ Герои подполья, вып. 1, с. 314, 315.
- ³² Див.: *Ленін В. І. Повне збір. творів*. Т. 50, с. 135, 205.
- ³³ Герои подполья, вып. 2, с. 316.
- ^{34—35} Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. Збірник документів та матеріалів. К., 1969, с. 106, 107.
- ³⁶ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр. Т. 3. К., 1969, с. 117. Див. також: *Николаевщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Документы и материалы*. Одесса, 1964, с. 181, 182.
- ³⁷ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр. Т. 3, с. 118.
- ³⁸ Там же, с. 121.
- ³⁹ *Тилпельскирх К.* История второй мировой войны. М., 1956, с. 272, 273.
- ⁴⁰ Итоги второй мировой войны. Сборник статей. М., 1957, с. 126.
- ⁴¹ Партизанские были, с. 83.
- ⁴² *Кизя Л. Є.* Правди не затьмарити, с. 7.
- ⁴³ *Козлов Н.* Освобождение Крыма от немецко-фашистских захватчиков, 1949, с. 49.
- ⁴⁴ Там же, с. 50.

С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ, Л. І. ТКАЧОВА

МАТЕРІАЛЬНИЙ ДОБРОБУТ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УКРАЇНИ В РОКИ ПЕРШОЇ П'ЯТИРІЧКИ

У період довоєнних п'ятирічок, що були, як зазначав Л. І. Брежнев, «справжніми битвами за соціалізм»¹, радянський народ зосередив основні зусилля і ресурси на прискореній індустріалізації народного господарства. За 10—12 років в країні було створено високорозвинуту важку індустрію, що забезпечила здійснення корінної технічної реконструкції народного господарства, досягнення техніко-економічної незалежності і вирішальне піднесення обороноздатності країни. «Індустріалізація СРСР,— проголошує Програма КПРС,— великий подвиг робітничого класу, всього народу, який не шкодував ні сил, ні засобів, свідомо йшов на жертви, щоб витягти країну з відсталості»².

У Програмі КПРС, як і в інших партійних документах, підкреслюється той незаперечний факт, що в довоєнний період проблемі створення індустріальної могутності країни підпорядковувалися по необхідності всі інші, і в тому числі завдання підвищення матеріального добробуту трудящих. Адже від темпів індустріалізації народного господарства залежали й темпи зростання життєвого рівня населення.

Особливо складні завдання при розв'язуванні проблеми народного добробуту доводилося вирішувати в роки першої п'ятирічки, коли робітничий клас і трудове селянство з величезною творчою насагою створювали економічний фундамент соціалістичного суспільства. При дослідженні цього героїчного періоду не можна підходити до оцінки досягнень в галузі підвищення добробуту з критеріями, які застосовуються для пізніших етапів суспільно-економічного розвитку Країни

Рад. Тут міра досягнень була іншою, і кожне потребувало набагато більших зусиль.

Уже XVI конференція ВКП(б), затверджуючи у квітні 1929 р. завдання першого п'ятирічного плану, попереджала партію і трудящих, що виконання п'ятирічки пов'язане з подоланням величезних труднощів. «Ці труднощі, — говорилося у резолюції конференції, — впливають з напруженості самого плану, зумовленої техніко-економічною відсталістю країни, із складності завдання реконструкції багатомільйонних розпорощених селянських господарств на базі колективної праці, нарешті, з обстановки капіталістичного оточення нашої країни»³.

Незабаром після затвердження плану виявилось, що загострення класової боротьби всередині країни і посилення загрози з боку імперіалізму вимагають перегляду його найважливіших завдань. Починаючи з липня 1929 р. партія і уряд прийняли ряд рішень про більш прискорене зростання тих галузей і виробництв важкої індустрії, продукція яких була особливо дефіцитною або мала винятково велике оборонне значення. Виробнича програма промисловості в 1929/30 р. збільшувалася порівняно з попереднім роком на 32,1% замість раніше запланованих 21,5%⁴.

В оптимальному варіанті п'ятирічного плану передбачалося, що усупільнений сектор сільського господарства (колгоспи і радгоспи) в 1932/33 р. охопить не більше 15% його валової продукції. Однак класова боротьба, яка дедалі сильніше розгорталась в радянському селі, внесла вирішальні поправки в ці розрахунки. Щоб зламати економічний і політичний опір куркуля, який різко посилював внаслідок прискорення будівництва матеріально-технічної бази соціалізму і загрожував зривом темпів індустріалізації, треба було матеріально й організаційно забезпечити значно вищі темпи колективізації села. Комуністична партія успішно справилася з цим історичним завданням, і переведення індивідуального селянського господарства на рейки соціалістичного великого землеробства з одночасною ліквідацією куркульства як класу було здійснено вже в першій п'ятирічці. Це стало можливим у результаті прискорення темпів розвитку тих галузей промисловості, що постачали сільському господарству необхідну техніку, а також завдяки здійсненню широкої програми будівництва сотень радгоспів і машино-тракторних станцій.

Додаткові мільярди на прискорення темпів розвитку важкої промисловості і створення матеріально-технічної бази великого соціалістичного землеробства можна було знайти тільки шляхом підвищення частки нагромадження в національному доході, тому що інших ресурсів у Радянській країні не існувало. Відповідно до цього частка споживання в національному доході підлягала скороченню, що не могло не позначитися на тимчасовому послабленні темпів зростання матеріального добробуту робітничого класу після 1929 р.

На відносно зменшення частки споживання певною мірою вплинула й світова економічна криза 1929—1933 рр. У літературі інколи зустрічаються твердження про те, що криза сприяла посиленню темпів капітального будівництва в радянській промисловості внаслідок здешевлення цін на іноземне устаткування⁵. В даному випадку забувають, що в умовах кризи ціни на сировину скорочуються більше, ніж на устаткування, а експорт сільськогосподарської і промислової сировини становив для Радянського Союзу єдине велике джерело валюти, якою треба було розплачуватися за імпортні товари, послуги закордонних спеціалістів і фрахт іноземних суден. Різке падіння цін на сировину поставило перед Радянським урядом складні завдання: щоб зберегти запланований обсяг валютної виручки, треба було вишукати додаткові ресурси експортних товарів для оплати необхідної народному господарству імпортованої техніки. І все ж у 1931 р. валютна виручка по

експорту знизилася до 87,8% при збільшенні фізичного обсягу реалізованих в експортній торгівлі товарів до 146,1% (1929 р. — 100%)⁶.

Таким чином, в обстановці ворожого капіталістичного оточення не існувало об'єктивних можливостей для забезпечення високих темпів підвищення матеріального добробуту робітничого класу за рахунок відповідного перерозподілу обох складових частин національного доходу — фонду нагромадження і фонду споживання. Чи існувала можливість розв'язувати це важливе завдання іншим шляхом — досягненням особливо високих абсолютних темпів зростання національного доходу? Тоді б загальний обсяг ресурсів споживання збільшувався навіть при зменшенні частки споживання в національному доході.

За оптимальним варіантом п'ятирічного плану національний дохід країни мав зрости з 24,4 млрд. крб. в 1927/28 р. до 49,7 млрд. крб. у 1932/33 р. (у незмінних цінах 1926/27 р.), тобто на 103%. Це був надзвичайно інтенсивний темп зростання, і радянська економіка рік у рік виконувала його з деяким, хоч і невеликим, перевищенням⁷. Проте за кількісними показниками промисловості п'ятирічний план було виконано не за п'ять, а за чотири роки і один квартал. На цьому фоні зростання національного доходу виявилось недостатнім: в завершальному (четвертому) році п'ятиріччя він становив 45,5 млрд. крб., що означало збільшення порівняно з 1927/28 р. лише на 82%⁸. Звичайно, про недостатність середньорічних темпів зростання національного доходу, які становили 16,8%, можна говорити тільки у порівнянні з розвитком важкої індустрії (26,6% на рік), тому що в жодній країні світу національний дохід ніколи не збільшувався так швидко⁹.

Послаблене порівняно з розвитком промисловості зростання національного доходу пояснювалося реорганізаційним періодом у сільському господарстві і невиконанням планових директив по двох найголовніших якісних показниках: підвищенню продуктивності праці робітників та зниженню собівартості промислової продукції. Невиконання директив обумовлювалося здебільшого причинами об'єктивного характеру. Зокрема, в роки першої п'ятирічки робітничий клас інтенсивно зростав переважно за рахунок поповнення з села. Новоприбулі робітники не мали відповідної кваліфікації і навичок роботи на виробництві. У зв'язку з надзвичайно високими темпами технічного переозброєння промисловості загострилася проблема освоєння нової техніки. Технічне навчання відбувалося в основному безпосередньо на виробництві. Це викликало спочатку погіршення якості продукції, більшими ставали випадки пошкоджень устаткування, перевитрати сировини і матеріалів. Невиконання плану за якісними показниками пояснювалося й недоліками в управлінні виробництвом, які теж були неминучими, тому що методи соціалістичного господарювання створювалися вперше, і кожний новий крок являв собою пошук. Нарешті, великий вплив на виконання якісних показників мала сама обстановка гострої класової боротьби, досить часті порушення трудової дисципліни на виробництві і навіть випадки шкідництва з боку певної частини буржуазних спеціалістів і вихідців з куркульського середовища.

Всі ці труднощі обумовили уповільнене порівняно з планом збільшення ресурсів споживання в роки першої п'ятирічки. В розрахунку на душу населення фонд споживання за роки п'ятиріччя майже не збільшився¹⁰. За таких умов досягти істотного підвищення добробуту робітничого класу можна було лише при зниженні абсолютних і відносних розмірів фонду нагромадження. А це пов'язувалося з послабленням темпів індустріалізації країни і колективізації сільського господарства. Чи можна було обирати такий шлях? Тези ЦК КІРС «50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції» дають однозначну відповідь на подібне запитання: «Країна була поставлена перед вибором: або піти на свідоме обмеження рівня життя людей і героїчними

зусиллями в найкоротший строк створити могутню економіку і зміцнити свою обороноздатність, або бути роздавленою об'єднаними силами реакції»¹¹.

Те, що фонд споживання збільшився певною мірою за роки першої п'ятирічки, ще не забезпечувало стабілізації матеріального добробуту робітників на вже досягнутому рівні. Навпаки, Комуністичній партії і Радянському урядові довелося долати величезні труднощі, щоб перешкодити прямому падінню життєвого рівня робітничого класу в умовах широкої економічної війни залишків експлуататорських класів. Насамперед йшлося про те, щоб підірвати значення приватного ринку в господарському житті країни і захистити робітничого споживача від пануючої на ньому інфляції.

Завдяки великим успіхам соціалістичної промисловості і торгівлі вдалося з перших років п'ятирічки обмежити виробництво товарів народного споживання у приватнокапіталістичному секторі і відповідно розподіл їх через приватний ринок. Але і в таких умовах забезпечення робітників промтоварами було досить складною проблемою. Справді, на Україні соціалістична промисловість збільшила виробництво товарів народного споживання за чотири роки першої п'ятирічки більше ніж у 2 рази¹². Це були *найвищі* темпи за всю попередню і наступну історію розвитку радянської промисловості, причому їх вдалося досягти, незважаючи на великий дефіцит сільськогосподарської сировини. Та навіть ці безпрецедентні темпи виявилися недостатніми: стати на шлях зменшення частки села в розподілі промтоварів держава, звичайно, не могла, а подвоєння кількості товарів у робітничому постачанні не означало поліпшення споживання на душу населення, оскільки численність робітничого класу теж подвоїлася за цей невеликий час.

Забезпечення робітників продовольчими товарами становило ще більш складну проблему. Держава тоді не мала достатніх ресурсів сільськогосподарської продукції для задоволення потреб міського населення, армії і експорту. Тому в постачанні міста продовольчими товарами певну роль відігравав приватний ринок. Розгортання капітального будівництва у промисловості приводило до підвищення попиту на продовольчі товари, який дрібнотоварне сільське господарство повністю задовольняти не могло. Ціни приватного ринку, що формувалися залежно від попиту і пропонування, почали зростати. Під впливом суто кон'юнктурних факторів вони цілком відірвалися від витрат виробництва, і закладена в них норма прибутку перетворилася по суті на лихварський процент, який куркулі намагалися здерти з робітничого класу.

Тому одним з важливих напрямів господарської політики Радянської держави в першій п'ятирічці стала лінія на якнайбільше охоплення державними заготівлями товарної частини сільськогосподарської продукції. Завдяки вирішальним успіхам у розширенні та зміцненні колгоспно-радгоспного сектору сільського господарства і ліквідації куркульства як класу цієї мети було досягнуто. Частка державних заготівель (разом з децентралізованими) в товарній продукції села зростає з 56,5% в 1928 р. до 93,5% в 1932 р.¹³ Приватний ринок наприкінці першої п'ятирічки майже перестав існувати. Разом з тим досягті приросту виробництва сільськогосподарської продукції за роки п'ятирічки не вдалося внаслідок надзвичайно гострої класової боротьби на селі і відсутності досвіду колективного господарювання у переважній більшості колгоспників — вчорашніх одноосібників. Після 1928 р. валова продукція сільського господарства країни тимчасово зменшувалась, і лише в другій п'ятирічці завдяки організаційно-господарському зміцненню колгоспів вона почала зростати¹⁴.

Єдиною можливою формою реалізації товарів державного фонду за низькими цінами серед робітничого споживача при існуванні приват-

ного ринку з його інфляційними цінами була карткова система. Протягом 1928—1929 рр. перехід на нормовану торгівлю по картках відбувся в усіх містах. Картковою системою поступово охоплювалося все більше коло продовольчих і промислових товарів. З початку 1930 р. міське трудове населення України було розподілене по групах постачання. До першої групи, яка постачалася за найвищими нормами, відносилися підземні робітники Донбасу і Криворіжжя, робітники гарячих цехів і особливо важкої фізичної праці. Друга група охоплювала всіх інших робітників промисловості і будівництва, третя — робітників всіх інших галузей народного господарства, четверта — службовців, п'ята і шоста — утриманців робітників і службовців¹⁵.

«Запровадження карткової системи на хліб та інші продукти було не тільки необхідне, але й становило протягом останніх років найважливішу умову поліпшення постачання робітників, — говорилося в резолюціях листопадового (1934 р.) Пленуму ЦК ВКП(б). — Тільки завдяки цій системі держава, при обмеженості своїх ресурсів, могла цілком забезпечити постачання міст і промислових районів, могла забезпечити переважне постачання найважливіших центрів і ударників на виробництві, а разом з тим забезпечити постачання хліба по твердих державних цінах здавальникам сільськогосподарської сировини — бавовни, льону, конопель, тютюну та ін. — в інтересах піднесення технічних культур і зростання заготівель сировини для промисловості»¹⁶.

Із запровадженням карткової системи питома вага приватника у постачанні робітників скоротилася з 40% в 1926/27 р. до 9% в 1929/30 р.¹⁷ Із згортанням оборотів приватної торгівлі в наступні роки її значення ставало ще меншим, особливо для робітників перших груп постачання.

З грудня 1929 р. було покладено початок державній комерційній торгівлі (без карток). Спочатку вона розгорнулася в невеликих масштабах за дуже високими цінами і була розрахована в основному на нетрудові верстви міського населення. Останні не охоплювалися картковою системою і після згортання непманської торгової мережі стали користуватися державними комерційними магазинами. Одночасно всім бажаючим надавалося право купувати дефіцитні товари за золото і валюту в мережі магазинів «Торгсину», що розгорнулася з метою обслуговування іноземців. Таким чином, придбані спекулятивним шляхом грошові і золото-валютні нагромадження нетрудових верств поступово переходили в розпорядження пролетарської держави.

З 1931 р. характер і масштаби державної комерційної торгівлі докорінно змінилися. Товарні фонди її було істотно збільшено (з 4,6% в загальному обсязі ринкових фондів за 1930 р. до 12,9% в 1932 р.), а ціни на її товари зменшено в середньому на 30%¹⁸. Комерційна торгівля стала орієнтуватися переважно на високооплачувані категорії робітників і службовців, які реалізували в ній (як і в колгоспній торгівлі, що почала розгортатися в останньому році п'ятирічки) істотну частку своїх грошових доходів.

Набуваючи певний мінімум товарів широкого споживання за низькими цінами в магазинах нормованого постачання, робітники змушені були вдаватися одночасно до послуг приватного ринку (а після поступового згортання його оборотів — до державних магазинів комерційної торгівлі), де ціни були значно вищими. Щоб компенсувати втрати на цінах, Радянська держава постійно підвищувала номінальну заробітну плату робітників. Наприклад, у кам'яновугільній промисловості Донбасу середньомісячна зарплата зросла з січня 1930 р. на 7,2%, в особливому кварталі (жовтень — грудень) 1930 р. — 10, з січня 1931 р. — 2,5, з лютого — 10, з березня — 5, з червня — 3,5, з жовтня 1931 р. — на 23% тощо¹⁹. Підвищення заробітної плати відбувалося навіть за

несприятливої динаміки продуктивності праці, що призводило до зростання собівартості продукції.

Яким же був рух реальної заробітної плати робітничого класу? Напередодні п'ятирічки, в 1927/28 р. планувалося за рахунок зниження роздрібних цін і зростання заробітної плати збільшити реальні доходи робітників України на 13,2%. Однак вже тоді на приватному ринку розпочалося підвищення цін, що позначилося на загальноторговому індексі роздрібних цін по товарах бюджетного набору (бюджетному індексі), і реальні доходи робітників зросли лише на 8,6%²⁰. У першому році п'ятирічки номінальна заробітна плата збільшилася в Українській РСР на 8,2%, але на 5,5% зріс і бюджетний індекс; рух реальної заробітної плати як рівнодіючої цих процесів уповільнився, і вона підвищилася лише на 2,6%²¹.

В 1929/30 р. реальна заробітна плата продовжувала збільшуватися уповільненими темпами. XI з'їзд КП(б)У зазначив, що «темپ збільшення реальної заробітної плати відстає від намічених планів, незважаючи на те, що план збільшення номінальної зарплати виконується з перевищенням»²². За перше півріччя 1929/30 р. номінальна заробітна плата зросла більше ніж на 7%, але внаслідок 5%-ного підвищення бюджетного індексу реальна зарплата робітничого класу в середньому зросла лише на 2%²³.

У цілому за роки п'ятирічки середньорічна номінальна заробітна плата робітників і службовців України зросла з 753 до 1376 крб., тобто на 85,5%²⁴. За цей же час індекс роздрібних цін усупільненої торгівлі зріс на 76,6%²⁵. На реальній заробітній платі вплив високих цін в ненормованій торгівлі позначався неоднаковою мірою: робітники вищих груп постачання були в найвигіднішому становищі, тому що майже всі свої потреби в товарах вони задовольняли, купуючи їх по картках.

Співвідношення темпів зростання номінальної заробітної плати і роздрібних цін усупільненої торгівлі не може дати повного уявлення про динаміку реальних доходів різних за оплатою праці категорій робітників і службовців. Адаже індекс роздрібних цін усупільненої торгівлі, який наводять О. І. Малафеев та інші дослідники ціноутворення в СРСР, становить суто розрахункову величину: він є рівнодіючою цін карткової і комерційної торгівлі, які існували реально. Реальні доходи низько- і (певною мірою) середньооплачуваних категорій працівників підвищувалися постійно, тому що послугами комерційної торгівлі вони мало користувалися, задовольняючи більшу частину своїх потреб товарами нормованого постачання.

Велике значення в поліпшенні матеріального становища робітничого класу мала ліквідація безробіття. Як відомо, п'ятирічний план передбачав не ліквідацію, а лише істотне пом'якшення цього соціального лиха. За розрахованим Держпланом СРСР балансом праці на 1932/33 р. повинно було залишатись від 400 до 800 тис. безробітних²⁶. За контрольними цифрами Наркомату праці УРСР, розробленими у 1929 р., кількість безробітних на Україні повинна була зменшитись на кінець п'ятирічки до 283 тис.²⁷

Дійсність внесла в ці розрахунки вирішальні поправки. Вже у квітні 1929 р. тенденція до зростання кількості безробітних припинилася. Дійшовши до максимуму (по СРСР — 1741 тис. чоловік, по УРСР — 338 тис.)²⁸, безробіття різко пішло на спад. На Україні воно скоротилося наприкінці першого року п'ятирічки на третину порівняно з максимумом, а в другому її році фактично було ліквідоване. Щоправда, органи Наркомпраці продовжували вести ретельний облік «безробітних» і в 1931 р. (переважно це були жінки і молодь без стажу роботи по найму або особи, що необгрунтовано відмовлялися від пропонованої роботи), але одночасно вони виявлялися неспроможними укомплек-

тувати у промисловості сотні тисяч робочих місць²⁹. Проблема безробіття переросла в проблему кадрів.

Ліквідація безробіття і залучення до суспільно корисної праці тих членів сімей робітників, які раніше не працювали (жінки і молодь), значною мірою позначилися на зростанні реальних доходів робітничих сімей. За 1930—1933 рр. середньорічна заробітна плата робітників української промисловості зросла на 58,6%, тоді як середньорічні грошові доходи робітничої сім'ї — на 96,1%³⁰.

Істотним доповненням до індивідуальних доходів робітничого класу стали суспільні фонди споживання, що зросли в українській промисловості з 236 млн. крб. у 1928 р. до 639 млн. крб. у 1932 р. (при фонді індивідуальної заробітної плати на кінець п'ятирічки 2127 млн. крб.)³¹. Це означає, що питома вага суспільних фондів споживання, або, як говорили в ті роки, «соціалізованої заробітної плати» досягла на кінець п'ятирічки майже чверті загальних доходів робітників і службовців. Джерелом «соціалізованої зарплати» були ресурси профспілок і господарських організацій, кошти соціального страхування. Обсяг коштів соцстраху в розрахунку на одного робітника і службовця підвищився на Україні з 96 крб. у 1930 р. до 120 крб. у 1932 р. За рахунок соцстраху робітники забезпечувалися пенсіями і тимчасовою допомогою по непрацездатності, з цих ресурсів фінансувалися витрати на охорону здоров'я, освіту і культурне обслуговування тощо. Врахування всіх видів допомоги по соцстраху підвищувало заробітну плату робітників на 12—15%³².

Велику роботу здійснювали Комуністична партія і Радянський уряд по поліпшенню робітничого постачання. З ініціативи газети «Правда» і ВЦРПС на великих підприємствах було утворено закриті робітничі кооперативи (ЗРК), в завдання яких входило, крім постачання робітничих сімей по картках, організація заводських та цехових їдалень і приміських господарств, децентралізована заготівля сільськогосподарської продукції. На кінець п'ятирічки в Донбасі і на Криворіжжі було утворено 2028 ЗРК³³. Великі ЗРК працювали на підприємствах і будовах Харкова. Так, на Тракторобуді в закритому робітничому кооперативі налічувалося 49 торговельних точок з 378 робітниками³⁴. Загальна площа засівів приміських господарств Донбасу в 1932 р. становила 121 тис. га³⁵. Продукція цих господарств поряд з державним централізованим постачанням зіграла велику роль в забезпеченні робітників картоплею, м'ясом, молоком, фруктами за низькими цінами.

На життєвий рівень робітничого класу впливає не тільки рух реальної заробітної плати, а й багато інших факторів. Безумовно, не останнє місце серед них займають умови праці і відпочинку, забезпеченість житлом, рівень розвитку системи охорони здоров'я.

«Оскільки робітник більшу частину свого життя віддає процесові виробництва, — писав К. Маркс у «Капіталі», — то умови процесу виробництва в значній мірі є також і умовами його активного життєвого процесу, його умовами життя, а економія на цих умовах життя є один з методів підвищення норми прибутку»³⁶. В дореволюційній Україні, як і в цілому в Росії, застосування такого методу визискування робітників набуло особливо великих розмірів, тому що царський уряд не ставив жодних перепон жадобі прибутку з боку іноземних і вітчизняних промисловців. Нелюдські умови праці і майже повна відсутність техніки безпеки призводили до широкого розповсюдження професійних хвороб і надзвичайно високого рівня травматизму. Істотного поліпшення умов праці вдалося досягти вже у перші роки Радянської влади, але цілковите оздоровлення обстановки на виробництві могла забезпечити лише докорінна технічна реконструкція промисловості. Це завдання саме і було розв'язане в основному за роки першої п'ятирічки. Вирішальне поліпшення умов праці забезпечувалося новим високопродуктивним

устаткуванням, досконалими технологічними процесами, просторими й світлими виробничими корпусами, асфальтом і квітниками заводських дворів. Робота, що виконувалася раніше шляхом постійного, а часто й надмірного напруження фізичних сил трудівника (такою, наприклад, була професія саночника або вибійника у вугільній промисловості, каталія — в металургії), поступово перекладалася на могутні плечі машин. Механізація праці поставила підвищені вимоги до техніки безпеки. В результаті державні асигнування на охорону праці і техніку безпеки істотно зросли. Якщо за три перші роки п'ятирічки на ці потреби було витрачено на Україні 90,8 млн. крб., то заплановані асигнування лише на останній рік досягли 77,2 млн. крб.³⁷

Величезним соціальним завоюванням першої п'ятирічки став майже повний перехід всіх робітників і службовців на семигодинний (для деяких галузей промисловості і видів робіт — шестигодинний) робочий день. У цьому відбилася постійна турбота Комуністичної партії про покращення умов праці і відпочинку робітника, про надання йому більших можливостей для вдосконалення свого професійного і загальнокультурного рівня.

Прийнято вважати, що рівень житлового будівництва в першій п'ятирічці був невисокий, тому що переважну частку своїх ресурсів держава змушена була втрачати на створення важкої індустрії. Очевидно, такі твердження пояснюються станом довоєнної статистичної звітності, яка в узагальнюючі витрати важкої індустрії включала капіталовкладення на житлове і соціально-культурне будівництво в районі новобудов країни.

Дані про структуру державних капіталовкладень, що наводяться в сучасних статистичних довідниках, цілком спростовують таку думку. За цими даними, у першій п'ятирічці в УРСР на житлобудівництво було спрямовано 12,9% народногосподарських капіталовкладень держави, тобто ненабагато менше, ніж за 1958—1967 рр. (14,8%)³⁸. Але ж згадане десятиріччя характеризується винятково високим рівнем витрат на житлобудівництво, обумовленим виконанням відомої постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 31 липня 1957 р. «Про розвиток житлового будівництва в СРСР».

Досягнутий у 1929—1932 рр. рівень капіталовкладень в житлобудівництво був великий сам по собі, та у плані першої п'ятирічки він передбачався ще більшим. Зокрема, в УРСР планувалося побудувати 12,3 млн. м² житла і тим самим істотно збільшити житлову норму на душу робітничої сім'ї — з 4,6 до 7,0 м²³⁹. Фактично ж вдалося забезпечити введення в дію за рахунок державного і кооперативного будівництва тільки 6,6 млн. м² житла⁴⁰. На фоні значно інтенсивнішого, ніж передбачалося за планом, зростання населення міст істотно недо виконання програм житлобудівництва не дозволило реалізувати настанову плану щодо ліквідації житлової кризи. Досягненням п'ятирічки слід вважати те, що вдалося стабілізувати в основному житлову норму для всього населення з деяким підвищенням її для робітників провідних галузей важкої індустрії.

Характер житлового будівництва на Україні змінився порівняно з попереднім періодом. Спорудження одноповерхових будинків було визнано недоцільним, оскільки воно вимагало істотного розширення міських комунікацій і великої площі забудови, послаблювало можливості громадського харчування і торговельної мережі. Розпочалася планова забудова міст. При реконструкції центрів старих міст зносились старі одноповерхові будинки і будувались багатоповерхові. В широких масштабах здійснювалася надбудова старих капітальних будинків, що давало значний приріст житлової площі при меншій витраті коштів. У Харкові, Дніпропетровську та Ворошиловграді розпочалось комплексне будівництво: спорудження житлових масивів, розрахованих на ти-

сячу мешканців. Одночасно зводились школи, культурні заклади, в будинках відводились спеціальні приміщення для магадинів, ідалень, дитячих установ. Це була перша спроба вирішувати всі культурно-побутові потреби комплексно. Все житлобудівництво усунушеного сектору майже повністю забезпечувалось належним комунальним впорядкуванням: водопроводом, каналізацією, електроосвітленням, а в багатьох випадках і центральним опаленням.

В дореволюційні часи Україна відзначалася надзвичайно низьким рівнем комунального господарства і по впорядкованості міст перебувала на одному з останніх місць в Європі. У п'ятиріччі розпочалася реконструкція міського господарства. Відповідно до зростаючих потреб населення видатки на електрифікацію, водопостачання, міський транспорт, зовнішній благоустрій за ці роки зросли майже в 5 разів⁴¹.

Відчутно поліпшилося водопостачання робітничого населення доброякісною питною водою. Жителі 42 міст і робітничих селищ республіки вперше одержали водопровід⁴². Завдяки спорудженню Вседонецького водопроводу розв'язано проблему водопостачання Харкова й міст Донбасу. Всього подача води для потреб населення зросла за роки п'ятиріччя в 6 разів⁴³.

Міста й робітничі селища республіки з кожним роком ставали більш впорядкованими. Поступово зростала мережа забрукованих вулиць, здійснювалися великі роботи по озелененню. Зелені насадження створювали великий резервуар свіжого повітря і тим самим значно поліпшували зовнішній вигляд і санітарний стан міст. Було створено десятки парків культури і відпочинку.

Різке зростання міського населення поставило підвищені вимоги до розвитку міського транспорту — вузького місця в житті багатьох населених пунктів. У великих і швидко зростаючих містах ця проблема частіше за все вирішувалася за допомогою встановлення або розширення трамвайного сполучення. За два останніх роки п'ятиріччя довжина трамвайних колій зросла в УРСР на третину, а вагонний парк подвоївся⁴⁴. В Єнакієво, Горлівці, Костянтинівці та інших містах трамвай з'явився вперше. В деяких містах республіки, зокрема в Донбасі, вводилося автобусне сполучення.

У піднесенні матеріального добробуту робітничого класу істотну роль зіграли заходи Комуністичної партії і Радянського уряду по розвитку системи охорони здоров'я. 18 грудня 1929 р. Центральний Комітет партії прийняв постанову «Про медичне обслуговування робітників і селян», в якій ставилася вимога повернути систему охорони здоров'я лицем до виробництва⁴⁵. Асигнування на потреби медичного обслуговування трудящих істотно збільшувалися. В результаті мережа закладів охорони здоров'я швидко зростала, особливо в промислових центрах.

Заклик партій про пристосування роботи медико-санітарних закладів до виробництва знайшов безпосереднє втілення в організації медсанпунктів і медсанцехів на підприємствах. Так, кількість медсанпунктів в 1932 р. зросла до 1070, а медсанцехів (що організовувалися на найбільших підприємствах) — до 47⁴⁶. Це був новий тип медико-санітарного закладу, тісно пов'язаного з життям підприємства. Його працівники не тільки подавали лікарську допомогу під час захворювань, а й постійно проводили медогляди, вживали заходів до оздоровлення умов праці і побуту робітників. Ефективність такої форми медичного обслуговування була великою. На підприємствах помітно зменшилася загальна і професійна захворюваність. Наприклад, на металургійних заводах кількість професійних отруєнь зменшилася в 34 рази, а кількість інших нещасних випадків — у 6 разів⁴⁷.

Широке залучення на виробництво жінок поставило підвищені вимоги до обслуговування матері й дитини. Розвиток охорони мате-

ринства відбувався більш швидкими темпами порівняно з іншими галузями охорони здоров'я, і його питома вага в загальному бюджеті зросла за роки п'ятирічки з 9,5 до 19,5%. За цей час стала вдвічі більшою кількість пологових ліжок в родильних будинках і молочних кухонь, всемеро збільшилася кількість постійних дитячих ясел⁴⁸.

У розпорядженні трудящих перебувала розгалужена мережа санаторіїв і будинків відпочинку. Путівки для лікування і відпочинку в першу чергу надавалися робітникам від верстата, а серед робітників перевага надавалася ударникам виробництва. В 1932 р. загальна кількість оздоровлених в будинках відпочинку і санаторіях України зросла втричі порівняно з 1927—1928 рр., а робітників — учетверо. Переважна більшість робітників та інженерно-технічних працівників одержали путівки, частково чи повністю оплачені соцстрахом. Зокрема, в 1932 р. з 295 тис. відпочиваючих робітників 245 тис. було направлено на курорт за рахунок соцстраху⁴⁹.

Славний подвиг радянського робітничого класу і всіх трудящих, які в найкоротші строки перетворили відсталу, переважно аграрну країну в одну з наймогутніших індустріальних держав світу, наші недруги за кордоном намагаються спотворити і знецінити. Оскільки підвищення добробуту робітників у першій п'ятирічці пов'язувалося з подоланням величезних труднощів об'єктивного характеру, цю тему зарубіжні фальсифікатори «вивчають» найохочіше. При цьому вони загострюють на труднощах всю свою увагу і намагаються всіляко гіперболізувати їх. Особливо злісні вигадки такого плану властиві писанням буржуазних націоналістів та інших емігрантів. Так, у монографії Наума Ясного «Радянська індустріалізація», яка є найбільшою за кількістю сторінок в усій буржуазній історіографії цієї проблеми (мають, чи не найбільш наклепницькою), зустрічаються навіть цілком дикі у своїй безглузді і зоологічній ненависті до всього радянського твердження, наприклад, про те, що «молоху індустріалізації» було посвячено не тільки доходи трудящих, а й їх право на вибір занять, право мати сім'ю тощо («the right to choose an occupation, to have a family and the like»). У працях буржуазних вчених, які намагаються зберегти видимість об'єктивності і науковості, побіжні визнання історичних успіхів радянських людей у створенні індустріальної економіки переважаються з вигадками про катастрофічне зниження життєвого рівня трудящих тощо.

Однак конкретні історичні факти свідчать про інше. Навіть в роки першої п'ятирічки, яка відзначається найвищою концентрацією ресурсів країни на побудові фундаменту соціалістичної економіки, проблема піднесення матеріального добробуту трудящих була для Комуністичної партії і Радянського уряду однією з першочергових. Керуючись при розподілі матеріальних благ суворо класовим принципом, партія і уряд здійснили ефективні заходи, спрямовані на недопущення можливого в умовах інфляційних цін приватного ринку падіння життєвого рівня робітників, на неухильний розвиток — в межах наявних можливостей — всіх тих галузей соціалістичного народного господарства, від яких найбільшою мірою залежав добробут робітничого класу.

¹ Брежнев Л. І. Ленінським курсом. Т. 2. К., 1971, с. 83.

² Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1961, с. 12.

³ КПРС в резолюціях..., ч. 2, с. 533.

⁴ Історія КПРС. Т. 4, кн. 1. К., 1971, с. 588.

⁵ Кузьмин В. И. Исторический опыт советской индустриализации. М., 1969, с. 59—60.

⁶ Мишустин Д. Д. Внешняя торговля и индустриализация СССР. М., 1938, с. 91.

⁷ Центральний державний архів народного господарства СРСР (далі — ЦДАНГ СРСР), ф. 7733, оп. 10, спр. 134, арк. 73.

⁸ Вайнштейн Альб. Народный доход России и СССР. История. Методология исчисления. Динамика. М., 1969, с. 102.

- ⁹ Курский А. Д. Научные основы советских пятилеток. М., 1974, с. 46.
- ¹⁰ Барсов А. А. Баланс стоимостных обменов между городом и деревней. М., 1969, с. 90.
- ¹¹ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС. К., 1967, с. 26.
- ¹² Ленінський план соціалістичної індустріалізації і його здійснення на Україні. К., 1969, с. 148.
- ¹³ «История СССР», 1968, № 3, с. 71.
- ¹⁴ Сельское хозяйство СССР. Статистический сборник. М., 1971, с. 33.
- ¹⁵ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 337, оп. 8, спр. 9329, арк. 9.
- ¹⁶ КПРС в резолюціях..., ч. 3, с. 244.
- ¹⁷ «Господарство України», 1930, № 11-12, с. 142.
- ¹⁸ КПРС в резолюціях..., ч. 3, с. 125; Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні, с. 115.
- ¹⁹ ЦДАНГ СРСР, ф. 4372, оп. 30, спр. 63, арк. 128.
- ²⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 35, оп. 3, спр. 8, арк. 510.
- ²¹ «Більшовик України», 1930, № 4, с. 11.
- ²² КП України в резолюціях... К., 1958, с. 491.
- ²³ XI з'їзд КП(б)У. Стенографічний звіт. Харків, 1930, с. 253.
- ²⁴ Народне господарство УРСР. Статистичний довідник. К., 1935, с. 387.
- ²⁵ Малафеев А. И. История ценообразования в СССР (1917—1963). М., 1964, с. 163. Зростання індексу цін усупільненої торгівлі пояснювалося розгортанням мережі комерційних магазинів. Ціни на товари першої необхідності, що розподілялися по картах у закритій торгівлі, майже не змінювалися.
- ²⁶ Рабочий класс в управлении государством (1926—1937 гг.). М., 1968, с. 19.
- ²⁷ Праця в п'ятирічному плані розвитку народного господарства СРСР. Харків, 1929, с. 24.
- ²⁸ Труд в СССР. Статистический сборник. М., 1968, с. 23; Праця в УРСР. Статистичний довідник. К., 1937, с. 43.
- ²⁹ «История СССР», 1968, № 3, с. 62.
- ³⁰ Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні, с. 114.
- ³¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 318, оп. 3, спр. 131, арк. 52; Народне господарство УРСР. Статистичний довідник. К., 1935, с. 388.
- ³² Профспілки України в боротьбі за п'ятирічку в чотири роки, с. 90; «Більшовик України», 1934, № 1, с. 139.
- ³³ Профспілки України в боротьбі за п'ятирічку в чотири роки, с. 78.
- ³⁴ «Партактивіст», 1931, № 20, с. 15.
- ³⁵ II-й обласний з'їзд Рад Донбаса. Сталіно, 1935, с. 202.
- ³⁶ Маркс К., Энгельс Ф. Твори. Т. 25, ч. I, с. 92.
- ³⁷ Профспілки України в боротьбі за п'ятирічку в чотири роки. Харків, 1932, с. 91.
- ³⁸ Народне господарство Української РСР в 1965 році. Статистичний щорічник. К., 1966, с. 445; Народне господарство Української РСР в 1968 році. Статистичний щорічник. К., 1969, с. 382.
- ³⁹ «Питання праці», 1929, № 12, с. 3.
- ⁴⁰ Народне господарство Української РСР в 1965 році, с. 456.
- ⁴¹ Народне господарство УРСР. Статистичний довідник. К., 1935, с. 504.
- ⁴² Соціалістична Україна. Статистичний збірник. К., 1937, с. 97.
- ⁴³ ПА Інституту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 2149, арк. 73.
- ⁴⁴ Архів ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 2149, арк. 72.
- ⁴⁵ Постановления КПСС и Советского правительства об охране здоровья народа. М., 1958, с. 167.
- ⁴⁶ Народне господарство УРСР. Статистичний довідник, с. 594; «Врачебное дело», 1932, № 1-2, с. 115.
- ⁴⁷ Мілюкова Н. Боротьба Комуністичної партії України за підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу (1928—1932). К., 1960, с. 32.
- ⁴⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 1366, арк. 16.
- ⁴⁹ Народне господарство УРСР, 1935, с. 608.

СТАНОВЛЕННЯ «ВОЕННОГО КОМУНІЗМУ» І ПРОДОВОЛЬЧА СПРАВА НА УКРАЇНІ У 1919 р.

Період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни — одна з героїчних сторінок в історії Країни Рад. Робітничий клас і трудове селянство під керівництвом Комуністичної партії в жорстоких умовах голоду і розрухи зуміли розгромити сили зовнішньої і внутрішньої контрреволюції, відстояти і зміцнити Радянську владу.

У перетворенні республіки в єдиний воєнний табір, переведенні всього її народного господарства на воєнні рейки, мобілізації економічних, продовольчих і трудових ресурсів на потреби оборони і, зрештою, у перемозі трудящих мас над класовим ворогом у громадянській війні величезну роль відіграла система соціально-економічних заходів Радянської влади, яка увійшла в історію під назвою «воєнного комунізму».

У складній обстановці, коли держава робітників і селян була блокована ворожими силами, розорена імперіалістичною війною і мала обмежені матеріальні ресурси, неможливо було налагодити постачання фронту і тилу, забезпечити оборону країни звичайними методами економічної політики. Здійснити ці завдання, мобілізувати усі господарські ресурси можна було лише надзвичайними заходами воєнно-економічного характеру. В умовах нечувано тяжкої війни, підкреслював В. І. Ленін, «нічого, крім як діяти по-воєнному, нам не лишалось і в галузі економічній»¹.

Основні риси економічної політики, що здійснювалася Радянською владою в роки громадянської війни, можна характеризувати: форсованим методом боротьби з капіталістичними елементами, майже повним усуненням їх з економіки і прискореними темпами соціалістичних перетворень в галузі виробництва (націоналізація не лише великої, а й середньої і частини дрібної промисловості); продрозверсткою і прямим нееквівалентним продуктообміном як основною формою економічних взаємовідносин між містом і селом; заміною торгівлі державним розподілом за класовою ознакою; згортанням товарно-грошових відносин; натуралізацією господарських відносин і заробітної плати; застоюванням надзвичайних мобілізаційних методів у вирішенні господарських питань; централізацією керівництва всіма ланками народного господарства; мілітаризацією праці.

В результаті здійснення політики «воєнного комунізму», Радянська держава зосередила в своїх руках значну кількість матеріальних ресурсів, позбавила буржуазію основних господарських позицій. Ось чому В. І. Ленін говорив про «воєнний комунізм» як про спробу «штурмовим» способом, тобто найбільш скороченим, швидким, безпосереднім, перейти до соціалістичних основ виробництва і розподілу»².

Радянська держава здійснювала наступ на капіталізм по всьому фронту, хоча необхідних матеріальних передумов для переходу до соціалізму ще не було. Разом з тим В. І. Ленін неодноразово підкреслював необхідність тривалого перехідного періоду від капіталізму до соціалізму, який дав би можливість створити матеріально-технічну базу нового соціалістичного суспільства. Вождь пролетаріату зазначав, що політика «воєнного комунізму» була вимушеною, викликала війною, і розрухою і не відповідала господарським завданням робітничого класу у мирний період³, але за тяжких умов 1918—1920 рр. була необхідною і виправданою. Звичайно, перехід до соціалізму в той період ще не міг бути здійсненим. Проте «воєнний комунізм» відіграв ту історич-

ну роль, яка на нього покладалась — сприяв перемозі над ворогом, зміцненню і розширенню завоювань Жовтня.

Протягом громадянської війни «воєнно-комуністичні» методи поступово поширилися на всі сфери соціально-економічного життя, в тому числі і на продовольчу справу. Запровадження державної монополії на найважливіші продовольчі продукти у вигляді розверстки викликало згортання торгівлі, натуралізацію господарських відносин і заробітної плати і тим самим перетворювало продовольче питання у важливий складовий елемент «воєнно-комуністичної» економіки.

У вивченні продовольчої політики Радянської влади на Україні вже чимало зроблено радянськими істориками. Ряд аспектів теми висвітлено в загальних працях з історії громадянської війни, а також в спеціальних дослідженнях, зокрема працях Ю. Ю. Кондуфора, І. Л. Шермана та ін.⁴ Однак процес складання «воєнного комунізму» в такій важливій ділянці народного господарства, як продовольча справа, ще не знайшов належного висвітлення в літературі. У пропонуваній статті робиться спроба певною мірою заповнити цю прогалину.

На Україні продовольча політика здійснювалась на основі використання досвіду РСФРР, шляхом поступового поширення «воєнно-комуністичних» заходів. Разом з тим особливості соціально-економічного розвитку, конкретна політична обстановка на Україні обумовлювали певні корективи щодо темпів і методів їх втілення в життя.

Необхідність планового постачання Червоної Армії і робітничих центрів, подання негайної допомоги пролетаріату Росії вимагали зосередження всіх продовольчих продуктів у руках держави. Вже в січні 1919 р. Радянський уряд України прийняв постанову про створення воєнно-продовольчого фонду у кількості 6 млн. пудів хліба і 300 тис. пудів цукру, розрахованого на утримання 300-тисячної армії⁵.

Досвід братньої Росії свідчив, що організація постачання хлібом та іншими продовольчими продуктами неможлива без введення державної монополії на головніші з них. Першим кроком у цьому напрямі було проголошення Радянським урядом України 26 січня 1919 р. хлібної монополії⁶. Одночасно запроваджувалась монополія на цукор, сіль і чай. Цими предметами обмежувалось коло продовольчих продуктів, яке у 1919 р. на Україні було охоплене державною монополією. Жири, масло, м'ясо та деякі інші продукти, що вже фактично були монополізовані в Росії⁷, на Україні залишались в сфері вільного товарообігу. Встановлювався, однак, контроль уряду над вивозом їх за межі України.

Радянська влада не мала змоги запровадити монополію на всі продовольчі продукти одночасно, оскільки Наркомпрод, радянські продовольчі органи на місцях у цей період перебували у зародковому стані і не могли одразу здійснювати заготівлю і розподіл такої кількості продуктів. Німецька окупація і контрреволюційна Директорія остаточно розвалили продовольчий апарат, який ще залишався на місцях. В. І. Ленін підкреслював, що в організаційному відношенні продовольча справа на Україні опинилась у ще гірших умовах, ніж в Росії після Жовтневої революції. «На Україні зовсім нема продовольчого апарату»⁸, — наголосував він. Досить сказати, що згідно з відомостями Наркомпроду, на другу половину травня 1919 р. навіть у найбагатших хлібних губерніях України — Херсонській і Таврійській — місцеві продовольчі органи лише починали створюватися⁹. Отже, для практичного здійснення продовольчої монополії у широких масштабах ще не було необхідних організаційних умов. Це не означало, що Радянська влада не ставила за мету охопити монополією якомога більшу кількість продуктів на Україні. III з'їзд КП(б)У, визначаючи завдання радянської продовольчої політики, підкреслив, що найближчими практичними

заходами до її здійснення є: «державна монополія на заготівлю хлібних та інших найважливіших продовольчих продуктів по твердих цінах, встановлення твердих цін на всі інші продукти й фабрикати першої потреби і націоналізація торгівлі»¹⁰.

III Всукраїнський з'їзд Рад, який детально розглянув продовольче питання, також підкреслив необхідність поступового поширення державної монополії на найважливіші продовольчі продукти¹¹.

Дальшим розвитком політики хлібної монополії було введення декрету Раднаркому від 5 лютого 1919 р. «Про вилучення лишків хліба і встановлення твердих цін на них». Декретом передбачалось зосередження в руках держави всіх наявних лишків хліба з метою «правильного і успішного постачання Армії і населення»¹².

Доповненням до цього декрету була постанова Наркомпроду УСРР від 6 лютого. У ній визначалась кількість зерна, яка мала залишатись на потреби господарства. Причому норми встановлювались спеціально для кожної губернії¹³. 11 лютого Наркомпрод встановив тверді ціни на хліб врожаю 1918 р. в п'яти губерніях (Харківській, Чернігівській, Полтавській, Київській та Катеринославській)¹⁴. В міру відновлення Радянської влади система твердих цін поширилась на всю територію республіки.

Введення монополії на заготівлю хлібних продуктів для потреб держави не означало заборони ввозити хліб та інші продукти до міста з навколишніх сіл і вільно продавати їх на міських ринках і в лавках. «Розпоряджень, що забороняли б такий ввіз і вільний продаж продуктів населенню, уряд не видавав, — підкреслювалось у спеціальному роз'ясненні Наркомпроду, — а тим більше уряд не створював ніяких організацій для ревізії і вилучення хліба та інших продовольчих продуктів у торговців і окремих осіб... Заборону вільного ввозу і торгівлю хлібом та іншими продуктами на міських ринках і лавках слід вважати незаконними і самочинними»¹⁵. Отже, проголошення хлібної монополії ще не передбачало повної націоналізації торгівлі хлібом. Основний зміст хлібної монополії полягав у здійсненні масових державних заготівель за твердими цінами. Вона забезпечувала контроль пролетарської держави над торгівлею хлібом, ставала на перешкоді зростанню хлібних цін і спекуляції.

Обстановка громадянської війни будь-що вимагала налагодження державного обміну між містом і селом. Радянська влада вживала рішучих заходів до експропріації хліба у куркулів, добровільної здачі за твердими цінами хлібних лишків середнім селянством, організувала постачання бідноти і середняків за зданий хліб промисловими товарами. Цей початковий період характеризувався тим, що, спираючись на досвід продовольчої практики Радянської Росії влітку 1918 р., Наркомпрод України намагався здійснювати заготівлю продовольства шляхом налагодження правильного товарообміну. 16 січня під час обговорення проекту твердих цін в Раднаркомі УСРР зазначалось, що в основу продовольчої роботи будуть «покладені спільні економічні умови Радянської Росії», підкреслювалась необхідність «тісного зв'язку з Північчю в справі організації товарообміну»¹⁶.

Причому в цей період Наркомпрод неодноразово наголошував на неможливості застосовувати примусові методи заготівель. О. Г. Шліхтер в записці до Раднаркому УСРР на початку березня зазначав: «Вважаю цілком невідкладним внесення ясності в питання про надсилання загонів на село. Наркомпрод поки що не став на точку зору примусового вилучення хліба»¹⁷.

Уряд здійснював курс на концентрацію в своїх руках промислових споживчих фондів для обміну на продовольство і розподілу серед населення. У «Положенні про Головпродукт», затвердженому 10 лютого, зазначалось, що всі предмети особистого вжитку і домашнього госпо-

дарства, які вироблялись на націоналізованих підприємствах, а також взятих на облік Радою народного господарства України мали передаватись їй відповідними відділами Наркомпроду. Решту продуктів обробної промисловості і сільського господарства Наркомпрод заготовляв власним апаратом¹⁸. Суть товарообміну полягала у тому, що промислові товари продавались селянам лише в обмін за продане державі продовольство, причому обидві категорії — за твердими цінами. Однак з посиленням інфляції товарообмін здійснювався і в натуральних еквівалентах — певна кількість промислових товарів за певну кількість продовольства. Так, у повідомленнях з місць зазначалось, що «селяни охоче відпускають хліб, але лише в обмін на мануфактуру, гас, мастила, мазут, цукор»¹⁹.

Однак практичний досвід показав, що лише шляхом товарообміну продовольчі органи не зможуть одержати необхідну кількість хліба. Відсутність достатньої кількості товарів для обміну, а також політика твердих цін, що здійснювалась державою, штовхали селянина на приватний ринок, де йому було вигідніше обміняти хліб на необхідні товари. В зв'язку з бойкотуванням продовольчої політики Радянської влади куркульством, яке було власником більшості товарного хліба, риночні ціни на продовольство зростали набагато швидше, ніж на промислові товари. Це давало простір спекулянтам-мішочникам, які підривали продовольчу політику Радянської влади.

Обстановка, що склалася на ринку, породжувала «заготівельний сепаратизм» на місцях. Оскільки Наркомпрод був ще не в змозі забезпечити населення необхідною кількістю продовольства, місцеві органи створювали власні органи постачання, які будь-що намагались дістати хліба для «своєї» установи, «своєї» організації. Дуже часто ці численні заготівельники скуповували хліб за вільними цінами і тим самим підривали хлібні операції Наркомпроду, посилювали спекуляцію. Так, Наркомат внутрішніх справ звертав увагу на численні факти купівлі продовольчих продуктів за цінами, вищими за нормовані, рядом радянських установ Подільської губернії²⁰. Чимало подібних фактів мали місце в Херсонській губернії²¹, в інших районах України.

Спостерігались випадки самочинного захоплення харчових продуктів представниками численних адміністративних і господарських органів. Ці продукти інколи опинялися у спекулянтів.

Відсутність розгалуженого продовольчого апарату у перші місяці відновлення Радянської влади на Україні обумовлювала незадовільне постачання Червоної Армії. Це призводило до того, що командний склад багатьох частин з свого боку вдавався до «самозаготівлі», нерідко за рахунок продовольства, що належало радянським установам. Так, у квітні 1919 р. Задніпровська дивізія реквізувала у центропродкому Катерининської залізниці різних продовольчих товарів на суму 621906 крб.²² Деякі військові працівники, побоюючись, що хлібна монополія завдасть шкоди продовольчому постачанню армії, пропонували встановити середньориночні ціни на хліб²³. Штаб групи військ Харківського напрямку навіть видав спеціальний наказ, згідно з яким продаж продовольчих продуктів, у тому числі й хліба, за вільними цінами не підлягав жодним обмеженням²⁴.

З іншого боку, окремі радянські органи проявляли певну тенденцію до зниження твердих заготівельних цін, встановлених Наркомпродом. Так, на засіданні Мелітопольського ревкому 18 березня 1919 р. у повіті були прийняті тверді ціни на хліб від 6 до 8 крб. за пуд, тоді як Наркомпрод встановив 16 крб. 90 коп.²⁵

Це викликало незадоволення селянства, внаслідок чого продовольча експедиція Наркомпроду, що почала діяти в Мелітопольському повіті, була вимушена на деякий час припинити заготівельні роботи²⁶. Подібні явища спостерігались і в інших районах України²⁷.

Такі дії заважали правильній роботі Наркомпроду.

Та головною перешкодою на шляху до послідовного здійснення політики хлібної монополії була збройна буржуазно-націоналістична та есеро-меншовицька внутрішня контрреволюція. Спираючись у своїй антирадянській діяльності на численні прошарки куркульства в українському селі, вона намагалась зірвати продовольчу політику Радянської влади.

У цих надзвичайно складних умовах, незважаючи на достатню кількість продовольства на Україні, постачати Червону Армію і робітничий клас, допомагати хлібом братній Росії ставало дедалі важче. Переховування куркульством хліба, невпинне зростання спекуляції продовольством і продуктами першої потреби підривали економічну політику Радянської влади, загрожували її існуванню.

Виступаючи на засіданні ВУЦВК 12 квітня О. Г. Шліхтер підкреслював, що незначні результати роботи продовольчих органів пояснюються «нестачею досвідчених і чесних продовольчих працівників, невикористанням засобу примусової розверстки хліба на селі». Поряд з цим, як зазначав Шліхтер, однією з причин непродуктивності Наркомпроду було «втручання в його діяльність сторонніх властей»²⁸.

Перші два-три місяці продовольчої практики показали, що послідовного проведення хлібної монополії можна добитися, лише дотримуючись основ продовольчої політики братньої Росії, яка на той час вже запровадила продрозверстку і ввела продовольчу диктатуру. Характер економічних зв'язків двох республік, політична обстановка не могли залишити Україну поза цією системою.

12 квітня 1919 р. Раднарком УСРР видав декрет «Про розверстку лишків врожаю 1918 р. та попередніх років»²⁹. Декретом проголошувалась «обов'язкова розверстка між всіма губерніями Української Соціалістичної Радянської Республіки лишків продовольчих і насінних хлібів і зернового фуражу, що підлягали відчуженню і здачі державі». На решту продуктів, у тому числі й на вже монополізовані цукор, сіль і чай, принцип розверстки не поширювався.

Селянська біднота фактично повністю звільнилась від здачі хліба за розверсткою. Господарства, які мали посівні площі від 5 до 10 десятин, виконували хлібоздачу за певною нормою. Куркульські господарства (посівна площа більша за 10 десятин) мусили здавати понад норму всю ту кількість хліба, що припадала на господарства з посівною площею до 5 десятин*. Крім того, 10% усього зібраного хліба залишались у розпорядженні місцевих органів для розподілу серед бідноти.

Своєчасно не зданий за розверсткою хліб реквізувався без всякої винагороди. До тих, що злісно переховували свої запаси, застосовувались суворі заходи аж до конфіскації майна і революційного суду.

З метою підвищення зацікавленості біднішого селянства в проведенні хлібної розверстки, згідно з розпорядженням Наркомпроду, 10% заготовленого хліба відпускались бідноті «за половину проти твердої ціни плату при контролі комбідів і волвиконкомів»³⁰.

Таким чином, розверстка була спрямована насамперед проти куркуля, як основного власника товарного хліба.

Важлива роль у здійсненні продрозверстки відводилась комітетам бідноти. Згідно з «Положенням про сільські комбідів», проголошеним

* Встановленням такого поділу Наркомпрод допустив серйозну помилку, оскільки для всіх зон України визначались як куркульські всі господарства, що мали понад 10 десятин посіву. Проте в таких районах України, як Херсонщина, Катеринославщина, Таврія, де забезпеченість землею була порівняно високою, такі господарства не можна було вважати куркульськими. (Див.: Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции. М., 1966, с. 215—216).

декретом ВУЦВК, комбідни повинні були сприяти місцевим продорганам у вилученні хлібних лишків у куркулів і багатіїв, здійснювати облік і розподіл хліба серед бідноти, а також розподіл предметів першої необхідності і сільськогосподарських знарядь за нормами і планами, встановленими губпродкомом. Комбідни ж визначали коло осіб, яке постачалося хлібом, предметами першої необхідності і сільськогосподарськими знаряддями³¹.

З створенням комбідів у боротьбу за хліб втягувалась бідніша частина селянства, що виступала як союзник пролетаріату. Розверстка була продовженням політики хлібної монополії. Хліб, як і раніше, збирався на основі твердих цін. Разом з тим декрет про розверстку вносив більш послідовно класовий принцип у процес вилучення хлібних лишків.

В. І. Ленін неодноразово підкреслював вимушеність «воєнно-комуністичних» заходів в економіці в період громадянської війни, у тому числі і запровадження продрозверстки. «Взяття з селянських господарств надлишків, означало такий захід, який через воєнні обставини був нам нав'язаний з абсолютною необхідністю, але який хоч трохи мирним умовам існування селянського господарства не відповідає»³², — говорив він. Ленін зазначав, що без розверстки було неможливо розв'язати такі найважливіші завдання пролетарської держави як зберегти рештки промисловості, мати армію³³.

Доповненням до закону про розверстку став декрет ВУЦВК від 12 квітня «Про загальнодержавний облік і розподіл продовольчих продуктів та предметів домашнього господарства»³⁴. Цей декрет ставив завдання встановлення продуктообміну між містом і селом, дотримуючись хлібної монополії і системи твердих цін на основі «єдності загальнодержавного обліку, розподілу і постачання населення продовольчими продуктами, предметами особистого вжитку і домашнього господарства».

Наркомпрод проголошувався єдиним органом, який володів виключним правом розпоряджатися всіма зазначеними предметами, на нього покладалось завдання організації заготівлі і розподілу їх серед міського і сільського населення України. Декрет передбачав даліше поглиблення системи «воєнного комунізму». Малось на увазі в найкоротший термін поширити державну монополію на тваринні і рослинні жири, м'ясні продукти і з налагодженням організації продовольчих органів «звужували коло ненормованих продуктів і брати їх заготівлю і розподіл в руки держави».

Для здійснення усіх цих завдань Наркомпрод наділявся особливими і надзвичайними правами, які виходили за межі компетенції інших наркоматів. Його розпорядження і постанови в продовольчих справах проголошувались єдиними і безумовно обов'язковими для всіх без винятку органів і установ Радянської України.

Продовольчі декрети центральних органів УСРР базувались на відповідних актах Радянської Росії, виданих протягом 1918 — початку 1919 р. Разом з тим аналіз конкретної обстановки на Україні свідчить, що у 1919 р. ступінь охоплення «воєнно-комуністичними» методами продовольчої справи ще не характеризувався такими масштабами, як у РРФСР на цей самий період.

Якщо в Росії після введення продрозверстки товарообмін фактично перетворився лише у форму заохочення бідняцьких і середняцьких господарств за здавання продовольства³⁵, то на Україні товарообмін як засіб заготівлі продовольства не вичерпав себе повністю. Насамперед товарообмін широко застосовувався для заготівлі тих видів продовольства, які не були охоплені державною монополією. Причому принцип товарообміну на Україні дещо відрізнявся від загальноросійського. У центральних районах Росії дотримувались так званого комуналь-

ного товарообміну, коли певна кількість товарів не видавалась кожному здатчику хліба індивідуально, а розподілялася на волость, село або комуна за принципом класового постачання. Причому куркуль зовсім не одержував товарів, навіть у випадку здачі хліба. Бідняк одержував товари за будь-яких обставин, хоча він і не здавав хліба.

На Україні в заготівельній діяльності експедицій Наркомпроду поряд з «комунальним» товарообміном застосовувався також індивідуальний. Товар видавався по залікових квитках кожному селянинові в певній кількості (проте не більшій 20% вартості) хліба по твердій ціні. Отже, товарообмін і після продрозверстки давав можливість, як зазначав О. Г. Шліхтер, «дістати на наші зсипні пункти додаткову партію хліба, який іншим способом не можна було дістати»³⁶.

Характерно, що після введення хлібної продрозверстки кількість промислових товарів, яка надійшла в розпорядження Наркомпроду, значно зросла порівняно з попереднім періодом³⁷.

Ряд документів свідчить, що й після введення продрозверстки певний час здійснювалась добровільна здача хліба державі. Так, у доповідній записці особливої продовольчої комісії Раднаркому УСРР повідомлялось у квітні 1919 р. про добровільну здачу хліба по розверстці у Бердянському, Мелітопольському і Дніпровському повітах. «Ставлення селян надзвичайно хороше, — зазначалось в записці, — і нам, і Радянській Росії везуть охоче дарчий хліб «для Леніна і Москви». Разом з тим підкреслювалось, що проведення розверстки необхідно забезпечувати товарами і грішми. «Товари повинні бути направлені якнайшвидше для всіх повітів, оскільки лише з прибуттям їх можна буде оголосити кількість хліба, що належить по розверстці»³⁸, — наголошувала комісія. Уповноважений Наркомпроду Чернов, який здійснював заготівлю хліба у Мелітопольському повіті, просив для проведення розверстки негайно вислати 30 млн. крб. і 15 вагонів мануфактури»³⁹.

В цілому масштаби державного товарообміну внаслідок нестачі промислових продуктів були незначними і не могли принести очікуваних результатів. З часом позначилася негативна сторона індивідуального товарообміну, оскільки значна кількість товарів потрапляла до рук куркуля, який збував їх на ринок за спекулятивними цінами. Це викликало також небажані політичні наслідки. Ось чому 11 червня спеціальною постановою Головпродукт визнав індивідуальний товарообмін як такий, що «не співпадає з принципами Радянської влади і не ефективний у справі вилучення хлібних лишків»⁴⁰.

Однак у ряді випадків індивідуальний товарообмін дозволявся радянськими органами протягом всього 1919 р. Так, 30 червня Рада Робітничої і Селянської Оборони УСРР дозволила Особливій продовольчій комісії Західного фронту застосовувати індивідуальний товарообмін при заготівлі хліба, а також таких «ненормованих продуктів, які можна дістати лише за допомогою товарообміну»⁴¹.

Значну роль в системі продуктообміну на Україні відігравала кооперація. Однак якщо в Росії на початку 1919 р. після заборони приватної торгівлі і введення в дію декрету РНК «Про споживчі комуни» кооперація перетворилася в основному в апарат розподілу⁴², то на Україні вона використовувалась також у заготівлі як нормованих, так і ненормованих продуктів.

Основний зміст кооперативної політики на Україні у 1919 р. полягав у спрямуванні кооперації в річище державного капіталізму, на виконання завдань держави, під її контролем. Великі кооперативні об'єднання Центросоюз, обласні організації — об'єднання споживчих товариств Півдня Росії — «ПОЮР» і Дніпровський союз споживчих товариств — «Дніпросоюз» виступали посередниками між Наркомпродом та різними організаціями, в тому числі приватними, які залучались до заготівлі продовольства.

Так, у травні 1919 р. Наркомпрод заключив з Центросоюзом на півроку договір, згідно з яким останній одержував право закупки в певних районах всіх монополізованих продуктів. 50% заготовлених продуктів надходили в розпорядження Наркомпроду, решта — направлялись за його дозволом на адресу споживчих товариств. Центросоюз одержував право «встановлювати з поставщиками порядок і термін оплати, заключати договори, підряди і поставки з різними організаціями, товариствами, кооперативами, громадськими установами і приватними особами, вступати в договори про переробку сировини з власниками фабрик, заводів і промислових підприємств»⁴³.

Аналогічні договори на заготовівлю хліба укладалися також губернськими і повітовими продорганами. У квітні згідно з договором продовольчих органів Харківської губернії з місцевими кооперативними організаціями останніми було заготовлено 15 вагонів хліба⁴⁴. Договори були засобом контролю з боку держави і одночасно тим важелем, за допомогою якого кооперація вводилась в систему державного капіталізму.

Використання кооперації у продовольчих операціях Наркомпроду стало важливим кроком до перетворення її у безпосередній державний апарат прямого розподілу продуктів серед населення, що становило важливу рису «воєнно-комуністичної» економіки.

Перехід до продрозверстки на Україні ще не означав повної заборони приватної торгівлі. Лишки продуктів, не охоплених системою розверстки, залишались у розпорядженні селянина й могли надходити на ринок. Крім того, декрет Раднаркому УСРР про хлібну розверстку підкреслював, що «у зв'язку з тяжкими економічними потрясіннями і хижацькою заготівельною діяльністю попередніх властей (Гетьман і Петлюра) відчуженню підлягає лише половина обчислених Наркомпродом для кожної губернії лишків»⁴⁵. На практиці кількість лишків вилучалась у значно менших розмірах. Таким чином, і після розверстки у селянства залишалась певна кількість хліба, яка могла потрапляти на приватний ринок.

Наркомпрод, і зокрема його орган Головпродукт*, робили лише перші кроки на шляху заміни торгівлі планомірним загальнодержавним розподілом продуктів. Головпродукт здійснював курс на концентрацію в своїх руках всіх промислових фондів для обміну на продовольство і розподілу серед населення, чим створювались передумови для поступового переходу до націоналізації торгівлі предметами першої необхідності. «Для успішного виконання завдань, пов'язаних з розподілом, — підкреслювалось Наркомпродом, — необхідна концентрація товарів в одній інстанції, в розумінні надання права розпоряджатися ними одному якому-небудь органу. Здійснення цього принципу у повному обсязі Наркомпродом в цілому і Головпродуктом зокрема і буде означати повну націоналізацію торгівлі»⁴⁶.

Питання про націоналізацію торгівлі було тісно пов'язане з націоналізацією виробництва. Не можна було повністю здійснювати планомірний розподіл без переходу до рук держави основних засобів виробництва предметів широкого вжитку. 30 квітня колегія Головпродукту заслухала питання про недовільність негайної і огульної націоналізації торгівлі. У прийнятій постанові зазначалось, що «націоналізацію торгівлі слід проводити планомірно і поступово для кожної групи фабрик окремо, в міру того, як націоналізуються і досягають належного розвитку відповідні галузі промисловості». У зв'язку з тим, що Раднар-

* На Управління Наркомпроду УСРР Головпродукт покладалось завдання заготівлі і розподілу всіх продуктів особистого і домашнього вжитку. Пізніше було утворене Управління загального розподілу, до якого із компетенції Головпродукту передали функції розподілу всіх основних продуктів харчування (ЦДАЖР УРСР, ф. 340, оп. 1, спр. 36, арк. 4).

госп України не міг на той час взяти в свої руки все виробництво, визнавалась бажаною певна самостійність робітничої кооперації в галузі виробництва під контролем Головпродукту⁴⁷.

Сфера державного продуктообміну на Україні у 1919 р. охоплювала порівняно вузьке коло продуктів промислового і сільськогосподарського виробництва. Згідно з планами комісії використання держави могла дати сільському населенню дуже обмежене коло предметів першої потреби і притому у невеликій кількості⁴⁸.

Цікаво, що з числа предметів товарообміну не виключались сільськогосподарські машини. Однак для цієї мети відводилась незначна їх кількість, оскільки ставилось завдання насамперед задовольнити потребу в машинах радянські господарства і постачати прокатні пункти⁴⁹.

У травні 1919 р. Головпродукт планував взяти під свій контроль для товарообміну через державні і кооперативні органи лише невелике коло предметів першої необхідності, що мали масовий обіг на ринку — мануфактуру, мило, кондитерські вироби, взуття, сірники, махорку, сільськогосподарські знаряддя⁵⁰. Більшість продуктів фактично залишалась у сфері вільного ринку, під впливом приватно-торгового апарату.

Певний інтерес у цьому зв'язку становлять дані про розподіл тканин на Україні згідно з відомостями Наркомпроду на 20 червня

Губернія	Тканини (млн. аршинів)	Кількість населення (млн. чоловік)
Харківська	2,7	3,5
Київська	2,3	4,7
Подільська	1,5	3,9
Полтавська	3,3	3,4
Катеринославська	3,4	3,4
Таврійська (три повіти)	2,5	1,3
Херсонська	2,5	3,6
Чернігівська	—	2,8
Крим	1,0	1,0
Крім того, видано		
робітникам Донбасу	2,8	
залізничникам	1,3	
робітникам цукрової промисловості	0,5	

1919 р.⁵¹ Невідповідність відпущеної кількості тканин до кількості населення по губерніях, тимчасова затримка постачання Чернігівської губернії пояснюються тим, що Головпродукт переслідував мету постачання головним чином багатих хлібом повітів шляхом товарообміну. Волинська і Бессарабська губернії не були включені, оскільки вони тривалий період були театром воєнних дій. У доповідній записці Головпродукту зазначалось також, що у Москві на складах навантажувалось щомісячно по шість маршрутних поїздів, або 18 млн. аршинів тканин.

Принципи розподілу, що базувались на «воєнно-комуністичних» засадах, не могли стимулювати селянство до підвищення рівня виробництва і товарності господарства, тоді як ринковий товарообмін такий стимул створював. Ось чому неможливо було ніякими засобами повністю ліквідувати риночну торгівлю в країні, де існували мільйони дрібних виробників⁵².

В умовах нестримного зростання цін на продовольство на ринку селянина безперечно не могли задовольнити тверді ціни, встановлені Наркомпродом, які фактично залишались незмінними протягом всієї заготівельної кампанії 1919 р. Лише 12 серпня Наркомпрод оголосив радіо-телеграмою всім продорганам України нові тверді ціни всіх

хлібних культур врожаю 1919 р. і попередніх років⁵³. І хоча нові тверді ціни були підвищені втричі порівняно з попередніми, це мало змінювало ситуацію, оскільки темпи подорожчання життя в цілому і зростання хлібних цін на ринку були незрівнянно вищими. До того ж цей захід Наркомпроду виявився запізнілим, оскільки в цей момент більшість території України вже була окупована денікінцями.

Протягом всього періоду громадянської війни на Україні фактично існувала вільна купівля-продаж монополізованих продуктів. З іншого боку, було неможливо ліквідувати повністю і торгівлю монополізованими продуктами, які виносились на місцеві ринки, тому що здійснювати державний нагляд за численними дрібними торговцями було неможливо. Оскільки державне постачання не могло забезпечити робітників і службовців, вони були вимушені діставати необхідні товари на ринку. Саме в зв'язку з цим Рада Робітничо-Селянської Оборони України, всупереч здійснюваній загальній лінії, дозволила вільний підвіз хліба та інших нормованих продуктів до найбільших центрів республіки — Києва, Харкова, Одеси з околиць в радіусі 70 км⁵⁴.

Военно-комуністичні заходи безперечно підривали приватну торгівлю у різних її формах, однак держава була безсилою боротися з дрібною риночною торгівлею в місцевому масштабі. Існування поряд з системою державного продуктообміну приватного ринку було невід'ємною рисою економіки періоду «воєнного комунізму».

У воєнно-політичній ситуації, яка створилася на Україні у 1919 р., було неможливо здійснити дальшу монополізацію продовольчих продуктів. Однак Наркомпрод не міг не вживати заходів до регламентації заготівлі ненормованих продуктів. 31 травня колегія Наркомпроду затвердила порядок заготівлі ненормованих продуктів, що підлягали управлінню Наркомпроду Заготсель*. До заготівлі за цінами не вище від встановлених Наркомпродом, допускались продоргани Москви, Петрограда, Києва, Одеси, Харкова, Донецького басейну, а також Продшлях, Укрпродснабзализниць, Центросоюз, Центросекція і Об'єднана Продовольча Делегація Західного і Північного фронтів. Кожна з названих організацій зосереджувала весь свій апарат лише в певних, відведених їм районах. Всі заготовлені продукти надходили в повне розпорядження Наркомпроду УСРР і направлялись останнім згідно з планами, розробленими російським і українським Наркомпродами. Всі інші організації і установи з опублікуванням цього положення позбавлялись права дальших заготівель. Однак, за згодою Заготселя, вони могли бути використані як постійні агенти однієї з названих вище організацій і задовольняти свої потреби із загальної кількості продуктів після виконання планового наряду⁵⁵. Така регламентація була спрямована насамперед проти спекулятивного мішечництва, яке значною мірою підривало заготівельні операції радянських органів. Крім того, монополізація права заготівлі рядом великих організацій Півночі дала можливість Наркомпроду використати їх технічний апарат та грошові засоби.

Важливим елементом системи «воєнного комунізму», яка складалась на Україні, було введення карткової системи на продовольчі продукти. Документи свідчать, що у 1919 р. вона вже здійснювалась в різних формах у ряді районів України. Так, у травні були запроваджені картки на хліб і цукор у містах Полтавщини, на хліб — у Таврійській губернії⁵⁶. 15 травня був введений класовий продовольчий пайок у Києві. Все населення розподілялось на три категорії, відповідно до чого вводились хлібні і продуктові картки. До першої категорії належали ро-

* Заготсель — скорочена назва управління заготівлі нехлібних продовольчих продуктів сільського господарства (овочі, м'ясо, жири, масло, сир та ін.).

бітники фізичної праці, жінки, що мали немовлят, діти до 16 років, солдати-інваліди, відповідальні працівники радянських установ, що працювали без обмежень часу, та деякі інші. До другої категорії — всі види службовців по найму, учнівська молодь, лікарі, жінки, що вели господарство без служниць не менш ніж на три особи, ремісники і одинаки. До третьої категорії — особи, що користувалися найманою працею, або існували на прибутки з капіталів та різного роду підприємств, особи вільних професій, релігійних культів та всі інші, що не входили до 1-ї і 2-ї категорій⁵⁷. У червні планувалось введення карткової системи у Вінниці. Однак підготовча робота в цьому напрямі була припинена у зв'язку з надзвичайно гострою продовольчою кризою⁵⁸.

Про необхідність введення карткової системи в Херсонській губернії і в Херсоні зазначалось на засіданні колегії продовольчого відділу Херсонської губернської Ради робітничих депутатів 23 березня⁵⁹ тощо.

Наркомпрод разом з тим вживав заходів до запровадження єдиної загальнодержавної карткової системи по всій території України, ввести яку планувалось з 1 серпня 1919 р. З цією метою при Наркомпроді було утворено підвідділ карткової системи і класового пайка, який здійснював відповідну підготовчу роботу і, зокрема, розробляв проект розподілу населення на певні соціальні категорії для класового розподілу⁶⁰.

Плановим постачанням передбачалось охопити приблизно 9,5 млн. чоловік, або 25% всього населення України⁶¹. Денікінська навала зупинила цю роботу.

Факти свідчать, що у 1919 р. на Україні ще не було розроблено чіткої системи поділу населення на соціальні категорії з метою постачання. Спостерігалась певна строкатість у принципах розподілу продуктів у різних районах. Однак, як правило, в першу чергу поряд з Червоною Армією продовольством забезпечувалися пролетаріат, працівники радянських установ, діти та ін.

Здійснення продовольчої політики Радянської влади на Україні настановилось на величезні труднощі. Весною і влітку тут існував «внутрішній фронт», що виник у результаті інтенсивного зростання куркульського бандитизму. Численні банди тероризували населення, вбивали радянських продовольчих працівників. Досить сказати, що лише з 1 по 15 травня 1919 р. Наркоматом внутрішніх справ було зафіксовано 28 значних контрреволюційних виступів. З них на Київську губернію припадало 13, Катеринославську — 5, Подільську — 4, Чернігівську — 3, Херсонську — 3, Полтавську — 2 виступи⁶². «Загальне становище зараз таке, — підкреслювалось у одному із звітів хлібо-фуражного управління Наркомпрода, — що найважчі періоди громадянської боротьби у Великоросії не витримують порівняння з тими умовами, які склались зараз на Україні»⁶³.

В. І. Ленін, характеризуючи стан продовольчого апарату на Україні, зазначав: «Найгірші часи, коли ми сиділи в Смольному в перші тижні після Жовтневої революції і боролися з розрухою, ніщо в порівнянні з тими труднощами, які переживає тепер Україна»⁶⁴.

Вже весною Наркомпрод підтримував зв'язок з губпродкомама і заготівельними апаратами лише через спеціальних кур'єрів, оскільки телеграфну мережу раз у раз переривали банди.

Так, ряд телеграм, надісланих у Наркомпрод з 7 по 14 липня 1919 р. з Київської губернії, повідомляли про пересування банд у всіх її районах⁶⁵. Аналогічні були повідомлення з Полтавської та Волинської губерній⁶⁶. Фактично на Україні не було жодного району, де б заготівельні роботи могли відбуватися більш-менш нормально.

Великої шкоди налагодженню продовольчої роботи завдав контрреволюційний заколот Григор'єва. Так, в Одесі, згідно з повідомлення-

ми уповноважених Наркомпроду, бандитськими загонами було захоплено вантажів вартістю у кілька мільйонів карбованців. Місцеві власті, що не мали достатньої військової сили, були не в змозі протистояти цьому злочині⁶⁷. «Григор'євський наступ повністю зруйнував всі продовольчі органи у всіх повітах, зсипні пункти були пограбовані, продовольчі експедиції розігнані, а їх товари, що визначались для товарообміну розкрадені»⁶⁸, — зазначалось у повідомленні продовольчих працівників з Одеси.

Внаслідок заколоту на деякий час були відрізані від споживаючих центрів найбагатші хлібом райони Херсонської, Таврійської, Катеринославської та Полтавської губерній.

Не менш значних втрат заготівельній діяльності Наркомпроду, і зокрема постачанню Донбасу, завдавали грабіжницькі дії махновських загонів, які особливо активізувались у північно-східній частині Таврії. Махновщина, яка перетворилась в одну з різновидностей куркульської контрреволюції, ставала серйозною перешкодою в роботі радянських продовольчих органів. 7 травня 1919 р. О. Г. Шліхтер повідомляв Раднарком УСРР, що махновці захопили 31 вагон хліба, направлений для Донбасу⁶⁹. На ст. Тульнево, зокрема, вони захопили 17 вагонів борошна, пшениці, на ст. Полугород 8 вагонів пшениці, на ст. Великий Токмак 15 вагонів соломки, які направлялись на адресу Продонбасу⁷⁰.

За деякими відомостями, бандити перехопили близько 90 вагонів грузів, які призначались для Донбасу⁷¹. Зухвалість Махна дійшла до того, що він заборонив вивіз хліба з Мелітопольського і Бердянського повітів⁷².

Труднощі пояснювались ще й тим, що Наркомпрод України не зміг очистити центральний і місцевий апарат від есерівських, буржуазно-націоналістичних та інших ворожих елементів, які гальмували заготівлю продовольства. Гостра ситуація створилася у продовольчих органах Донбасу. У звіті Донецького губкому партії ЦК КП(б)У від 5 травня зазначалось, що у Продонбас пролізли представники буржуазії, антинародні дії яких викликали обурення робітників. «Якщо ці органи Уккранаргосп і Продонбас не будуть очищені від явних контрреволюціонерів і злісних спекулянтів, яким місце в тюрмі, то дальша робота буде неможливою»⁷³, — зазначалось у звіті.

Заступник Наркомпроду Л. Рузер, який очолював спеціальну продовольчу комісію Раднаркому УСРР у Херсонській губернії, інформував 4 червня колегію Наркомпроду про підривні акції лівих есерів у ряді районів губернії. Зокрема, він зазначав, що в Тирасполі «становище непевне, тому що там головні працівники — ліві есери». Під час григор'ївського заколоту лівим есерам вдалося захопити в Херсоні більшу частину товарів, що належали комісії⁷⁴.

У Катеринославському губпродкомі есери зривали радянську продовольчу політику, виступаючи проти державної монополії, за вільну торгівлю хлібом⁷⁵.

Проти політики твердих цін і хлібної монополії виступала також українська дрібнобуржуазна націоналістична партія боротьбистів. Так, боротьбисти через свого представника, який був деякий час заступником народного комісара продовольства, намагались добитися зміни на свою користь ряду важливих засад продовольчої політики. Націоналісти вимагали скасування продовольчої диктатури, усунення представників Радянської Росії від заготівлі продовольства, «постачання Росії лише через Наркомпрод із загальних запасів шляхом зрівняльного харчування армії, робітників і населення обох Радянських республік». На практиці це означало б різке скорочення продовольчої допомоги російському пролетаріату і зменшення червоноармійського пайка. Одночасно боротьбисти добивались «надання кооперативам права перевищувати тверді ціни», що фактично вело до відновлення вільної

торгівлі хлібом і відміни хлібної монополії. Колегія відкинула ці ворожі домагання і незабаром вивела боротьбіста з свого складу^{75а}.

Величезної шкоди продовольчій справі завдавало спекулятивне мішечництво. Відсутність на Україні державної монополії на значну кількість продовольчих продуктів, зокрема жири, м'ясо, масло, яйця тощо, перетворювало її у головну базу мішечництва. Мішечники штучно піднімали ціни на продовольство, інтенсивно викачували його з села. «Мішечництво на Україні прийняло грандіозні розміри, — повідомляв у червні Наркомпрод, — цілі лінії залізниць заповнені мішечниками, які утруднюють рух. Мішечники роз'їжджають по дорогах цілими загонами, цілком організованими, іноді озброєними. У селян, які відмовляються продавати їм хліб, вони відбирають його силою. Так само силою захоплюють вони вагони»⁷⁶.

Внаслідок постійної контрреволюційної діяльності банд, які завдавали ударів правильній роботі радянських продовольчих органів, підірваних акцій націоналістичних організацій, мішечництва, як постійно діючого фактора ставало дедалі важче здійснювати заготівлю продовольства. Ряд губерній і районів України виявились неспроможними постачати себе за рахунок власних ресурсів, міста переживали гостру продовольчу кризу.

У цих складних умовах Наркомпрод здійснював централізовану заготівлю через свої власні апарати у найбільш багатих хлібом районах України. Вже весною на півдні України діяли продзагони, об'єднані у три основні експедиції: у Єлисаветградському, Мелітопольському, Олександрійському та деяких інших повітах Катеринославської губернії. Згодом були зформовані експедиції Наркомпроду до Уманського повіту Київської губернії і в Подільську губернію⁷⁷. 17 травня на засіданні колегії Наркомпроду було прийнято рішення «відновити продармію і приступити до її формування». Продармія відіграла величезну роль у продовольчому житті України. Її діяльність не обмежувалась вилученням хлібних лишків, охороною складів і вантажів на залізницях. Продармійці здійснювали також величезну організаційну і політико-виховну роботу серед населення, роз'яснювали селянству політику Радянської влади, згуртовували сили для боротьби з контрреволюцією⁷⁸. Героїчна діяльність продармійців була складовою частиною загального походу робітничого класу на село, який здійснювався за вказівкою партії. Вона сприяла зміцненню союзу робітничого класу і селянства, зміцненню завоювань соціалістичної революції.

18 квітня 1919 р. відділ по постачанню Донбасу при Наркомпроді (Продонбас) одержав дозвіл на заготівлю хліба і фуражу у Мелітопольському і Бердянському повітах⁷⁹. У хлібних повітах Полтавщини діяли заготівельні апарати з представників комітетів бідноти Чернігівщини⁸⁰. Централізований порядок заготівлі з метою організації допомоги пролетарським центрам Півночі, Червоній Армії, залізницям і Донбасу був підтверджений декретом Раднаркому УСРР від 6 травня 1919 р.⁸¹ Згідно з декретом із відання губернських продовольчих комітетів були вилучені Дніпровський, Мелітопольський і Бердянський повіти Таврійської губернії і Єлисаветградський повіт Херсонської губернії. В цих повітах заготівля хліба покладалась безпосередньо на Наркомпрод, у розпорядження якого надавались усі місцеві технічні сили. 21 травня Наркомпродом України у розряд споживаючих були включені Донецька, Чернігівська і Волинська губернії, міста Київ, Харків, Одеса і Катеринослав⁸², що надавало їм можливість здійснювати самостійну заготівлю хліба.

Загострення воєнно-політичної обстановки в зв'язку з наступом Денікіна і активізацією націоналістичної контрреволюції покликали ряд додаткових надзвичайних мобілізаційних заходів Радянської влади в справі заготівлі хліба. Характерна в цьому плані директива губерньсь-

ким земвідділам, раднаргоспам і продкомам Полтави, Вінниці, Катеринослава, Житомира, надіслана від 27 червня за підписами О. Г. Шліхтера, В. Н. Мещерякова та Е. Й. Квірінга⁸³. Зазначені органи зобов'язувались негайно вилучити весь хліб врожаю 1918 р. з радянських господарств і господарств заводууправлінь, залишивши лише півторамісячне довольство і направляти по термінових нарядах Наркомпроду. Місцеві робітники мали забезпечуватись за рахунок нового врожаю.

14 липня було прийнято рішення про створення загороджувальних ревізійних продзагонів на залізницях і водних шляхах на території УСРР⁸⁴. Був зовсім заборонений перевіз борошна і зерна. Дозволялося провозити не більш як 20 фунтів продовольчих продуктів на одного пасажира, у тому числі: масла 2 фунта, печеного хліба 10, м'ясних продуктів 6, сахару — 2 фунта.

Одночасно Наркомпрод заборонив вивіз за межі України і перевозки з однієї губернії в іншу без спеціального дозволу Головпродукта деяких фабрикатів і виробів кустарної промисловості, які були предметами особистого вжитку⁸⁵.

Такі вимушені фронтові воєнні методи у продовольчій практиці становили певід'ємну рису системи «воєнного комунізму».

Незважаючи на зусилля, яких докладали радянські продоргани, заготівля хліба на Україні проходила з величезними труднощами. Всього на червень 1919 р. Наркомпродом було зібрано за продрозверсткою лише 10,5 млн. пудів хліба. Ця цифра не включає досить значну кількість хліба, що була відпущена частинам Червоної Армії, в силу ряду причин, без наряків Наркомпроду місцевими продорганами. До Радянської Росії було відправлено близько 3 млн. пудів, що безперечно не могло задовольнити її продовольчі потреби навіть у мінімальній кількості⁸⁶.

І все ж таки в цілому продрозверстка та інші надзвичайні заходи в продовольчій галузі мали позитивне значення.

Вони дали можливість постачати Червону Армію, врятувати пролетаріат від голоду, яким вороги Радянської влади намагались задушити соціалістичну революцію. Політика «воєнного комунізму», яка поступово складалась на Україні у 1919 р., відіграла важливу роль у соціалістичному будівництві, у боротьбі з контрреволюційними силами. Наступним етапом її розвитку став період господарського будівництва після розгрому денікінщини.

¹ *Ленін В. І.* Повне збір. творів. Т. 43, с. 56.

² *Ленін В. І.* Повне збір. творів. Т. 44, с. 195.

³ Див.: *Ленін В. І.* Повне збір. творів. Т. 43, с. 200—201.

⁴ Українська РСР в період громадянської війни. 1917—1920. К., 1967—1970; *Кондуфор Ю. Ю.* Робітничі продовольчі загони на Україні в 1919 році. Харків. 1953; *Кондуфор Ю. Ю.* Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны (в ходе проведения продовольственной политики). К., 1964; *Шерман І. Л.* До історії продовольчої політики на Україні в 1919 р.— Наукові записки Харківського педінституту, вип. 12.

⁵ «Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины», 1919, № 3, с. 31—32.

⁶ Там же, 1919, № 4, с. 54—55.

⁷ *Гимпельсон Е. Г.* «Военный коммунизм»; политика, практика, идеология. М., 1973, с. 152.

⁸ *Ленін В. І.* Повне збір. творів. Т. 38, с. 34.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 340, оп. 1, спр. 39, арк. 15.

¹⁰ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 1, 1918—1941. К., 1976, с. 47.

¹¹ III Всеукраїнський з'їзд Рад (6—10 березня 1919 р.). Стенографічний звіт. Харків, 1932, с. 144.

¹² «Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины», 1919, № 7, с. 100.

¹³ «Известия Наркомпрода Украины», 1919, № 3-4, с. 67.

¹⁴ «Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины», 1919, № 8, с. 112—113.

- ¹⁵ Декреты, приказы, обязательные постановления по продовольствию. Вып. 1. Харьков, 1919, с. 12.
- ¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 13, арк. 54, 54 зв.
- ¹⁷ Там же, спр. 371, арк. 8.
- ¹⁸ Декреты, приказы, обязательные постановления по продовольствию. Вып. 2. Харьков, 1919, с. 17.
- ¹⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 60, арк. 173.
- ²⁰ Там же, спр. 252, арк. 79 зв.
- ²¹ Там же, ф. 340, оп. 1, спр. 39, арк. 30.
- ²² ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 382, арк. 7.
- ²³ Там же, спр. 189, арк. 52.
- ²⁴ Там же, спр. 60, арк. 168.
- ²⁵ Там же, спр. 381, арк. 9, 11.
- ²⁶ Там же, ф. 340, оп. 1, спр. 432, арк. 52.
- ²⁷ Там же, ф. 2, оп. 1, спр. 60, арк. 169.
- ²⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 9, арк. 5—6.
- ²⁹ «Узаконения и распоряжения рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919 год», ч. 1. Харків, 1923, № 136, с. 560—561.
- ³⁰ Кондуфор Ю. Ю. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны. К., 1964, с. 79—80.
- ³¹ «Узаконения и распоряжения рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919 г.», ч. 2, с. 640—643.
- ³² Ленин В. И. Повне зібр. творів. Т. 43, с. 25.
- ³³ Див. там же, с. 136.
- ³⁴ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918—серпень 1919 р.). Зб. док. К., 1962, с. 108—110.
- ³⁵ Див.: Гимпельсон Е. Г. Вказ. праця, с. 60.
- ³⁶ Шліхтер О. Г. Продовольча справа за років громадянської війни. Харків, 1932.
- ³⁷ Кондуфор Ю. Ю. Вказ. праця, с. 190—191.
- ³⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 340, оп. 1, спр. 39, арк. 28, 32.
- ³⁹ Там же, арк. 33.
- ⁴⁰ Там же, спр. 31, арк. 63.
- ⁴¹ Там же, ф. 2579, оп. 1, спр. 2, арк. 13.
- ⁴² Генкина Э. Б. Государственная деятельность В. И. Ленина. 1921—1923. М., 1919 г., ч. II, с. 560.
- ⁴³ ЦДАЖР УРСР, ф. 340, оп. 1, спр. 54, арк. 40.
- ⁴⁴ «Известия Наркомпрода Украины», 1919, № 3-4, с. 23.
- ⁴⁵ «Узаконения и распоряжения рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919 г.», ч. II, с. 560.
- ⁴⁶ «Известия Наркомпрода Украины», 1919, № 3—4, с. 6—7.
- ⁴⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 340, оп. 1, спр. 31, арк. 94.
- ⁴⁸ Шліхтер О. Г. Вказ. праця, с. 158.
- ⁴⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 371, арк. 74.
- ⁵⁰ «Известия Наркомпрода Украины», 1919, № 3—4, с. 7.
- ⁵¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 340, оп. 1, спр. 31, арк. 136.
- ⁵² Ленин В. И. Повне зібр. творів. Т. 43, с. 203.
- ⁵³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 381, арк. 50.
- ⁵⁴ «Узаконения и распоряжения рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919 год», ч. I, с. 634.
- ⁵⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 340, оп. 1, спр. 54, арк. 25.
- ⁵⁶ Там же, спр. 39, арк. 24, 32.
- ⁵⁷ «Известия Наркомпрода Украины», 1919, № 3—4, с. 57—58.
- ⁵⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 252, арк. 83.
- ⁵⁹ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918—серпень 1919), с. 574.
- ⁶⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 340, оп. 1, спр. 36, арк. 39 зв., 55.
- ⁶¹ Там же, спр. 432, арк. 48.
- ⁶² Там же, ф. 2, оп. 1, спр. 252, арк. 32.
- ⁶³ Там же, ф. 340, оп. 1, спр. 432, арк. 69.
- ⁶⁴ Ленин В. И. Повне зібр. творів. Т. 38, с. 65.
- ⁶⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 340, оп. 1, спр. 432, арк. 69.
- ⁶⁶ Там же, арк. 70—72.
- ⁶⁷ Там же, ф. 2, оп. 1, спр. 382, арк. 16.
- ⁶⁸ Там же, арк. 112.
- ⁶⁹ Там же, арк. 37.
- ⁷⁰ Там же, арк. 16.
- ⁷¹ Шліхтер О. Г. Вказ. праця, с. 272.
- ⁷² ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 382, арк. 38.
- ⁷³ Там же, спр. 61, арк. 61.
- ⁷⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 340, оп. 1, спр. 23, арк. 207.
- ⁷⁵ Кондуфор Ю. Ю. Вказ. праця, с. 90.
- ^{75a} ЦДАЖР УРСР, ф. 340, оп. 1, спр. 23, арк. 122—128.

⁷⁶ «Известия Наркомпрода Украины», 1919, № 5-6, с. 47.

⁷⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 340, оп. 1, спр. 432, арк. 51.

⁷⁸ Кондуфор Ю. Ю. Вказ. праця, с. 109—157.

⁷⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 340, оп. 1, спр. 20, арк. 45, 50.

⁸⁰ Шліхтер О. Г. Вказ. праця, с. 279.

⁸¹ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918—серпень 1919), с. 115—116.

⁸² ЦДАЖР УРСР, ф. 340, оп. 1, спр. 36, арк. 8.

⁸³ Там же, спр. 52, арк. 27.

⁸⁴ Харківський обласний державний архів, ф. 203, оп. 3, д. 44, арк. 19.

⁸⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 340, оп. 1, спр. 23, арк. 151.

⁸⁶ Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине. М., 1966, с. 213.

Н. В. КОМАРЕНКО

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ПРОЛЕТАРСЬКОГО ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМУ І ДРУЖБИ НАРОДІВ У СУЧАСНІЙ РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Величезні успіхи у вирішенні національного питання, досягнуті народами нашої країни під проводом Комуністичної партії за всю історію Радянської влади, стали справжнім тріумфом ленінської національної політики, принципів пролетарського інтернаціоналізму. Їх передумови закладені в корінних суспільно-економічних і політичних відмінностях соціалістичної і капіталістичної формацій, що зумовили якісно нову природу соціалістичних націй.

Проблеми пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів стали особливо актуальними в сучасну революційну епоху переходу людського суспільства від капіталізму до соціалізму й комунізму. Пролетарський інтернаціоналізм — це могутня сила історичного прогресу. Він виступає ідеологічною зброєю в Радянському Союзі й країнах світової соціалістичної системи, для марксистських комуністичних і робітничих партій. Під прапором пролетарського інтернаціоналізму йдуть тепер не лише робітники, а й мільйони інших трудящих, які ведуть боротьбу проти імперіалізму, за мир, демократію, національну незалежність і соціалізм. За цих умов загострюється боротьба між соціалізмом і капіталізмом, шириться значення пролетарського інтернаціоналізму як одного з важливих принципів визвольного руху й комуністичного будівництва.

В інтернаціональному вихованні велике значення має насамперед глибоке пізнання об'єктивних закономірностей дії принципів пролетарського інтернаціоналізму на сучасному етапі. В такій багатонаціональній країні, як Радянський Союз, першочергову роль відіграють дослідження закономірностей розвитку націй і національних відносин, зокрема процесів розквіту і зближення націй, дальшого зміцнення дружби й співробітництва націй і народностей, викорінення пережитків націоналізму.

Всі ці та ряд інших питань набувають у наш час ще більшого значення в зв'язку з важливими теоретичними висновками та узагальненнями з актуальних проблем сучасності, зробленими на партійних з'їздах і пленумах ЦК КПРС, в ряді партійних документів. Ці питання набули нового історичного звучання з нагоди всенародного свята дружби народів, торжества ідей пролетарського інтернаціоналізму — 50-річчя утворення СРСР, історичних рішень XXV з'їзду КПРС.

XXV з'їзд КПРС приділив серйозну увагу характеристиці всезростаючого значення пролетарського інтернаціоналізму — випробуваної зброї марксистів-ленінців, висунув положення, які збагачують марксистсько-ленінське вчення про інтернаціоналізм, викрив різного роду намагання спростувати це вчення або фальсифікувати його смисл. «Ми, радянські комуністи, — підкреслював Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев, — вважаємо захист пролетарського інтернаціоналізму святим обов'язком кожного марксиста-ленінця»¹.

Вся революційна практика підтверджує глибокий смисл ленінської концепції інтернаціоналізму, яка була і залишається керівництвом до дії для всіх справжніх революціонерів.

Позиція КПРС чітко сформульована на XXV з'їзді. У Звітній доповіді підкреслено палке прагнення комуністів до зміцнення єдності світового комуністичного руху на принципах марксизму-ленізму, пролетарського інтернаціоналізму.

Наукове обгрунтування принципів пролетарського інтернаціоналізму дали основоположники наукового комунізму К. Маркс і Ф. Енгельс. Ці принципи творчо розвинули і поглибили В. І. Ленін, його соратники й учні. В зв'язку з цим велике значення для дослідників має опублікування другого видання Творів К. Маркса і Ф. Енгельса і Повного зібрання творів В. І. Леніна в 55 томах, що перекладається мовами народів СРСР. П'яте видання творів В. І. Леніна, яке включає деякі нові матеріали, допомагає радянським дослідникам глибше й всебічно вивчати ленінські принципи національної політики, суть ідеології і політики пролетарського інтернаціоналізму та основних принципів побудови багатонаціональної соціалістичної держави. Повну наукову цінність становлять тематичні збірники творів класиків марксизму-ленізму, в яких вміщені спеціально підібрані матеріали з проблеми, що значно полегшує працю дослідників. Звертає на себе увагу один з таких збірників, що відрізняється новизною в підборі матеріалів і рубрик. Йдеться про збірник «Марксизм-ленінізм о пролетарском интернационализме» (М., Политиздат, 1969. 623 с. Составитель Н. Ф. Шитов). У ньому вміщені окремі твори, виступи й листи К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, присвячені теоретичним основам і принципам пролетарського інтернаціоналізму, що розглядається як важлива складова частина та ідейна основа керівництва класовою боротьбою пролетаріату за революційну перестрою суспільства. До другої частини збірника увійшли праці соратників і продовжувачів справи В. І. Леніна, видатних діячів міжнародного комуністичного і робітничого руху, в яких ідеї пролетарського інтернаціоналізму розвинуті далі, підкреслюється, що в нових історичних умовах, які створилися в результаті повної і остаточної перемоги соціалізму в СРСР, і особливо після утворення світової системи соціалізму, пролетарський інтернаціоналізм збагатився новим змістом, розвинувся в соціалістичний інтернаціоналізм, який став основою взаємовідносин соціалістичних націй у багатонаціональних державах і країнах, що входять у світову соціалістичну співдружність.

Великий вклад у подальший розвиток теорії пролетарського інтернаціоналізму вносять КПРС, братерські марксистсько-ленінські й робітничі партії всього світу. Цінним першоджерелом, зокрема, є такі документи, як постанова ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві» (1967 р.)², в якій обгрунтовується необхідність глибокого і всебічного вивчення, дальшого розвитку і пропаганди марксистсько-ленінської теорії, історії Комуністичної партії, теорії й практики пролетарського інтернаціоналізму; постанова ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», в яких визначено вклад В. І. Леніна і створеної ним партії в теорію й практику пролетарського інтернаціоналізму, узагальнена багатогранна діяльність партії комуністів, всього радянського народу по втіленню в життя ленінських принципів пролетарського інтернаціоналізму.

Об'єктивна оцінка процесів дальшого розвитку й збагачення принципів пролетарського інтернаціоналізму зроблена на XXIV з'їзді КПРС. У звітній доповіді, зокрема, зазначалося, що досвід революційної боротьби Комуністичної партії і радянського народу, будівництва соціалізму і комунізму, проблеми світового революційного процесу, особливості сучасного розвитку міжнародних відносин знайшли своє відобра-

ження в рішеннях пленумів ЦК, в документах партії, присвячених 50-річчю Жовтня, 100-річчю від дня народження В. І. Леніна. Ці документи підвели підсумок розвитку теоретичної думки партії, вони — результат колективної роботи Центрального Комітету, наших партійних і наукових кадрів. Значна теоретична робота, зазначається далі в доповіді, пророблена в зв'язку з міжнародною Нарадою комуністичних і робітничих партій 1969 р., а також у зв'язку з такими подіями в житті міжнародного комуністичного руху, як 150-річчя з дня народження К. Маркса і Ф. Енгельса і 100-річчя Паризької комуні. ³ В цих документах велику увагу приділено теоретичним проблемам пролетарського інтернаціоналізму і розвитку національних відносин. Важливим теоретичним документом сучасності є постанова ЦК КПРС про підготовку до 50-річчя утворення СРСР, в якій дається глибокий аналіз досвіду КПРС у розв'язанні національного питання й дальшого розвитку націй і національних відносин.

Важливим джерелом, що розкриває нерозривні узи братерської солідарності, дружби народів СРСР і принципи пролетарського інтернаціоналізму, є опубліковані в центральній і республіканській пресі матеріали про вручення союзним і автономним республікам, краям і областям країни ордену Дружби народів на ознаменування 50-річчя утворення СРСР, матеріали наукових сесій і теоретичних конференцій, які пройшли під девізом «50 років без В. І. Леніна — ленінським шляхом».

Цінний матеріал про братерські зв'язки союзних республік СРСР, про рівність, непорушну єдність націй і національностей нашої країни, про високі принципи пролетарського інтернаціоналізму дослідник дістане в 15 брошурах серії «Союзні республіки», яка видана до 50-річчя утворення СРСР. ⁴ Написані Головами Президії Верховних Рад всіх союзних республік, брошури насичені яскравим узагальнюючим матеріалом про досягнення народів нашої країни за роки Радянської влади, про втілення в життя принципів пролетарського інтернаціоналізму.

Сучасний етап розвитку суспільних наук, і зокрема історії, характеризується зростаючим інтересом дослідників до історії радянського суспільства і КПРС, до вивчення національних відносин, питань пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів. Більш глибоко і яскраво висвітлюються ленінські принципи пролетарського інтернаціоналізму, роль В. І. Леніна у виробленні основних напрямів діяльності КПРС з національного питання. Написано монографічні дослідження, збірники статей, брошури, окремі статті, в яких знайшли відображення питання пролетарського інтернаціоналізму й дружби народів. Ґрунтовно висвітлені такі питання, як вклад в теорію і практику пролетарського інтернаціоналізму, інтернаціоналістська діяльність російських марксистів, більшовиків та ряд інших аспектів проблеми. Так, з великої кількості праць, присвячених початковим етапам в історії розвитку нашої партії, слід відзначити дослідження Т. Ю. Бурмистрової, М. С. Воліна, В. І. Клепикової, І. М. Кривогуза як такі, де багатопланово висвітлено саме інтернаціоналістський аспект у діяльності російських марксистів, більшовиків, роль В. І. Леніна в розвитку теоретичних основ і практичних принципів пролетарського інтернаціоналізму ⁵.

Однією з узагальнюючих праць з цих питань є монографія М. Ф. Шитова ⁶, хронологічні рамки якої — утворення петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» — Штутгартський міжнародний соціалістичний конгрес, що сприяв поширенню ленінських ідей інтернаціоналізму на міжнародній арені. Автор узагальнив великий матеріал з історії становлення й розвитку марксистсько-ленінських принципів пролетарського інтернаціоналізму, про боротьбу міжнародного робітничого класу проти соціального й національного гніту, проти колонізаторської політики імперіалістів. У монографії знайшли висвітлення питання революційної теорії і принципів міжнародної пролетар-

ської солідарності, єдності й згуртованості марксистсько-ленінських партій. Спираючись на твори основоположників марксизму-ленінізму, М. Ф. Шитов розкрив проблеми співвідношення інтернаціонального і національного, патріотизму й пролетарського інтернаціоналізму*.

Дослідження актуальних проблем теорії і практики комуністичного будівництва СРСР висуваються на перший план самим життям. Радянські вчені все більше цікавляться питаннями національних відносин. Серед багатьох аспектів висвітлення національної політики велику увагу приділено питанням пролетарського інтернаціоналізму, такий складний проблемі, як дальший розквіт і зближення соціалістичних націй в умовах будівництва комунізму. Слід насамперед відзначити фундаментальні колективні дослідження «Строительство коммунизма и развитие общественных отношений» (М., 1966), «Строительство коммунизма и духовный мир человека» (М., 1966), «Строительство коммунизма и проблемы культуры» (М., 1963), «Братерство народов — братерство культур» (К., 1960) та ін. Відповідні розділи цих праць присвячені вивченню нового етапу в розвитку національних відносин, складних і різноманітних процесів зближення націй; вони підсумовують результати багаторічних досліджень і дискусій про закономірності розвитку націй і національних відносин в СРСР. Автори згаданих та ряду інших праць значну увагу приділяють дослідженню двох взаємозв'язаних і взаємообумовлених тенденцій в розвитку соціалістичних націй в СРСР: розквіту і зближення соціалістичних націй.

У колективній праці істориків, філософів та юристів «История национально-государственного строительства в СССР (1917—1967)» (у двох томах). Т. 1. Национально-государственное строительство в СССР в переходный период от капитализма к социализму (1917—1936 гг.); Т. 2. Национально-государственное строительство в СССР в период социализма и строительства коммунизма (1937—1967 гг.). М., «Мысль», 1968, 1970) вперше зроблено спробу узагальнити досвід національно-державного будівництва в СРСР з жовтня 1917 до 1967 р. У монографії викладено історію створення державних утворень на території нашої країни, показано, як Комуністична партія, виконуючи настанови В. І. Леніна, зміцнювала СРСР, піднімала силу й могутність Радянської держави.

Значення для сучасності ленінського вчення з національного питання, сутність пролетарського інтернаціоналізму і протилежність його буржуазному націоналізмові розкриті в книзі «Ленинизм и национальный вопрос в современных условиях» (М., 1974), в якій зроблено аналіз загальних закономірностей та історичної специфіки розвитку націй і народностей при соціалізмі, досліджено умови й поставлено завдання виховання трудящих у дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму.

Значний науковий інтерес становлять праці, присвячені теоретичним обґрунтуванням і розробкам питань пролетарського інтернаціоналізму, його походження, зв'язку з практикою революційного руху, а також ті праці, в яких визначається система принципів пролетарського інтернаціоналізму⁷. Всебічне висвітлення в працях знайшли комплекси питань, пов'язаних з втіленням у життя принципів пролетарського інтернаціоналізму. У книзі «Ленинизм и борьба против буржуазной идеологии и антикоммунизма на современном этапе» привертає увагу теоретичний розділ О. Д. Модржинської «Марксизм-ленінізм про пролетарський інтернаціоналізм і боротьба проти буржуазного і дрібнобуржуазного націоналізму», в якому дається визначення поняття пролетарського інтернаціоналізму, виділені його основні принципи; автор вважає

* Рецензію І. І. Грошева на книгу М. Ф. Шитова див. у журн.: «Вопросы истории КПСС», 1967, № 2, с. 130—133.

однозначними, такими, що не суперечать один одному, терміни «пролетарський інтернаціоналізм» і «соціалістичний інтернаціоналізм».

Велика група вчених-суспільствознавців багато років займається питаннями пролетарського інтернаціоналізму і створила цінні дослідження з цієї складної і дуже важливої теми.

Ряд праць з теорії і практики пролетарського інтернаціоналізму написала Т. Ю. Бурмистрова⁸. В них висвітлюються різні аспекти проблеми: етапи й умови розвитку пролетарського інтернаціоналізму в зв'язку з розвитком і змінами завдань міжнародного робітничого руху, виникнення та розвиток міжнародної пролетарської солідарності в дожовтневий період, зміцнення цієї солідарності в період побудови соціалізму в СРСР і в умовах існування світової системи соціалізму. Т. Ю. Бурмистровій належить історіографічний огляд літератури з теми, що видавалася протягом 1956—1967 рр. Автор виділила чотири основні, найважливіші ідеології і політики пролетарського інтернаціоналізму, за якими проводяться дослідження радянськими вченими, дала аналіз виданої літератури, відзначила її позитивні й негативні якості, накреслила необхідні шляхи дальшого розвитку досліджень в цьому плані.

Ряд питань, пов'язаних з пролетарським інтернаціоналізмом, досліджено в працях М. С. Джунусова⁹. Їх основний смисл — висвітлення на великому джерелознавчому й документальному матеріалі величезного значення втілення в життя ленінських принципів пролетарського інтернаціоналізму. В дослідженнях М. С. Джунусова розкрито соціальний смисл процесу інтернаціоналізації виробництва і всього суспільного життя в умовах соціалізму і тенденції націй до зближення; взаємозв'язки і взаємозалежність тенденцій радянських націй до розквіту й зближення і ролі ідеології пролетарського інтернаціоналізму в змісті й розвитку цих тенденцій. В деяких працях автор дав аналіз суті націоналізму, показав його різноманітні форми, історичну приреченість, його протилежність ідеології пролетарського інтернаціоналізму, шляхи подолання націоналістичних поглядів за соціалізму.

У монографії І. Є. Кравцева¹⁰ подано виклад важливих питань теорії пролетарського інтернаціоналізму, розкрито загальне й особисте в пролетарському інтернаціоналізмі, батьківщині й патріотизмі, їх сутність, характер протиріч, їх історична роль у революційному перетворенні світу. Автор аргументує положення про те, що сполучення інтернаціоналізму і патріотизму — це об'єктивна закономірність розвитку соціалізму у всесвітньому масштабі. Автор зробив спробу розкрити діалектику національних інтересів окремих соціалістичних націй і їхніх інтернаціональних обов'язків перед трудящими всього світу.

Помітним вкладом у вивчення сучасних процесів національних відносин на Україні стали колективні монографічні дослідження до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції: «Торжество ленінської національної політики на Україні» (К., 1967); «Українська РСР в період розгорнутого будівництва комунізму». В п'яти книгах. (К., 1967); «Розвиток народного господарства Української РСР (1917—1967)». У двох томах. (К., 1967); «Історія держави і права Української РСР». У двох томах. (К., 1967); «Вища школа Української РСР за 50 років». У двох частинах. (К., 1968), а також праці, які вийшли до 50-річчя утворення СРСР: «Радянська Україна в братній сім'ї народів СРСР» (К., 1972); «Торжество ленінських принципів пролетарського інтернаціоналізму» (Львів, 1971), «Вінок дружби». У трьох томах. (К., 1972) тощо. В них на яскравих прикладах з життя республіки показано, як принципи пролетарського інтернаціоналізму втілюються в життя завдяки мудрому керівництву Комуністичної партії.

Проблеми національного розвитку і міжнаціонального спілкування народів СРСР владно увійшли в наукові інтереси істориків, економістів, філософів, етнографів, мовознавців, літературознавців. У працях укра-

їнських радянських істориків обгрунтовано й проаналізовано різні аспекти становлення й розвитку соціалістичних націй, зокрема української, проблеми пролетарського інтернаціоналізму й соціалістичного патріотизму, економічного й культурного співробітництва та інші питання. В узагальнюючих монографічних дослідженнях М. І. Куліченка і В. Ю. Маланчука «В. І. Ленін і розв'язання національного питання на Україні» (К., 1971), В. Ю. Маланчука «Исторический опыт КПСС по решению национального вопроса и развитию национальных отношений в СССР» (М., 1972); А. І. Доронченкова, О. А. Макаренко і Ю. І. Рима-ренка «Єдність інтернаціональних і національних інтересів трудящих» (К., 1971) підведені деякі підсумки тому, що вже зроблено у вивченні даної проблематики. В цих працях розкривається співвідношення національного й інтернаціонального в суспільно-політичному житті й практиці комуністичного будівництва, показується, як на основі ленінських інтернаціональних ідей вирішено національне питання в СРСР, підкреслюється необхідність дальшого посилення роботи з патріотичного й інтернаціонального виховання трудящих.

У працях Ф. Я. Горовського¹¹ досліджуються соціальні і духовні процеси, які характерні для соціалістичних пацій і народностей на сучасному етапі розвитку соціалізму й комунізму, підкреслено міжнародне значення ленінських інтернаціоналістичних принципів у діяльності КПРС, зроблено аналіз закономірностей становлення соціально-етнічної спільності соціалістичного типу, зокрема української соціалістичної праці.

Особливу увагу дослідників привертає останнім часом і такий аспект теми, як інтернаціональне й національне в соціалістичному суспільстві. Саме цьому присвячена узагальнююча праця українських радянських істориків і філософів¹². Основні питання, порушені в згаданому дослідженні — різні аспекти ленінського вчення з національного питання, співвідношення національного й інтернаціонального в теорії й практиці національно-державного будівництва в СРСР, роль пролетарського інтернаціоналізму і соціалістичного патріотизму в теоретичній і практичній діяльності партії, Радянської держави на сучасному етапі комуністичного будівництва. Значний інтерес становлять ті сторінки книги, де розкриваються поняття радянського патріотизму, проблеми суверенітету та ін. *

У ряді праць П. М. Рогачова і М. А. Свердліна¹³ в різних аспектах досліджуються суть пролетарського інтернаціоналізму, умови його виникнення, етапи розвитку. Автори вивчили питання про спільність радянського патріотизму й дружби народів, про єдність національних та інтернаціональних завдань у розвитку світової системи соціалізму, в боротьбі за мир.

Велика група авторів зосередила свої зусилля на розробці проблем виховання радянського народу в дусі патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму. В цьому напрямі багато зробили А. Х. Акімов, М. І. Матюшкін, Г. О. Мурадова, Ф. А. Шуригін, Б. А. Юсіфов та ін. Певний науковий інтерес становлять матеріали республіканської науково-теоретичної конференції, яка відбулась в жовтні 1971 р. у Севастополі і була присвячена важливим проблемам патріотичного й інтернаціонального виховання радянської молоді¹⁴. Особливість матеріалів конференції полягає в тому, що вони написані в основному колишніми комсомольськими працівниками і сполучають у собі теоретичні основи виховання з повсякденною практичною діяльністю.

Опубліковано праці І. П. Цамеряна, С. Й. Якубовської, С. Л. Роніна та ін., в яких досліджується процес утвердження принципів пролетарського інтернаціоналізму в державному устрої СРСР. У зв'язку з цим

* Докладну рецензію А. В. Лихолата на цю працю див.: «УІЖ», 1973, № 12, с. 127—129.

вважаємо корисним і потрібним для дослідників видання до 50-річчя утворення СРСР реферативного збірника, до якого включено літературу про національно-державне будівництво, що вийшла в СРСР наприкінці 60-х — на початку 70-х років ¹⁵.

Багато праць присвячено втіленню й розвитку пролетарського інтернаціоналізму в міжнародному масштабі: у взаємовідносинах СРСР з іншими країнами соціалізму, в комуністичному, робітничому і національно-визвольному русі, в боротьбі за мир. Увагу привертають дослідження О. М. Накропіна, М. І. Семиряги, А. Г. Шевелева, О. А. Макаренка, А. І. Доронченкова, І. М. Мельникової, І. А. Петерса, П. С. Соханя, І. Ф. Євсеева тощо.

З'явилися книги й брошури, статті, автореферати, присвячені питанням здійснення й розвитку принципів пролетарського інтернаціоналізму в СРСР на всіх етапах його розвитку. В цьому плані великий інтерес становлять праці М. Ахмедової, А. Я. Вишневського, М. С. Джуносова, М. І. Куліченка, М. С. Садикова, А. Турсунбаєва та багатьох інших.

Посилений інтерес до теорії і практики пролетарського інтернаціоналізму в усіх аспектах в сучасній літературі знайшов відображення в численних темах докторських і кандидатських дисертацій.

Велике значення в активізації вивчення проблем пролетарського інтернаціоналізму відіграють союзні, міжреспубліканські і республіканські науково-теоретичні конференції. Згадаємо лише деякі з них. Так, матеріали міжреспубліканської наукової конференції «Проблеми зближення соціалістичних націй» (Ворошиловград, 1966) і республіканського семінару-наради «Торжество ленінської національної політики на Україні і питання інтернаціонального виховання трудящих» (Львів, 1967) увійшли в збірник ¹⁶, який охоплює досить широке коло питань теорії і практики інтернаціонального виховання трудящих Радянського Союзу; в обговорених доповідях і наукових повідомленнях були висунуті нові теми для дослідження, загострено увагу на поглибленому вивченні однієї з важливих ділянок ідеологічної роботи КПРС.

Інший збірник ¹⁷—публікація статей і повідомлень, основні ідеї яких були апробовані на ряді наукових сесій. В них розкрито інтернаціональне значення створення в нашій країні матеріально-технічної бази комунізму, дано глибокий аналіз характеру та особливостей зближення соціалістичних націй на сучасному етапі, показано розвиток інтернаціональних рис в мистецтві, музиці. Значний інтерес становлять статті, присвячені теоретичним проблемам пролетарського інтернаціоналізму, їх проявам у практиці взаємозв'язків країн соціалістичної співдружності. Матеріали збірника дають аргументовану критику спроб буржуазних фальсифікаторів спотворити значення інтернаціоналістської ідеології комуністичних і робітничих партій.

«Национальное и интернациональное в жизни народа» — під таким заголовком видані чотири випуски матеріалів міжреспубліканської наукової конференції, яка проходила в Умані. Перший випуск присвячений дослідженню діалектики національного й інтернаціонального в житті народу. У статтях і повідомленнях випуску розкритий діалектичний взаємозв'язок національних інтересів і завдань трудящих, єдність шляхів розквіту і конкретних форм зближення соціалістичних націй, показана корінна протилежність пролетарського інтернаціоналізму і буржуазного націоналізму в умовах сучасної ідеологічної боротьби. Другий випуск присвячений питанням становлення й зміцнення інтернаціональної єдності радянських людей. Його автори аналізують відображення єдності національного та інтернаціонального в об'єктивних законах розвитку соціалістичних націй, досвід втілення принципів інтернаціоналізму в житті радянських народів, сполучення національних і інтернаціональних інтересів трудящих у державно-правовій системі. Грун-

товні й вмотивовані матеріали випуску, що висвітлюють актуальні проблеми критики буржуазного націоналізму. Третій випуск збірника порушує такі важливі питання, як роль КПРС в організації братерського співробітництва радянських народів в умовах будівництва комуністичного суспільства, зростання економічної спільності соціалістичних націй, втілення інтернаціонального обов'язку в національній політиці Комуністичної партії і Радянської держави. Автори розглядають також і різні форми інтернаціонального виховання трудящих. Четвертий випуск має міжнародний аспект висвітлення проблеми, в ньому на великому фактичному матеріалі глибоко досліджуються об'єктивні закономірності формування соціалістичного братерства трудящих, аналізуються національні й інтернаціональні процеси в світовій соціалістичній системі. Одне з провідних завдань статей і повідомлень випуску — обґрунтування необхідності боротьби проти імперіалізму на сучасному етапі та єдності дій комуністичних і робітничих партій і всіх антиімперіалістичних сил. Викладені в збірнику матеріали мають важливе теоретичне й практичне значення.

Такі основні праці, присвячені дослідженню різних аспектів теорії і практики пролетарського інтернаціоналізму. Великий потік літератури з теми, різноманітнішої за формою і змістом, став особливо відчутним після рішень XXIV з'їзду КПРС і в зв'язку з підготовкою до знаменної дати — 50-річчя утворення СРСР. Слід зазначити, що досить повно й всебічно висвітлені такі питання, як сутність пролетарського інтернаціоналізму, перетворення в життя ідей пролетарського інтернаціоналізму в практиці КПРС, відмінність між пролетарським інтернаціоналізмом і буржуазним націоналізмом, міжнародний аспект пролетарського інтернаціоналізму. Після деяких сперечань і дискусій автори доходять єдиної думки в питаннях визначення принципів пролетарського інтернаціоналізму, періодизації пролетарського інтернаціоналізму. Водночас і ці, здавалось, вирішені питання ще потребують дальшого поглиблення, розширення, уточнення деяких положень і визначень, а також ширших узагальнень і практичних висновків. Більш чіткого й всебічного висвітлення потребують питання інтернаціонального обов'язку. На нашу думку, необхідний також дальший розвиток відомого марксистсько-ленінського положення про те, що національне питання — це частина загального питання про пролетарську революцію і будівництво соціалізму, що класові завдання пролетаріату вищі за національні. Неодноразово в історичній періодиці порушувалося питання про те, що далеко не завжди об'єктивно й правильно трактується питання про характер інтернаціональної співдружності між народами СРСР на різних етапах розвитку Радянської держави.

Значна література, що вийшла за час, коли рішення XXI—XXV з'їздів КПРС, нова Програма партії дали обширний матеріал для нових досліджень, пошуків, публікацій на основі аналізу великого фактичного матеріалу, всебічно вивчає процес становлення й розвитку нової історичної спільності людей — радянського народу. Слід зазначити, що за порівняно короткий строк вдалося досить широко дослідити нову складну проблему, яка посідає значне місце в теорії національних відносин. Це є свідченням її практичного значення, наукової актуальності, а також високого рівня розвитку суспільних наук в СРСР, їх тісного зв'язку з практикою комуністичного будівництва.

Вказана проблема поряд з аналізом інших питань національних відносин вивчається в працях багатьох авторів. З'явилися монографічні дослідження, збірники статей, матеріали теоретичних конференцій¹⁸, статті¹⁹, присвячені радянському народу як новій історичній спільності людей. В них автори роблять спробу дати наукове поняття нової спільності, визначити її основні принципи й риси, аргументувати необхідність і правомірність двох основних аспектів при дослідженні про-

блеми: 1) радянський народ як соціально-політична єдність трудящих СРСР; 2) радянський народ як соціалістична багатонаціональна спільність людей. Вчені пропонують також і періодизацію процесу формування й розвитку нової історичної спільності, що склалася в СРСР.

Разом з вченими всієї країни історики Української РСР беруть активну участь у розробці нових теоретичних питань, поставлених XXV з'їздом КПРС, зокрема проблеми радянський народ — нова історична спільність людей. Деякі її аспекти, такі як формування в ході соціалістичного будівництва цієї спільності, розкриття її економічної, соціально-політичної та ідеологічної основ, спроба дати визначення цієї спільності та етапи її розвитку, знайшли відображення в змістовних брошурах і статтях В. Ю. Маланчука, П. П. Бачинського, В. Ф. Панібудьласки, О. М. Горпинка, О. С. Кудлая та ін.²⁰

У цих працях широко використано твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. Спираючись на матеріали XXIV з'їзду КПРС, автори розкрили основні передумови й закономірності формування й розвитку радянського народу як нової історичної спільності, а також його основні риси й особливості.

В сучасній радянській історичній літературі велику увагу приділено вивченню процесів розвитку дружби й братерського співробітництва між народами СРСР. Написані оглядові історіографічні статті, які дають певний аналіз відповідним працям²¹. Історіографічні огляди вміщені також у багатьох монографічних дослідженнях, про які йтиметься далі. Вони характеризують рівень розвитку й вивчення різних аспектів дружби й співробітництва між народами нашої країни. Слід підкреслити той факт, що рішення XXIV з'їзду КПРС і підготовка до 50-річчя утворення СРСР дали величезний поштовх дослідницькій праці з питань лепінської національної політики.

Великого розмаху набуло даліше поглиблене вивчення теоретичної і практичної діяльності В. І. Леніна в галузі національного будівництва. З'явилися праці з цих проблем як загальносоюзного аспекту, так і ті, що відтворюють національно-державне будівництво в радянських соціалістичних республіках²². У них відображено силу й життєдайність політики Комуністичної партії в здійсненні ленінської національної політики. Основною ідеєю в цих працях є те, що партія завжди давала чіткий аналіз ролі й значення національних відносин у соціальних процесах, проводила послідовну лінію на зміцнення братерського співробітництва всіх соціалістичних націй і народностей СРСР. На значному фактичному матеріалі, красномовних цифрах автори показали, як в єдиному й монолітному Союзі Радянських Соціалістичних Республік, в якому гармонійно поєднуються інтереси всіх націй і національностей нашої країни, знаходить яскравий вияв здійснений на практиці ленінський принцип права націй на самовизначення, дійсно демократичний характер вирішення національного питання. Автори простежують лінії взаємозбагачення культур народів, рішучу боротьбу партії проти проявів національної обмеженості й великодержавного шовінізму, процеси підвищення активності мас у розвитку культурних зв'язків через декади й тижні культури одних республік в інших, а також різних форм духовного спілкування між націями й народностями СРСР. У згаданих працях автори зосередили також свої зусилля на глибокому вивченні процесів формування у радянських людей марксистсько-ленінського світогляду, вихованні їх у дусі інтернаціоналізму й дружби народів, утвердження принципів комуністичної моралі.

Вийшли в світ і кілька досліджень, в яких автори намагаються висвітлити такі важливі аспекти проблеми, як значення ленінської теоретичної спадщини в практиці здійснення національної політики в нашій країні, значення досвіду дружби й співробітництва радянських народів у галузі економіки, культури, державного будівництва й суспільно-по-

літичного життя, визначення міжнародного значення братерської дружби й співробітництва народів СРСР. Це праці В. В. Пентковської, М. С. Джунусова, Ш. Б. Батирова, І. П. Цамеряна, С. С. Гілілова, О. О. Дунаєвої, І. А. Новикова, В. К. Козлова та ін. Слід підкреслити актуалізацію цієї проблематики — увагу авторів все більше привертають питання зміцнення дружби й співробітництва народів СРСР у період будівництва комунізму.

Значний науковий інтерес становлять праці вчених, в яких визначено великий вклад ХХ—ХХV з'їздів КПРС, пленумів і постанов ЦК КПРС з ідеологічних питань у розвиток марксистсько-ленінської теорії національного питання²³. В них підкреслюється, що в сучасних умовах наша партія всебічно розробляє питання розширення прав радянських республік, шляхи зміцнення їх дружби і співробітництва у період будівництва комунізму, розширення міжреспубліканських економічних і культурних зв'язків, інтернаціонального виховання трудящих та ін.

Радянських учених все більше цікавить питання про співвідношення процесів розквіту й зближення радянських націй в сучасних умовах. У працях Ш. Рашидова, М. С. Джунусова, І. Є. Кравцева, М. Д. Каммарі зроблені правильні узагальнення й висновки про те, що розквіт і зближення націй — це двоєдиний процес, що без одного не може бути іншого, що зближення націй відбувається завдяки їх розквіту, а розквіт — через їх зближення.

Проблема розвитку дружби й співробітництва народів СРСР почала вивчатися особливо інтенсивно у зв'язку з 50-річчям утворення СРСР. Вийшла досить різноманітна література, що розкриває значення ленінської національної політики, яскраво й красномовно розповідає про узи братерства й співробітництва між всіма народами нашої багатонаціональної Країни Рад.

Ряд документальних збірників²⁴ зосередив на своїх сторінках цінні, а інколи й унікальні матеріали, які дозволяють простежити, як на основі братерської взаємодопомоги ліквідувалась фактична нерівність, здійснювалась всебічна допомога союзним республікам у піднесенні їх економіки, розвивалася культура радянських народів, виховувались національні кадри. З матеріалів збірника видно, як спаяні дружбою народи прагнули до державної єдності. Значна частина матеріалів збірників присвячена розвитку економіки союзних республік, характеризує братерське співробітництво народів СРСР у господарському будівництві; відтворює політику Комуністичної партії і братерське співробітництво республік у галузі соціально-культурного будівництва.

Звертає на себе увагу один збірник, виданий на Україні. Його друге видання доповнене значною кількістю нових документів і матеріалів, які суттєво підсилюють висвітлення подій тих років, яскравіше показують всенародний рух за тісну єдність, співробітництво, союз і дружбу українського народу з російським та іншими народами нашої країни, за утворення СРСР.

Вийшли в світ колективні фундаментальні дослідження, в яких по-свідовно висвітлюється розвиток всебічного співробітництва народів СРСР у соціалістичному і комуністичному будівництві.²⁵ Значну увагу в них приділено характеристичні етапів об'єднавчого руху за утворення СРСР, визначено історичне значення згуртованості народів у єдиній державі. На великому фактичному матеріалі показується, що дружба народів — це важливіший фактор їх успішного розвитку на шляху до соціалізму і комунізму. Оригінальним виданням, на наш погляд, є книга «Дорогами дружби», в якій вміщено теоретичні й публіцистичні статті, нариси і вірші, кореспонденції й листи трудящих, опубліковані на сторінках «Правди» під час підготовки до 50-річчя СРСР. Зібрані ра-

зом, вони дають картину історичних досягнень Союзу РСР, братерської дружби й співробітництва народів нашої країни.

Останнім часом видруковано багато праць про розвиток дружби й співробітництва народів СРСР на прикладах союзних і автономних республік, окремих промислових комплексів. Їхня незаперечна наукова цінність полягає в багатстві великим фактичним матеріалом, що дає прекрасну основу для узагальнень, аналізу й висновків у цілому по Союзу РСР. Основна ідея цих праць — показати роль В. І. Леніна в згуртуванні народів СРСР, в дружбі й співробітництві між ними. «В. І. Ленін — натхненник дружби народів СРСР» (К., 1972. 403 с.) — саме так і назвав свою книгу колектив авторів Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті (під ред. М. Р. Донія і П. М. Шморгуна). У семи розділах книги автори показують, що становлення й розквіт непорушної дружби народів СРСР, успішне вирішення національного питання в нашій країні — це результат теоретичної, політичної й організаторської діяльності В. І. Леніна і створеної ним Комуністичної партії. Мотиви книги «Братерський союз народів»²⁶ певною мірою співзвучні з попередньою працею, оскільки теми, що в них порушуються, близькі й невичерпні. У цьому дослідженні розкриті ленінські принципи утворення першої в світі багатонаціональної соціалістичної держави, показано, як КПРС перетворює в життя закладені великим Леніним основи національної політики. Значну увагу автори приділяють всебічному показу сили дружби народів СРСР, розкривають всесвітньо-історичне значення досвіду КПРС у вирішенні національного питання.

Сама широка географія виданих праць свідчить про велику роботу, яку провели суспільствознавці республік у розробці актуальних питань дружби й співробітництва народів СРСР.²⁷

Як правило, у цих працях досліджені й вивчені важливі історичні джерела. Це дало можливість авторам простежити історичний досвід братерської допомоги й співробітництва народів Радянського Союзу в усіх галузях соціалістичного і комуністичного будівництва. Ще одна особливість притаманна цим творам — в них спростовуються брехливі твердження буржуазних фальсифікаторів про те, начебто народи нашої багатонаціональної країни прийшли до соціалізму, втративши свої національні традиції, риси тощо. Ці праці демонструють конкретні форми здійснення ленінської національної політики КПРС, розкривають закономірності розквіту й розвитку економіки та культури національних республік, показують на певних фактах міжнародне значення революційних перетворень, що сталися на територіях колишніх національних окраїн царської Росії за роки Радянської влади, розкривають велич і життєдайність марксистсько-ленінського вчення про пролетарський інтернаціоналізм і соціалістичну багатонаціональну державу.

Слід особливо підкреслити, що ці та ряд інших питань національних відносин в СРСР за останнє десятиріччя владно увійшли в коло наукових інтересів учених. Це добре простежується, наприклад, на досвіді Української РСР. Останніми роками на Україні вийшли монографії, науково-популярна література, брошури, статті, альбоми, різні збірники, присвячені розвитку дружби й співробітництва українського народу з братніми народами СРСР.²⁸ У них ми знаходимо висвітлення дружби народів СРСР в її конкретних проявах, простежування закономірностей розвитку цієї дружби на прикладі українського народу.

Однак аналіз навіть частини літератури з питань пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів свідчить про те, що залишаються ще й недостатньо розроблені, а іноді й зовсім невіршені, а лише поставлені питання. Важливим, на нашу думку, в плані дослідження зближення націй і народностей є вивчення життя й діяльності представників різних народів в одних виробничих колективах, на великих будовах

п'ятирічок, у різних населених пунктах. Заслугове на особливу увагу дослідників подвиг радянських людей різних національностей в освоєнні цілини, в ударній праці в роки дев'ятої п'ятирічки.

Важливо також простежити, як відбувається потяг до союзу і злиття з соціалістичними націями представників малих народностей і національностей. Корисно на конкретно-історичному матеріалі простежити прагнення різних народів СРСР оволодіти російською мовою, як мовою міжнародного спілкування, кращими надбаннями культури великого російського народу. Важливо підкреслити, що цей процес іде з самих глибин народних мас.

Радянська історіографія покликана і надалі ширше викривати прояви і пережитки націоналізму і шовінізму, виступати проти тенденцій до національної обмеженості, ідеалізації минулого, проти звичаїв і проявів, які шкодять комуністичному будівництву.

Широкий і всебічний показ дружби народів СРСР — надійна ідея-на зброя в боротьбі проти буржуазних фальсифікаторів історії.

Вивчення дружби народів СРСР має величезне актуальне значення, великою мірою сприяє виконанню відповідальніших завдань будівництва комунізму. Зміцнення співдружності братерських народів нашої вітчизни сприяє зростанню могутності всього Радянського Союзу. Праці суспільствознавців з цієї тематики стануть гідним внеском до знаменної дати в житті радянського народу — 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, сприятимуть втіленню в життя накреслень XXV з'їзду КПРС.

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 35.

² «Коммунист», 1967, № 13.

³ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, с. 101—102.

⁴ Яснов М. О. Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка. К., 1972; Ляшко О. П. Українська Радянська Соціалістична Республіка. К., 1972; Сурганов Ф. О. Білоруська Радянська Соціалістична Республіка. К., 1972; Ільяшенко К. Ф. Молдавська Радянська Соціалістична Республіка. К., 1972; Рубен В. П. Латвійська Радянська Соціалістична Республіка. К., 1972; Шумаускас М. Ю. Литовська Радянська Соціалістична Республіка. К., 1972; Вадер А. П. Естонська Радянська Соціалістична Республіка. К., 1972; Дзоценідзе Г. С. Грузинська Радянська Соціалістична Республіка. К., 1972; Арутюнян Н. Х. Вірменська Радянська Соціалістична Республіка. К., 1972; Халілов К. А. Азербайджанська Радянська Соціалістична Республіка. К., 1972; Ніязбеков С. Б. Казахська Радянська Соціалістична Республіка. К., 1972; Холов М. Х. Таджикиська Радянська Соціалістична Республіка. К., 1972; Кличев А.—М. Туркменська Радянська Соціалістична Республіка. К., 1972; Кулатов Т. Киргизька Радянська Соціалістична Республіка. К., 1972; Сираждінов С. Х. Узбецька Радянська Соціалістична Республіка. К., 1972.

⁵ Бурмистрова Т. Ю. Ленинская политика пролетарского интернационализма в период образования РСДРП 1894—1903 гг. Л., 1962; Бурмистрова Т. Ю. Национальная политика партии большевиков в первой русской революции 1905—1907 гг. Л., 1962; Бурмистрова Т. Ю. Разработка В. И. Лениным программы большевистской партии по национальному вопросу (1910—1914 гг.). М., 1962; Волин М. С. Ленинская «Искра». М., 1964; Клепикова В. И. Роль ленинской «Искры» в развитии идей и принципов пролетарского интернационализма. М., 1963; Кривогуз И. М. Второй интернационал. 1889—1914. М., 1964.

⁶ Шитов Н. Ф. Развитие В. И. Лениным идеологии и политики пролетарского интернационализма (1894—1907 гг.). М., 1966. 616 с.

⁷ Ленинизм и борьба против буржуазной идеологии и антикоммунизма на современном этапе. М., 1970; Теоретические вопросы пролетарского интернационализма. М., 1972.

⁸ Бурмистрова Т. Ю. Под знаменем пролетарского интернационализма. Л., 1958; Бурмистрова Т. Ю. Национальная политика партии большевиков в первый период русской революции 1905—1907 гг. Л., 1962; Бурмистрова Т. Ю. Борьба большевистской партии за интернациональное сплочение трудящихся России в 1917 году. Л., 1957; Бурмистрова Т. Ю. Обзор советской литературы о социалистическом интернационализме.— В кн.: Материалы Всесоюзной конференции «Теоретические вопросы социалистического интернационализма». М., 1968.

⁹ Джунусов М. С. Коммунистическая партия Советского Союза — вдохновитель и организатор дружбы народов. Фрунзе, 1956; Джунусов М. С. Об историческом опыте строительства социализма в ранее отсталых странах. М., 1958; Джунусов М. С. О некапиталистическом пути развития киргизского народа к социализму. Фрунзе, 1958;

Джунусов М. С. К вопросу о классовых и гносеологических корнях и социальных функциях идеологии национализма. Фрунзе, 1960; *Джунусов М. С.* Всестороннее развитие и тесное сближение советских наций в период развернутого строительства коммунизма. Фрунзе, 1962; *Джунусов М. С.* О диалектике развития национальных отношений в период строительства социализма и коммунизма. М., 1963.

¹⁰ *Кравцев И. Е.* Пролетарский интернационализм, отечество и патриотизм. К., 1965.

¹¹ *Горовський Ф. Я.* Розквіт і зближення націй у період комуністичного будівництва в СРСР. К., 1973; *Горовський Ф. Я.* Соціально-політичні основи розквіту та зближення соціалістичних націй в СРСР. (На матеріалах Української РСР). К., 1968; *Горовський Ф. Я.* Шляхом розквіту і зближення. (Закономірності розвитку соціалістичних націй в СРСР). К., 1974.

¹² Інтернаціональне і національне в соціалістичному суспільстві. К., 1973.

¹³ *Рогачев П. М., Свердлин М. А.* Патриотизм и интернационализм. Сталинград, 1959; *Рогачев П. М., Свердлин М. А.* Нации — народ — человечество. М., 1967; *Рогачев П. М., Свердлин М. А.* Патриотизм и общественный прогресс. М., 1974; *Свердлин М. А.* Пролетарский интернационализм и основные этапы его развития. М., 1962.

¹⁴ Актуальні питання патріотичного та інтернаціонального виховання молоді. К., 1973.

¹⁵ Советская литература о национально-государственном строительстве в СССР. Реферативный сборник. М., 1972.

¹⁶ Строительство коммунизма и проблемы интернационального воспитания. К., 1969.

¹⁷ Строительство коммунизма и проблемы сближения наций. К., 1969.

¹⁸ Советский народ — новая историческая общность людей. М., 1975; *Холмогоров А. И.* Единый и многонациональный. Рига, 1970; *Холмогоров А. И.* Интернациональные черты советских наций. М., 1970; *Ким М. П.* Советский народ — новая историческая общность. М., 1972; Многонациональный советский народ — новая историческая общность людей. М., 1966; Советский народ — новая историческая общность людей. Волгоград, 1969; *Каллахян С. Т.* Ленинизм о сущности нации и пути образования интернациональной общности. М., 1969; *Серцова А. П.* Социализм и развитие наций. М., 1973; *Куличенко М. И.* Национальные отношения в СССР и тенденции их развития. М., 1972; *Рогачев П. М., Свердлин М. А.* Нации — народ — человечество. М., 1967, та ін.

¹⁹ Советский народ — новая историческая общность людей. (Передовая) — «Коммунист», 1972, № 12, с. 3—14; Роль СССР в формировании новой исторической общности людей. — «Советское государство и право», 1972, № 12, с. 20—27; *Поляков Ю.* Событие огромного исторического значения. — «Агитатор», 1972, № 3; *Кукушкин Ю. С.* Проблемы изучения истории создания Союза ССР. — «История СССР», 1972, № 6, с. 11—21; Рассказывают руководители институты и научных коллективов. — «История СССР», 1972, № 6, с. 226—227; Историки Советских республик — навстречу 50-летию юбилею образования СССР. — «История СССР», 1972, № 6, с. 22—41; *Шабашов С.* Новая, интернациональная общность людей. — «Коммунист Белоруссии», 1970, № 5, с. 42—47; *Расулев Х., Никитченко В.* Советский народ — новая историческая общность людей. — «Коммунист Узбекистана», 1972, № 8, с. 10—16; *Итс Р. Ф.* Советский народ — новый тип исторической общности людей. — Вестник Ленинградского университета. № 20. История. Язык. Литература, 1972, вып. 4, с. 27—36; *Говчук М.* Культурно-ідеологічні основи становлення і розвитку радянського народу. (Створення і розвиток соціалістичної культури). — «Під прапором лєнінізму», 1973, № 4, с. 14—19; *Булатов М.* Советский народ — новая историческая общность людей. — «Коммунист Татарии», 1973, № 5, с. 19—23; *Галочка М. П.* Советский народ — новая историческая общность людей. Формирование коммунистического мировоззрения у подрастающего поколения. — «Советская педагогика», 1973, № 2, с. 80—94; *Ратковский В. В.* Объективная основа формирования новой исторической общности людей — советского народа. — В кн.: Образование СССР — торжество ленинской национальной политики. Л., 1972, с. 182—186; *Гиндин А. М.* Советский народ — новая историческая общность людей. — В кн.: Факты и домыслы. Кишинев, 1973, с. 52—60, та ін.

²⁰ *Маланчук В. Ю.* Розквіт і зближення соціалістичних націй. — «Радянська Україна», 5 січня 1972 р.; *Панібудьласка В. Ф.* Радянський народ — нова історична спільність людей. К., 1974; *Кудлай О. С.* Радянський народ — нова історична спільність людей. К., 1972; *Бачинський П. П.* Радянський народ — нова історична спільність людей. — «Комуніст України», 1972, № 12, та ін.

²¹ *Гусев Д. И.* Литература последних лет по истории дружбы и братского сотрудничества народов СССР. — «Вопросы истории», 1963, № 10, с. 126—130; *Санцевич А. В.* Дружба народов СРСР в післявоєнній українській радянській історіографії. — УІЖ, 1964, № 4, с. 3—14; *Котляр М. Ф., Панібудьласка В. Ф.* Питання українсько-грузинських зв'язків в українській історіографії. — УІЖ, 1967, № 3, с. 75—83; *Богодиш І. П., Тертишник Н. М.* Праці про дружбу народів СРСР. — УІЖ, 1972, № 5, с. 131—133; *Санцевич А. В.* Проблема дружби народів СССР в українській історіографії післявоєнного періода. — Из истории украинско-грузинских связей. К., 1971; *Панібудьласка В. Ф.* Дружба народів СРСР періоду комуністичного будівництва в радянській історіографії. — Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. 5. К., 1972, с. 36—47, та ін.

²² *Златопольский Д. Л.* СССР — федеративное государство. М., 1967; *Якубовская С. И.* Строительство союзного Советского социалистического государства (1922—1925 гг.). М., 1960; *Чистяков О. И.* Становление Российской Федерации (1917—1922). М., 1966; Торжество ленинской национальной политики в Татарии. Казань, 1968; *Санжиев Г. Л. В. И. Ленин* и национально-государственное строительство в Сибири (1917—1937). Улан-Удэ, 1971; Осуществление ленинской национальной политики у народов Крайнего Севера. Сборник статей. М., 1967; *Лихолат А. В.* Под ленинским знаменем дружбы народов. Единство действий трудящихся Украины и России в борьбе за победу и укрепление Советской власти. М., 1970; *Маргунский С. П.* Государственное строительство БССР в годы восстановления народного хозяйства (1921—1925). Минск, 1966; *Кравченко И. С.* Торжество ленинской национальной политики в Белоруссии.— В кн.: Из истории Советской Белоруссии. Минск, 1969, с. 400—441; *Галоян Г. А.* Рабочее движение и национальный вопрос в Закавказье (1900—1922). Ереван, 1969; *Хармандарян С. В.* Ленин и становление Закавказской Федерации. 1921—1923. Ереван, 1969; *Гулиев Д. Б.* Борьба Коммунистической партии за осуществление ленинской национальной политики в Азербайджане. Баку, 1970; Ленинизм и опыт строительства социализма в республиках Советского Востока. (Материалы межреспубликанской научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения В. И. Ленина. 21—23 октября 1969 г.). Фрунзе, 1970; Расцвет социалистических паций и их сближение. Материалы научной сессии, 21—22 июня 1966 г. Ташкент, 1967; *Агзамходжаев А.* Образование и развитие Узбекской ССР. Ташкент, 1971; *Раджабов С. В. И. Ленин* и советская национальная государственность. Душанбе, 1970; *Самедов Т. Г.* Экономическое и культурное развитие Туркменистана в годы завершения строительства социализма в СССР (1945—1958). Ашхабад, 1970; Плоды великого содружества. (Исторический опыт братской помощи и сотрудничества народов Советского Союза в экономическом и культурном развитии Казахской Советской Социалистической Республики. Под ред. А. А. Байшина. Алма-Ата, 1968; Великий Октябрь в Прибалтике. Отв. ред. К. Е. Тишкевич. Вильнюс, 1968; Под знаменем Октября. Составители: И. Иверт и Н. Салеев. Рига, 1967; *Снечук А.* Советская Литва на пути расцвета. Вильнюс, 1970; *Кэбин И. К.* Октябрьская революция и эстонский народ. Таллин, 1967; *Афтенюк С. Я.* Ленинская национальная политика Коммунистической партии и образование советской государственности молдавского народа. Кишинев, 1971.

²³ Проблемы современной идеологической борьбы, развития социалистической идеологии и культуры. Материалы научной конференции Института марксизма-ленинизма, Академии общественных наук, Высшей партийной школы при ЦК КПСС на тему «XXIV съезд КПСС и развитие марксистско-ленинской теории» 29 сентября — 1 октября 1971 г. М., 1972; *Рожин В. П.* Вопросы марксистско-ленинской теории в решениях XXIV съезда КПСС. Л., 1972; *Турсунбаев А.* КПСС — вдохновитель и организатор дружбы и сотрудничества народов в строительстве социализма и коммунизма. Алма-Ата, 1962; *Гафуров Б. Г.* Некоторые вопросы национальной политики КПСС. М., 1959; *Кайханиди А. Е.* Ленинская теория и программа по национальному вопросу. Минск, 1962; *Магомедов А. М.* Ленинская программа по национальному вопросу. Махачкала, 1960; *Козлов В. К.* Торжество ленинской национальной политики КПСС. М., 1960.

²⁴ Образование Союза Советских Социалистических Республик. Сборник документов. М., 1972. 526 с.; Братское содружество народов СССР 1922—1936 гг. Сборник документов и материалов. Под ред. И. И. Грошева. М., 1964. 440 с.; Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор объединительного движения украинского народа за образование СССР. Сборник документов и материалов. (Издание второе, дополненное). К., 1972. 680 с.

²⁵ СССР — великое содружество народов — братьев. М., 1972. 338 с.; Сотрудничество народов СССР в культурном строительстве. М., 1973. 167 с.; Дорогами дружбы. М., 1972. 502 с.; *Баранчиков В. А., Масленников В. А.* Образование СССР и развитие советской формы социалистического государства. М., 1972.

²⁶ Братерський союз народів. Комуністична партія — організатор утворення і зміцнення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1972. 275 с.

²⁷ Дружбой великой сильны. Исторический опыт КПСС по организации братской взаимопомощи и сотрудничества народов Советского Союза в политическом, экономическом и культурном развитии Казахской Советской Социалистической Республики. Алма-Ата, 1972. 416 с.; *Абуталипов Ч. А.* Под ленинским знаменем дружбы и мира. Вклад советского Узбекистана в интернациональные, экономические, культурные и научные связи СССР. Ташкент, 1970. 366 с.; Плоды великого братства. Казань, 1972. 239 с.; *Усубалиев Т. У.* Ленинизм — великий источник дружбы и братства народов. М., 1972. 339 с.; *Агзамходжаев А., Уразаев Ш.* СССР — социалистическое государство советских народов. Ташкент, 1972. 307 с.; *Ильяшенко К.* В семье единой. Кишинев, 1972. 375 с.; Летопись братства. Донецк, 1972. 263 с.; *Лукин Б. В.* У истоков великой дружбы. Ташкент, 1972. 404 с.; Идеи Ленина — джерело дружби народів. Львів, 1970; Зорі братерства. К., 1972. 219 с.

²⁸ *Куличенко М., Маланчук В. В. I.* Ленін і розв'язання національного питання на Україні. К., 1971; *Панібудьласка В.* Дружба і співробітництво українського народу з братніми народами СРСР (1959—1965 рр.). К., 1967; *Бачинський П.* Торжество ленинских идей дружбы и братерського співробітництва народів СРСР. К., 1970; *Євдокименко В.* Братне єднання. Передові мислителі України про дружбу українського на-

роду з російським народом. К., 1968; *Лихолат А. В.* Под ленинским знаменем дружбы народов. Единство действий трудящихся Украины и России в борьбе за победу и укрепление Советской власти. М., 1970; *Чирко В. А.* Коммунистическая партия — организатор братского сотрудничества народов Украины и России в 1917—1922 гг. М., 1967; *Лысенко В. Г.* В единой семье — к единой цели. (Братское сотрудничество молдавского и украинского народов в период строительства коммунизма). Кишинев, 1971; *Горовський Ф.* Соціально-політичні основи розвитку та зближення соціалістичних націй. К., 1968; *Дружба народів СРСР — велике завоювання ленинської національної політики КПРС.* К., 1969; *Ват'ян Г.* Будівництво комунізму і зміцнення дружби народів. К., 1968; *Народи-брати.* К., 1968.

В. П. СИДОРЕНКО

**ІСТОРІЯ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УКРАЇНИ
ПЕРІОДУ БУДІВНИЦТВА СОЦІАЛІЗМУ
(1921—1941 рр.)
У РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ
30—60-х років**

Радянські історики України зібрали та узагальнили великі матеріали, які відносяться до історії робітничого класу в періоди відбудови народного господарства (1921—1925 рр.) і довоєнних п'ятирічок. Їх велика робота по створенню історії соціалістичного суспільства і народного господарства відображена в таких узагальнюючих працях, як «Історія Комуністичної партії Радянського Союзу», «Історія СРСР. Епоха соціалізму», «Розвиток народного господарства Української РСР (1917—1967) у двох томах. Т. 1. Будівництво і перемога соціалізму (1917—1937), та в ряді філософських і економічних досліджень.

Проблема ролі робітничого класу у побудові соціалістичного суспільства глибоко і змістовно розкрита у другому томі «Історії Української РСР» (видання 1957 та 1967 рр.), а також у двотомній колективній монографії «Історія робітничого класу Української РСР» (1967 р.).

По історії відбудовного періоду, і зокрема на Україні, в цілому і з окремих проблем написано і опубліковано багато досліджень, більшість з яких присвячена питанням переходу Радянської держави до непу, відбудові промисловості, діяльності партійних організацій України по відбудові народного господарства в 1921—1925 рр., історії робітничого класу та його масових організацій, боротьбі Комуністичної партії за відбудову промисловості і консолідації робітничого класу, проблеми державного і радянського будівництва.

З середини 50-х років на Україні опубліковано кілька монографій, брошур, багато статей, в яких висвітлюється боротьба українського народу під керівництвом Комуністичної партії по відбудові народного господарства 1921—1925 рр.

Вивчення досвіду героїчної боротьби робітничого класу, який швидко відбудовував народне господарство, зруйноване під час іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни, має науково-пізнавальне, суспільно-політичне та практичне значення. Цим і пояснюється той інтерес, який викликала саме ця тема у багатьох істориків України. М. В. Черненко, В. М. Самофалов, О. О. Кучер, К. К. Шиян, Г. Д. Діденко, П. І. Бакуменко, О. С. Кудлай, П. К. Стоян на основі великого архівного матеріалу та інших джерел і літератури відтворили велику організаційну та ідейно-виховну роботу Комуністичної партії України в період відбудови народного господарства (1921—1925 рр.).

У монографіях докладно проаналізовано питання про стан промисловості і транспорту, а також робітничого класу України. Показано динаміку відбудови окремих галузей промисловості, найбільших заводів, фабрик, шахт і електростанцій. Цінні і всебічні дані наводяться і про відновлення основних загонів робітничого класу, джерела їх поповнення. У названих працях цілком правомірно приділяється особлива увага пи-

танням підвищення продуктивності праці як основного джерела соціалістичних нагромаджень, необхідних для повної відбудови народного господарства і перетворення в життя ленінського плану соціалістичного будівництва в СРСР.

Майже в усіх монографіях наводяться узагальнені дані про питому вагу економіки України в народному господарстві всієї країни.

Наукову цінність має в монографіях детальний аналіз кількісного і якісного складу робітничого класу на початку і наприкінці відбудовного періоду. Дослідники показали динаміку зростання окремих провідних загонів робітничого класу і його складу в цілому.

Наводяться узагальнені дані про статевий і віковий склад робітничого класу, про питому вагу кадрових і кваліфікованих робітників. Великий науковий і пізнавальний інтерес становить матеріал про партійний і комсомольський осередок робітничого класу, ступінь його організованості та політичної свідомості.

Найважливіше значення мають також відомості про концентрацію робітників України на найбільших промислових підприємствах і у найважливіших промислових районах республіки. Більшість дослідників правильно зазначають, що понад 60 % усіх робітників України наприкінці відбудовного періоду концентрувалися в Київському, Харківському, Дніпропетровському, Донецькому, Луганському та Одеському округах. У Житомирському, Білоцерківському, Уманському, Роменському та ряді інших округів України був зайнятий зовсім незначний відсоток робітників республіки.

Великий матеріал наведено в монографіях про різносторонні заходи Комуністичної партії і Радянського уряду, спрямовані на подання допомоги безробітним, залучення їх до промислового виробництва, надання їм можливості для одержання необхідної професії і кваліфікації.

У працях М. В. Черненка «Борьба Коммунистической партии за восстановление промышленности и консолидацию рабочего класса Украины в 1921—1925 гг.» (К., 1959) і В. М. Самофалова «Комуністична партія України в боротьбі за відбудову народного господарства (1921—1925 рр.)» (К., 1963) ґрунтовно висвітлюється діяльність Комуністичної партії в господарському будівництві, показується, як на основі розробленої В. І. Леніним, партією нової економічної політики проходило піднесення народного господарства — промисловості, транспорту і сільськогосподарського виробництва, росли й зміцнювались кадри робітничого класу, навколо яких все тісніше згуртовувались основні маси селянства, розкривається об'єктивна необхідність переходу до непу і ті зміни, які відбувалися в господарському і суспільно-політичному житті на Україні.

М. В. Черненко в основному висвітлює діяльність Комуністичної партії, спрямовану на якнайшвидшу відбудову промисловості і консолідацію робітничого класу України в перший період непу.

Значне місце в книзі В. М. Самофалова відводиться питанням організаційного зміцнення та ідейного згуртування Комуністичної партії України в 1921—1925 рр. Автор послідовно висвітлює боротьбу КП(б)У проти троцькістів, дедистів і так званої робітничої опозиції, за ленінську лінію у всіх питаннях господарської політики та ідейного життя партії.

У книзі О. О. Кучера «Борьба рабочих Украины за відбудову важкої промисловості після громадянської війни» (Харків, 1959) висвітлюється процес перебудови управління промисловістю в перші роки непу, наводяться цікаві факти і дані про створення трестів, а також про реорганізацію Української Ради народного господарства. На вдало дібраних прикладах автор показує героїзм і творчу ініціативу робітничих мас у відбудові та налагодженні нормальної роботи на підприємствах важкої промисловості.

У монографії К. К. Шияна «Борьба робітничого класу України

за відбудову промисловості (1921—1925 рр.)», видрукованій у 1959 р., правильно висвітлюються такі найважливіші питання, як практичне здійснення нової економічної політики на Україні та її перші успіхи, відбудова промисловості і транспорту республіки, трудовий героїзм робітничого класу. В цілому ж монографія перевантажена цифрами і фактами, давно відомими читачеві з інших джерел. У праці переважає економічний і статистичний матеріал. Факти трудового героїзму передових виробничих колективів, а тим більше окремих кращих робітників зустрічаються рідко.

У книзі Г. Д. Діденка «Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921—1925)» (К., 1962) досліджено зміни кількісного і якісного складу робітничого класу України в 1921—1925 рр., наводяться дані про зростання кількості кваліфікованих робітників в українській промисловості. В монографії розкривається процес консолідації робітничого класу Української РСР.

Поряд з виданими монографіями і брошурами, присвяченими історії робітничого класу України в роки відбудовного періоду, окремі сторони цієї теми глибоко розроблені в багатьох статтях, опублікованих у періодичних виданнях.

Однією з кращих праць, яка досліджує питання про відновлення кадрів робітничого класу України в 1921—1925 рр., є стаття В. Є. Лобурця¹. Автор зображує процес відбудови і поліпшення якісних показників складу робітничого класу. Він правильно підкреслює, що після ліквідації кризи збуту промислової продукції на підприємствах України почалося планомірне відновлення робітничого класу республіки. Значну наукову цінність становлять інші статті В. Є. Лобурця з цієї самої тематики².

На основі великого фактичного матеріалу написана стаття В. Я. Яненка³, де показано значення проведення на початку відбудовного періоду трестування промисловості. Автор підкреслює важливість цього процесу для дальшого удосконалення органів управління промисловістю і скорочення штатів раднаргозпів. На жаль, у статті не показаний економічний ефект, досягнутий в результаті цього заходу. Знижується наукова цінність статті також і через те, що автор не наводить точних дат створення тих чи інших трестів.

Певний інтерес викликають статті Л. Д. Калініної та А. М. Сологуб⁴. Надруковані в одному і тому самому збірнику ці статті певною мірою дублюють одна одну. Особливо впадає в око повторення характеристики народного господарства Української РСР на початку відбудовного періоду. Статті Л. Д. Калініної та А. М. Сологуб насичені великим фактичним матеріалом і є, безперечно, вкладом у розробку історії робітничого класу та промисловості України в роки відбудовного періоду.

Значну наукову цінність має надрукована пізніше в тому ж збірнику стаття А. М. Сологуба про роль В. І. Леніна у відбудові Донбасу⁵.

Пізнавальну цінність становить стаття Б. М. Барак⁶, в якій аналізується стан промисловості республіки і значення успіхів її відбудови для розвитку сільського господарства. Особливо значну увагу автор приділяє питанням відродження вугільної промисловості Донбасу, відновленню і зростанню рядів робітничого класу. Загальний матеріал наведено автором статті про стан сільського господарства на кінець відбудовного періоду. Стаття перевантажена цифровими даними. Деякі з них не збігаються з даними, наведеними в монографіях К. К. Шияна і Г. Д. Діденка. Тим часом автор не користується цифровим матеріалом, наведеним раніше в працях інших дослідників. Вона не намагається довести і правильність нових даних, які наводить вперше. Ряд цифр, що зустрічаються в статті Б. М. Барак, потребують перевірки. Так, на стор. 19 автор твердить, що в 1925/26 господарському році кількість робітників, зайнятих у фабрично-

заводській промисловості, досягла 540 тис., але при цьому посиляється на попередні дані, опубліковані в стенографічному звіті Харківської округної партійної конференції, яка відбулася в листопаді 1925 р.

Стаття В. А. Сліпченка⁷ надмірно перевантажена ретельними з різних рішень і постанов. В окремих місцях автор замість ретельного добору, систематизації та узагальнення фактичного матеріалу дає поради шефським організаціям, напевно, забуваючи, що він є автором наукової статті, а не відомчої інструкції. Наприкінці зазначається, що робітничий клас надав трудящому селянству неоціненну допомогу в організації колгоспів, інших форм кооперації, комітетів взаємодопомоги тощо. Усі ці положення цілком правильні, але з тексту статті вони аж ніяк не випливають.

Мало дослідженій темі присвячена стаття А. А. Ямкового⁸. В ній розглядаються такі основні форми класової боротьби робітників проти приватних підприємців у відбудовний період, як страйки, бойкоти приватних підприємств, боротьба за додержання всіх пунктів колективних договорів. Автор наводить цікаві факти про проведення орендної кампанії на Україні. На підставі архівних документів авторові вдалося встановити, що в ряді губерній (Катеринославській, Одеській) понад 75% усіх підприємств 1922 р. здавалися в оренду. Характерно, що орендарями були колишні власники цих підприємств. Стаття А. Ямкового написана на основі узагальнення великого фактичного матеріалу.

Істотним вкладом в історію відбудови вугільної промисловості Донбасу в 1921—1925 рр. є стаття того самого автора, опублікована в Луганську 1961 р.⁹

Серед досліджень, присвячених питанням відбудови і розвитку легкої і харчової промисловості України, виділяються статті Ю. Я. Білана та Г. І. Сургая¹⁰. У них систематизовано й узагальнено певний матеріал, який відображає процес відбудови і зростання продукції цих важливих галузей промисловості. Певний інтерес становлять статті про відбудову промисловості окремих губерній або районів України. Серед них насамперед слід назвати статті П. Х. Рубінчика¹¹, О. Чупруна¹², П. А. Некрасова¹³, хронологічну розробку Г. П. Булкіна¹⁴ тощо.

Оригінальну тему порушила О. Ф. Белінська, дослідивши роль жінок у боротьбі за відбудову народного господарства та їх участь у господарському будівництві і громадсько-політичному житті¹⁵.

Ряд істориків на достатньому науковому та ідейно-теоретичному рівні висвітлюють діяльність комсомольських організацій як всього Союзу, так і окремих районів у відбудові народного господарства¹⁶.

В історичній літературі недостатньо висвітлена діяльність професійних спілок України. Особливо незадовільно досліджена їх боротьба за піднесення матеріального добробуту і культурно-технічного рівня в 1921—1925 рр. Тому заслуговує на увагу стаття М. А. Гінзбурга «Боротьба профспілок України за піднесення культурного рівня трудящих в 1921—1925 рр.» (УІЖ, 1962, № 6) і його ж (у співавторстві з П. І. Бакуменком). «Роль профспілок України в підвищенні загальноосвітнього та культурно-технічного рівня робітничого класу (1921—1925 рр.)» (у Наукових записках з історії КПРС, 1966, вип. 10). У цих двох статтях добре показана роль профспілок як важливої провідної підйоми від партії до мас. Автори характеризують всі основні форми організаційної і політико-виховної роботи профспілок у здійсненні поставлених Комуністичною партією завдань по поліпшенню умов праці і побуту робітничих мас, підвищенню їх культурно-технічного рівня. Автори не прикрашають подій. Вони всебічно висвітлюють труднощі, які доводилось переборювати радянському народові під керівництвом Комуністичної партії.

Проблемам здійснення соціалістичної індустріалізації і особливостям її проведення на Україні присвячено багато наукової літератури. Авторами глибоко досліджені такі важливі теоретичні проблеми, як шляхи організації соціалістичних нагромаджень та джерела засобів для

розвитку важкої індустрії, оптимізації темпів індустріалізації. У працях наведені цікаві дані про масштаби капітального будівництва, введення в дію нових промислових підприємств, зростання промислового виробництва, початок створення нових видів продукції, які раніше імпортувалися з-за кордону, підводяться підсумки індустріалізації, внаслідок здійснення якої відбувалися якісні зміни в структурі народного господарства, в розміщенні продуктивних сил, зміцненні обороноздатності країни, створенні фундаменту матеріально-технічної бази соціалізму та ін.

Перші дослідження здійснення індустріалізації відносяться до кінця 20-х—початку 30-х років¹⁷. Авторами перших наукових праць були відомі господарські й політичні працівники. Їх праці відзначаються глибиною наукового аналізу, актуальною та змістовною проблематикою.

Проблеми боротьби робітничого класу України за здійснення індустріалізації — складової частини ленінського плану побудови соціалізму — в українській історіографії присвячено чимало змістовних праць. Досліджені особливості здійснення індустріалізації та реконструкції промисловості в республіці¹⁸.

В історичній літературі починають широко висвітлюватись питання формування робітничого класу та його авангардної ролі у здійсненні індустріалізації СРСР, форми соціалістичного змагання, економічна ефективність¹⁹.

Багато уваги дослідженню політичної і виробничої активності робітників у здійсненні соціалістичної індустріалізації республіки, аналізу кількісного і якісного складу робітників за роки першої п'ятирічки приділив О. Б. Слущкий²⁰, О. Н. Мілюкова висвітлила питання про підвищення культурно-технічного рівня та систематизувала матеріал про підготовку кадрів робітників без відриву від виробництва²¹. Значна увага приділяється участі робітників у здійсненні соціалістичного будівництва, дослідженню формування колективів будівельників, висвітленню боротьби робітників за оволодіння досягненнями науково-технічного прогресу, за звільнення СРСР від технічної залежності від капіталістичних країн. Ці проблеми досліджувалися В. І. Касьянком та А. І. Енштейном²².

Значний науковий інтерес становить висвітлення громадсько-політичної діяльності робітників, підвищення їх матеріального добробуту і культурно-освітнього рівня, аналіз джерел поповнення робітничого класу. Ці питання були всебічно з'ясовані у праці В. М. Довгопола²³.

Робляться перші спроби виявлення закономірностей соціалістичної організації суспільної праці, залежної від конкретних історичних умов, та визначення основних етапів в організації соціалістичного змагання.

Героїчній ролі робітничого класу у виконанні завдань третьої п'ятирічки, його участі в радянському будівництві присвячена монографія С. М. Сирцової²⁴. У ній висвітлено також питання зміцнення інтернаціональних зв'язків трудящих мас України з пролетаріатом зарубіжних країн.

Роботу по перетворенню в життя ленінського плану індустріалізації країни очолила Комуністична партія.

Питання зміцнення лав Компартії України в перші роки соціалістичної індустріалізації, висвітлення велетенської роботи первинних партійних організацій України в здійсненні програми соціалістичної індустріалізації були розроблені Ф. Д. Шерстюком²⁵. Досвід Компартії України в розвитку партійного будівництва у період боротьби за соціалістичну реконструкцію висвітлив Ю. В. Бабко²⁶. Узагальнюється досвід організаційної роботи партійних організацій в окремих областях республіки. Особливо слід виділити працю Л. Я. Скобцова²⁷.

Достатньо розроблені питання піднесення політичної і виробничої активності робітничого класу в ці роки. Найбільше публікацій присвя-

чено, зокрема, виникненню і поширенню масового соціалістичного змагання на Україні в першій п'ятирічці. Глибокий і детальний аналіз цих публікацій зробив В. М. Довгопол, надрукувавши в «Українському історичному журналі» (1972, № 11) історіографічний огляд «Українська радянська історіографія про соцзмагання на Україні в роки першої п'ятирічки».

Дуже велике значення має вивчення історії робітничого класу Української РСР у період другої п'ятирічки. В результаті успішного виконання другого п'ятирічного плану в СРСР було розв'язане найважливіше політичне завдання по остаточній ліквідації всіх експлуаторських класів, повному знищенню причин, які породжували експлуатацію людини людиною і поділ суспільства на експлуаторів і експлуатованих. В основному була здійснена перша фаза комунізму — соціалізм. Ця велика перемога законодавчо закріплена в новій Конституції СРСР.

Протягом другої п'ятирічки значні результати в розвитку робітничого класу і соціалістичної промисловості були досягнуті на Україні. Тут стали до ладу сотні нових підприємств. Вугільна промисловість Донбасу, підприємства чорної металургії та ряду інших провідних галузей промисловості цілком реконструювались. Небаченого до того часу розмаху набуло в республіці соціалістичне змагання. Кращі представники робітничого класу України першими піднесли прапор стахановського руху у промисловості і на залізничному транспорті.

Найкраще висвітлене виробниче піднесення трудящих України в період другої п'ятирічки у побудованій на великій джерельній базі статті М. В. Бельської²⁸. Автор наводить цікаві дані про масштаби соціалістичного змагання, а також професійне навчання робітників, яке було невідмінною умовою оволодіння новою технікою.

Ряд змістовних статей, присвячених піднесенню трудової активності робітників Криворізького залізничного басейну в період другої п'ятирічки, написав М. М. Матвійчук²⁹.

У період другої та третьої п'ятирічок було видано багато брошур, окремих статей, а також збірників статей, присвячених висвітленню передового досвіду кращих новаторів виробництва і заходів партійних і профспілкових організацій до його поширення. Більшість з цих праць містить цінний фактичний матеріал і є важливим джерелом для глибокого вивчення руху новаторів на Україні. Однак ці брошури і статті нерідко переобтяжені технічними відомостями, в них слабо відображається могутнє піднесення політичної свідомості робітничого класу.

Особливо широкого розмаху набула публікація статей, доповідей і брошур новаторів виробництва у 1938—1940 рр.³⁰

Досліджуючи питання розвитку соціалістичного змагання, багато істориків цілком обгрунтовано приділяють велику увагу висвітленню ролі Комуністичної партії, як організатора й керівника політичного та виробничого піднесення робітничого класу і всіх трудящих.

Цікавий новий матеріал про соціалістичне змагання серед металургів, про машинобудівників, про авангардну роль комуністів на виробництві, повсякденну діяльність партійних організацій в цих галузях містять статті Ф. Жовтоніжка, Ш. Ф. Агеева, Б. К. Решетняка³¹.

Велику увагу приділили дослідники розгортанню соціалістичного змагання за роки третьої п'ятирічки. Опубліковано десятки брошур про роботу стахановців у різних галузях промисловості³². Але досі немає узагальнюючої праці, в якій були б піддані аналізу всі основні форми соціалістичного змагання за роки третьої п'ятирічки.

Найгрунтовніше висвітлено роль партійних організацій України в боротьбі за дальше виробниче піднесення і розвиток нових, досконаліших форм соціалістичного змагання в перші роки третьої п'ятирічки. Цьому питанню присвячений ряд статей, в яких досліджується діяльність партійних організацій підприємств різних галузей промисловості.

Однією з кращих є стаття М. П. Фомичевої³³, в якій показані різноманітні форми соціалістичного змагання за роки третьої п'ятирічки. Головну увагу автор приділяє аналізу діяльності партійних організацій у піднесенні соціалістичного змагання, а також у керуванні профспілковими та комсомольськими організаціями. В статті ґрунтовно висвітлюється, зокрема, діяльність партійної організації Донбасу щодо впровадження графіку циклічності на вугільних шахтах.

У статті наведено яскраві матеріали про роль партійних організацій у розгортанні швидкісних методів роботи, розвитку руху швидкісників, сумісників професій тощо.

Ряд позитивних моментів характеризує статтю П. В. Стеценка³⁴. Одним з найважливіших з них є розробка питання про значення соціалістичного змагання для зміцнення дружби народів СРСР. Автор, зокрема, наводить яскраві факти змагання нафтовиків Баку та гірників Донбасу. Широко розгорнулося змагання між Україною та Грузією. У статті розкривається питання про роль партійної організації в розвитку соціалістичного змагання на підприємствах важкої промисловості.

Змістовну, насичену багатим фактичним матеріалом статтю, присвячену ролі Комуністичної партії як організатора трудового піднесення працівників залізорудної промисловості, надрукував І. М. Скрипник³⁵.

На високому рівні написана стаття А. П. Смирнова³⁶, де краще, ніж у всіх інших друкованих працях, знайшло висвітлення і могутнє поширення руху швидкісників на металургійних підприємствах Української РСР.

З виходом у світ «Українського історичного журналу» (1957 р.) — органу Інституту історії АН УРСР і Інституту історії партії при ЦК Компартії України — значно посилилася розробка історії робітничого класу за довоєнний період.

З 1965 р. історики вузів Української РСР дістали можливість друкувати свої праці також у республіканських періодичних збірниках: «Питання історії народів СРСР», «Наукові праці з історії КПРС», які видають Київський і Харківський університети. Майже в кожному номері цих журналів історики друкують матеріали з історії робітничого класу 1921—1925 рр. і довоєнних п'ятирічок.

* * *

*

За 60 років, які пройшла Радянська влада, істориками було надруковано багато документальних збірників, науково-популярних брошур, статей, численні доповіді та повідомлення або їх тези на наукових сесіях і конференціях, присвячених 50-річчю Великого Жовтня, 100-річчю від дня народження В. І. Леніна та 50-річчю утворення СРСР.

Аналіз праць з цих проблем і питань за період 1921—1941 рр. дає досить яскраву багатопланову картину подвигу робітничого класу, який під керівництвом Комуністичної партії боровся за перемогу соціалізму в нашій країні.

Але перед істориками радянського періоду стоїть ще багато невирішених і нерозроблених проблем.

Для глибокого і всебічного висвітлення головних питань історії робітничого класу Української РСР як у період 1921—1925 рр., так і у передвоєнні роки необхідно підготувати ряд нових досліджень, які відбивали б картину величезного трудового піднесення робітничого класу, а також його найактивнішої участі в усіх сферах суспільно-політичного життя.

Увага істориків повинна бути спрямована на яскраве висвітлення братерської дружби і виробничого співробітництва трудящих Української РСР і всіх інших радянських республік, посилення інтернаціона-

льних зв'язків робітничого класу України з пролетаріатом зарубіжних країн.

У працях радянських істориків наводяться окремі факти, які відбивають дальший процес зміцнення дружби народів СРСР у роки створення фундаменту соціалістичної економіки. Але в цілому це питання досліджене недостатньо. Як відомо, у боротьбі за індустріалізацію країни робітники всіх радянських республік зміцнювали виробниче співробітництво, добивались великих успіхів. Робітники Москви, Ленінграда, Свердловська, Горького та інших міст брали активну участь у будівництві Дніпровської гідроелектростанції ім. В. І. Леніна. Робітники Сталінградського тракторного заводу надавали велику допомогу виробничому колективу Харківського тракторного заводу та ін. В свою чергу робітники металургійних заводів України внесли великий вклад у створення другої вугільно-металургійної бази на сході країни. Ці питання повинні бути темою окремих досліджень.

Незначне місце в історичних працях, присвячених дослідженню періоду, займають питання про діяльність профспілок та інших масових організацій робітничого класу. Тим вони відіграли значну роль в мобілізації робітничих мас на розв'язання важливих завдань соціалістичної індустріалізації країни.

Не досить глибоко і всебічно досліджені питання про участь робітничого класу в управлінні виробництвом. У цьому плані краще, ніж інші питання, показана діяльність виробничих нарад. Вони були найдосконалішою формою залучення широких мас трудящих до вирішення важливих техніко-економічних питань розвитку промисловості. Але в наявній літературі головним чином зосереджені матеріали, які відбивають тільки якісні показники роботи виробничих нарад — кількість засідань, число прийнятих раціоналізаторських пропозицій та ін. Такі ж важливі питання, як значення виробничих нарад для формування технічної інтелігенції з рядів робітничого класу, для удосконалення управління промисловістю і будівництвом та багато інших, залишаються майже недослідженими.

Більшість дослідників цілком правомірно приділяють основну увагу історії робітничого класу провідних галузей промисловості — вугільної, металургійної, машинобудівної тощо. Трудові подвиги робітників, зайнятих на підприємствах легкої та харчової промисловості, яка відіграє важливу роль в економіці України, висвітлюються значно менше.

Недостатньо розроблені питання загальнодержавної діяльності робітничого класу (його роль в створенні і удосконаленні держапарату, обороні країни, в соціалістичній перебудові сільського господарства).

Такі актуальні питання, як залучення жінок до промислового виробництва, і практичні заходи щодо активізації їх участі в усіх галузях громадсько-політичного життя, знайшли дуже обмежене і часткове висвітлення на сторінках кількох брошур і статей. У 1974 р. вийшла монографія Л. Д. Вітрук «Участь трудівниць промисловості Української РСР в побудові фундаменту соціалістичної економіки (1926—1933 рр.)», в якій авторка детально висвітлила таку важливу для періоду соціалістичної індустріалізації проблему, як використання в нашій країні жіночих трудових резервів.

В історичній літературі ще мало написано книг про героїв п'ятирічок. У рядах робітничого класу виросла велика кількість новаторів і вожаків соціалістичного будівництва — історикам необхідно писати про людей праці.

¹ Лобурець В. Є. Відновлення кадрів робітничого класу України 1921—1925 рр.— УІЖ, 1962, № 2.

² Лобурець В. Є. Заходи Комуністичної партії України по відновленню робітничого класу УРСР в 1921—1925 рр.— Наукові записки Полтавського педінституту, т. 13, вип. 1, 1962; Лобурець В. Є. Заходи Комуністичної партії по підготовці кадрів робітни-

чого класу промисловості на Україні в 1921—1925 рр.— Наукові записки Київського педінституту, т. 23, 1956.

² Яненко В. Я. Перебудова управління промисловістю України в перші роки непу — УІЖ, 1962, № 1.

⁴ Калинина Л. Д. Борьба рабочих Харькова за повышение производительности труда в 1921—1925 гг.; Сологуб А. М. Борьба Коммунистической партии за восстановление народного хозяйства в первый год новой экономической политики 1921—1922 гг.— Сборник научных трудов кафедр общественных наук Харьковского горного института, т. 8, 1959.

⁵ Сологуб А. М. Роль В. И. Ленина в восстановлении угольной промышленности Донбасса (1921—1923 гг.).— Труды Харьковского горного института, 1961, т. 10.

⁶ Барак Б. М. Укрепление основ союза рабочих и крестьян Украины к началу реконструктивного периода.— Труды исторического факультета Харьковского университета, 1962, т. 10.

⁷ Сліпченко В. А. Шефство робітничого класу України над селом 1921—1925 рр.— УІЖ, 1963, № 5.

⁸ Ямковой А. А. До питання про боротьбу з капіталістичними елементами в промисловості.— УІЖ, 1963, № 5.

⁹ Ямковой А. А. Из истории восстановления угольной промышленности Донбасса 1921—1925 гг.— Ученые записки Луганского пединститута, 1961, т. 12, вып. 1.

¹⁰ Білан Ю. Я., Сургай Г. І. До питання про відбудову легкої та харчової промисловості України в 1922/23 р.— Вісник Київського університету, серія історія, вип. 2, 1962; Сургай Г. І. Борьба робітників України під керівництвом Комуністичної партії за відбудову цукрової промисловості республіки (1921—1923 рр.) — Збірник наукових праць аспірантів кафедр суспільних наук Київського університету, 1963, вип. 15.

¹¹ Рубінич П. Х. Борьба партийной организации Волни за відбудову промисловості (1921—1925 рр.) — Наукові записки Житомирського педінституту, 1961, т. 13, вип. 2.

¹² Чурпун О. Борьба Одесской партийной организации с трудностями восстановления народного хозяйства 1923—май 1924 — Сборник научных работ кафедры марксизма-ленинизма Полтавского с.-х. института, 1960, вып. 1.

¹³ Некрасова П. А. Борьба Одесской партийной организации за зміцнення економічної основи союзу робітників і селян у період відбудови народного господарства (1921—1925 рр.) — Праці Одеського університету, т. 152. Серія історичних наук, 1962, вип. 8.

¹⁴ Булкін Г. П. Хронологія важливих подій на Волині відбудовного періоду (1921—1925 рр.) — Наукові записки Житомирського педінституту, 1961, т. 13, вип. 2.

¹⁵ Белінська О. Ф. Залучення робітниць партійними організаціями України до активного суспільно-політичного життя (1921—1925 рр.) — УІЖ, 1963, № 5; Белінська О. Ф. Борьба партии за вовлечение женщин-работниц в хозяйственное строительство (1921—1925 гг.) — Сборник трудов Киевского технологического института легкой промышленности, 1955, вып. 8.

¹⁶ Лев А. А. Из истории комсомола Харькова в восстановительный период (1921—1925 гг.) — Сборник научных трудов Харьковского горного института, 1959, т. 8; Сидаченко А. Д. Борьба комсомольской организации Украины за восстановление промышленности республики в период 1921—1925 гг.— Труды Ворошиловградского горно-металлургического института, 1960, т. 1; Литвин С. С. Комсомол Украины — боевой помощник партии по восстановлению промышленности и повышению производительности труда в 1921—1925 гг. (На материалах Донецкой, Екатеринославской, Запорожской областей). — Сборник научных работ кафедр общественных наук Днепропетровского пединститута; Иващенко О. М. Комсомол Волині — вірний помічник партії в період відбудови народного господарства (1921—1925 рр.) — Наукові записки Житомирського педінституту, 1961, т. 13, вип. 2.

¹⁷ Куйбішев В. В. Индустриализация страны и режим экономии. М., 1926; Куйбішев В. В. Промышленность СССР. М.—Л., 1927. Куйбішев В. В. Избранные произведения. М., 1958; Орджоникидзе Г. К. Статті й промови. К., 1957; Дзержинський Ф. Е. Вибрані твори. К., 1960; Квиринг С. М. Очерки развития промышленности СССР (1917—1927). М., 1929; Кржижановский Г. М. Десять лет хозяйственного строительства СССР. 1917—1927. М.—Л., 1929; Петровский Г. І. До двадцятиріччя Радянської України і п'ятидцятиріччя СРСР. К., 1936; Косіор С. В. Вибрані статті й промови. К., 1968.

¹⁸ Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні. К., 1969; Мартинюк Ф. М. Соціалістична індустріалізація УРСР. К., 1959; Мартинюк Ф. М. Машинобудування Української РСР в період соціалістичної індустріалізації України. К., 1958; Гудзенко П. П. Торжество ленінського плану соціалістичної індустріалізації. К., 1970.

¹⁹ Панфилов А. М. Формирование рабочего класса СССР в годы первой пятилетки (1926—1932). М., 1962; Дадыкин Р. П. Начало массового социалистического соревнования в промышленности СССР. М., 1954; Гершберг С. Р. Руководство Коммунистической партии движением новаторов промышленности (1935—1941 гг.). М., 1956; Рабочий класс в управлении государством (1926—1937 гг.). М., 1968.

²⁰ Слуцкий А. Б. Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики 1926—1932 гг. К., 1963.

²¹ Мілюкова Н. О. Боротьба Комуністичної партії України за підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу (1928—1932). К., 1960.

²² Касьяненко В. И. Завоевание экономической независимости СССР (1917—1940). М., 1972; Епштейн А. I. Робітники України в боротьбі за створення матеріально-технічної бази соціалізму (1928—1932 рр.). Харків, 1968.

²³ Довгопол В. М. Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації (1926—1929 рр.). Харків, 1971.

²⁴ Сирцова С. М. За покликком великої мети. К., 1966.

²⁵ Шерстюк Ф. Д. Партійне будівництво на Україні в 1926—1929 рр. К., 1960.

²⁶ Бабко Ю. В. Партійне будівництво на Україні в 1933—1937 рр. Львів, 1971.

²⁷ Скобцов Л. Партійная организация Донбасса в борьбе за осуществление ленинского плана индустриализации страны (1926—1929 гг.). Сталіно, 1959.

²⁸ Бельська М. В. Виникнення і поширення руху новаторів (1933—1935 рр.) у важкій промисловості.— УІЖ, 1960, № 5.

²⁹ Матайчук М. М. Ріст трудової активності робітничого класу — результат завоювань Великого Жовтня (З досвіду діяльності партійних організацій Криворізького залізничного басейну).— Наукові записки Київського державного університету, 1957, т. 16, вип. 11. Збірник кафедри історії КПРС, 1957, № 2; Матайчук М. М. Роль партійних організацій Криворізького залізничного басейну в створенні умов для виникнення нових форм змагання гірників в роки другої п'ятирічки.— Збірник статей викладачів історії КПРС вузів Української РСР. Львів, 1958.

³⁰ Аганов І. Б. Олексій Григорович Стаханов. (Біографічне). К., 1938; Первомайский И. И. Опыт работы стахановца-многостаночника тов. Л. Н. Соколова. Харків, 1940; Ворона А. А. Мої рекорди. Харків, 1936; Чайковський Я. Г. Мій досвід — сталеварам. Харків, 1938; Пастушок М. Мій метод роботи на обтяжній машині. К., 1938; Шемякин М. И. Мой метод бурения. Харків, 1938.

³¹ Жовтоніжко Ф. Комуністична партія — організатор всесвітнього розвитку металургійної промисловості України в роки другої п'ятирічки (1933—1937).— Збірник наукових праць викладачів історії КПРС вузів Української РСР, 1959, вип. 4; Агеев Ш. Ф., Решетняк Б. К. Харьковская партийная организация в борьбе за развитие социалистического соревнования на машилостроительных заводах Харькова в годы второй пятилетки (1933—1937).— Труды опорной кафедры истории КПСС Харьковского университета, 1963, т. 2.

³² Таран І. А. Стахановські методи роботи. Харків, 1938; Стахановские методы работы на врубных машинах. Харків, 1939; Шевченко Я. А. Стахановський рух і ріст продуктивності в чорній металургії. К., 1940; Стахановський метод многозайного обуривання забоев тов. А. Семиволоса. Кривий Ріг, 1940.

³³ Фомичева М. П. Партійні організації підприємств важкої промисловості України во главе социалистического соревнования в годы третьей пятилетки.— Ученые записки Харьковского университета им. А. М. Горького, 1959, т. 8. Труды кафедры истории КПСС, 1959, т. 7.

³⁴ Стеценко П. В. Керівництво партійних організацій розвитком соціалістичного змагання на підприємствах важкої промисловості України (1939 — червень 1941 р.).— Наукові записки Київського фінансово-економічного інституту, 1958, № 8.

³⁵ Скрипник И. Н. Коммунистическая партия во главе трудового подъема масс за увеличение добычи руды на предприятиях горнорудной промышленности Украины в годы третьей пятилетки.— Научные работы Днепропетровского университета, т. 8. Сб. работ аспирантов кафедры истории КПСС, 1964, вып. 8.

³⁶ Смирнов А. П. Коммунисты Сталинской области в борьбе за развертывание массового социалистического соревнования на предприятиях черной металлургии в годы третьей пятилетки.— Труды Донского индустриального института. Серия общественных наук, 1959, вып. 3.

Ю. М. ГАМРЕЦЬКИЙ

РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО СЕЛЯНСТВО УКРАЇНИ В 1917 р.

Дореволюційна Росія являла собою аграрну країну, більшість населення якої (майже 80%) становило селянство. Найчисленніший клас з переважанням у ньому селянської бідноти, що гостро страждала від безземелля, гніту поміщиків та куркулів, злиднів, посиленних війною, активно втягувався в революційну боротьбу. Ця боротьба була одним з могутніх потоків революційного руху широких мас трудящих, що бурхливо розгорнувся по всій країні 1917 р.

Враховуючи особливо важливу роль трудячого селянства для перемоги соціалістичної революції в нашій країні, VII (Квітнева) кон-

ференція РСДРП (б) підкреслила необхідність міцного союзу робітничого класу і біднішого селянства — неодмінної умови ліквідації експлуататорського ладу. «Залежно від того, чи вдасться міському пролетаріатові повести за собою сільський пролетаріат і приєднати до нього масу напівпролетарів села, чи ця маса піде за селянською буржуазією, яка тяжіє до союзу з Гучковим, Мілюковим, капіталістами та поміщиками і до контрреволюції взагалі, — залежно від цього визначається доля і результат російської революції»¹. Отже, визначення становища трудящого селянства та його революційної боротьби в 1917 р. є одним з важливих завдань радянської історіографії: без глибокої розробки цієї проблеми не може бути створена достатньо повна історія Великого Жовтня.

Вивченню історії селянства всієї країни та його ролі в революції приділялась значна увага радянськими дослідниками. Зокрема, селянству України присвячується також кілька праць. Успіхи і досягнення в розробці цієї проблеми вже відзначилися в спеціальній літературі². Та вивчення даного важливого питання продовжувалось далі.

1966 р. виходить відзначене Державною премією СРСР капітальне історико-економічне дослідження академіка АН УРСР П. М. Першипа «Аграрная революция в России» (М., т. I, II). Доповнене і уточнене порівняно з українським виданням (1959—1962 рр.), воно охоплює історію селянства Росії з 1861 р. до проведення аграрних перетворень в країні, здійснених за ленінським декретом про землю.

До 50-річчя Великого Жовтня публікується позитивно оцінена науковою громадськістю колективна праця «Історія селянства УРСР» (К., 1967, т. I, II), яка відтворює узагальнену картину становища українського селянства та його боротьби в дореволюційний період та історію колгоспного селянства нашої республіки.

Поряд з названими працями друкується кілька досліджень, що розглядають різні аспекти історії селянства України 1917 р. В переважній більшості (за винятком праць О. М. Максимова, П. Ф. Решодька, В. М. Чуприни)³ вони не виходять за рамки статей, але багато з них ставлять і часто вирішують ті питання, які раніше не знаходили належного висвітлення в літературі⁴. Виявленню того позитивного в розробці даної проблеми за останні роки (1960—1975), а також аналізу недоліків, які мають місце у виданих працях, і присвячено цю статтю.

Найбільш глибоко і всебічно в літературі розглянуто питання соціальної структури аграрних відносин на Україні напередодні соціалістичної революції. Багаторічні дослідження згаданого питання М. А. Рубачем, його попередні публікації, що ґрунтуються на широкій документальній базі, і насамперед на матеріалах Всеросійських сільськогосподарських переписів 1916 і 1917 рр., свого часу одержали позитивну оцінку⁵. В стислому вигляді ці висновки покладені в основу розділу другого тому «Історія селянства УРСР» про боротьбу селянства України за перемогу соціалістичної революції⁶. В ньому подається розгорнута картина соціальної структури аграрних відносин на Україні, визначається співвідношення землеволодіння і землекористування у зв'язку з арендою землі і розглядаються господарства за їх забезпеченістю живим і мертвим реманентом. За середніми цифрами розкриваються особливості економічної сили класових груп села в окремих районах України. Особливо підкреслюється, що лише поміщицька земля не задовольнила б земельний голод селянської бідноти. Необхідно було конфіскувати значну частину земель у куркулів, позиції яких були сильними на Лівобережжі. Наведені дослідником дані ретельно зібрані і опрацьовані по кожному з трьох районів України, конкретно демонструють співвідношення поміщицьких і куркульських господар-

ств, розкривають економічну силу сільської буржуазії і підводять до обґрунтованого висновку про об'єктивну необхідність тісного союзу робітничого класу і трудящого селянства для перемоги соціалістичної революції.

Таким чином, наведена М. А. Рубачем оцінка господарств за деякими показниками створює переконаливу картину структури аграрних відносин на Україні в 1917 р. Додатковий облік якості земель, посівів, худоби, врожайності не вніс би істотних змін, а лише частково скоректував би їх у бік підвищення питомої ваги поміщицьких і куркульських господарств.

Одним з мало вивчених питань з історії селянства періоду переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну є його революційний рух 1917 р. Відбиває стан його розробки розділ другого тому «Історії селянства УРСР». Соціально-економічний аналіз сільського господарства України, глибока і всебічна характеристика класового розшарування селянства дають повну картину тих процесів, які відбувалися в українському селі напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції. У вказаному розділі висловлені цінні міркування і зроблені цікаві спостереження про форми селянського руху та їх зміни між березнем та жовтнем 1917 р.

Важливим, наприклад, є вивчення М. А. Рубачем ролі примусової аренди, яка охопила поміщицькі та куркульські землі. В розвитку цієї форми боротьби дослідник вбачає два етапи. У червні — серпні вона була кроком вперед у розвитку аграрної революції, а у вересні — жовтні, в період масових захоплень поміщицьких земель та селянських повстань, втратила своє первісне революційне значення. За даними, які наводить автор, на Правобережжі з особливою гостротою селянським малоземеллям з 23 вересня по 5 жовтня було розгромлено близько 200 маєтків, здійснено сотні захоплень поміщицьких земель.

Друга хвиля селянських виступів, що прокотилася в 20-х числах жовтня, захопила значну частину Лівобережжя та північну степову смугу. Селянські повстання і масові захоплення поміщицьких земель поширились тоді, на думку М. А. Рубача, майже на четверту частину всіх повітів України.

Таким чином, розглянуто певні аспекти теми, що дозволяють ширше підійти до її вирішення. Очевидна необхідність досліджень, які висвітлили б різноманітність форм селянських виступів по районах і губерніях України, врахували їх число й динаміку протягом року, містили б глибокий аналіз методів боротьби та її соціальної спрямованості. Всебічне вивчення селянського руху дасть змогу достатньо точно вивчити його силу і розмах та виявити місце українського селянства в аграрному русі селянства всієї Росії. Особливої уваги потребує конкретне вивчення питання другої соціальної війни на селі, яка активно розгорнулася в тих повітах, де переважало куркульське землеволодіння і землекористування, тобто де були відповідні передумови для антикуркульських виступів.

На жаль, автор не наводить з цього приводу необхідних підрахунків чи зведених даних, хоча 1968 р. на одній з наукових сесій ним була висловлена думка про те, що в ряді повітів Полтавщини 1917 р. друга соціальна війна настільки поширилась, що охопила від 40 до 50% і більше селянських виступів⁷.

Ця сама теза, але стосовно інших губерній України (щоправда вони не названі), пролунала на науковій конференції у Москві влітку 1969 р. За твердженням М. А. Рубача, антикуркульські виступи 1917 р. носили масовий характер. У деяких губерніях вони досягали 30—40% і більше, а на Полтавщині виступи біднішого селянства становили не 6—7% всіх селянських виступів, а 40—50%⁸.

Ретельна розробка цього питання завдасть певного удару по бур-

жуазно-націоналістичних фальсифікаторах, які посилено пропагують хибну антинародну тезу про соціальну однорідність української нації і про відсутність в її середовищі об'єктивних умов для внутрішнього антагонізму.

Період з жовтня 1917 до січня 1918 р., тобто до встановлення Радянської влади в українському селі, був насичений гострою боротьбою селянства за втілення в життя ленінського Декрету про землю. Саме в той час стався різкий відхід українського селянства від буржуазно-націоналістичної Центральної ради і партій, що її підтримували.

Наведений в розділі фактичний матеріал підтверджує тезу автора про «високу політичну і бойову активність» (с. 23) українського трудящого селянства в ті дні. При цьому залишаються осторонь ускладнення і труднощі, які потрібно було долати більшовикам у процесі виведення селянських мас з-під впливу українських дрібнобуржуазних партій, не враховуються зусилля, спрямовані на зміцнення партією союзу робітничого класу і трудящого селянства, необхідної умови перемоги соціалістичної революції.

Значна увага приділяється аналізу соціально-економічної суті різноманітних форм селянського контролю. Цей контроль, як пише М. А. Рубач, по суті позбавив поміщиків та їх адміністрацію фактичної влади над маєтками, відібрав у них можливість розпоряджатися значними багатствами (с. 30). Цей аргументований висновок вступає в деяке протиріччя з його ж заявою про те, що після жовтня в маєтках «ще два-три місяці хозяйнували поміщики» (с. 25).

Дещо ідилічна картина створюється, на наш погляд, автором, коли він пише, що трудяще селянство, ліквідовуючи поміщицькі маєтки, «спочатку було дуже гуманним до своїх класових ворогів», виявляло «занадто велику турботу» про них (с. 39). Наведений висновок автор базує на окремих фактах з Полтавської та Харківської губерній, де процес конфіскації поміщицьких маєтків проходив більш організовано, порівняно з іншими районами України. Не можна також не враховувати і склад ряду селянських організацій, які залишали в розпорядженні поміщика садибу, частину землі, необхідний реманент і худобу. Адже сам автор зазначає, що в січні 1918 р. у земельних комітетах «ще був значний куркульсько-есерівський вплив» (с. 31).

Проте під тиском бурхливої аграрної революції більшість поміщиків покидали насажені місця. Організаційне проведення конфіскації поміщицьких маєтків відповідно з Декретом про землю і відповіддю В. І. Леніна на запитання селян «супроводжувалось, — пише П. М. Першин, — виселенням поміщиків з їх дворянських гнізд. Облік всіх засобів виробництва конфіскованих маєтків означав передачу їх у загальнонародне надбання. Матеріальний добробут колишніх власників забезпечувався не їх минулою власністю, а як і всіх громадян Радянської країни, мірою їх загальнокорисної праці»⁹.

Ступінь гуманного ставлення до селян знаходив свій прояв насамперед у тому, що випадки фізичної розправи були поодинокими. Вони, як правило, ставали наслідком репресивних заходів самих поміщиків. Відомо, однак, що селянський рух 1917 р., особливо в листопаді — грудні, вилився у справжню класову війну проти поміщиків. В розгромах і підпалах маєтків знаходила прояв ненависть трудящих до своїх гнобителів, яка накоплювалася століттями. Боючись справедливої розплати, поміщики переховувались в містах. А там, де маєтки переходили до рук селян, поміщиків часто виселяли. «На місяцях, — зазначає П. М. Першин, — часто самі селяни вимагали, щоб поміщики виїжджали з конфіскованих у них маєтків. В очах народа це було кращим доказом повної ліквідації панування поміщиків»¹⁰.

Аграрний революційний рух супроводжувався «тимчасовим проявом хаосу, розрухи і безпорядків»¹¹. Боротьба за встановлення контро-

лю і конфіскацію поміщицьких маєтків не раз виливалися в розгром селянами ненависних їм дворянських садиб»*.

Так було в прифронтових губерніях — Волині і Поділлі. Правда, необхідні підрахунки по губерніях і повітах відсутні, не наводяться і результати, до яких дійшли дослідники, що працюють в цій галузі останніми роками. Проте наведені цифри лише по Гайсинському повіту (Поділля) досить значні і становлять близько 60% всіх маєтків повіту. По Київщині, робить висновок автор, було розгромлено повністю або частково близько 25%, а на Чернігівщині — майже 20% маєтків. У решті губерній Лівобережжя і Півдня процент, як вважає М. А. Рубач, коливався в межах 5—10.

Оцінюючи значення вказаних розгромів, які виливалися у повстання проти Центральної ради, автор вбачає в них, незважаючи на властиву їм локальність, реальну допомогу, яку селянство подавало пролетаріату, відволікаючи на себе значну частину буржуазно-націоналістичних контрреволюційних сил. Підрахунки і висновки автора відкривають мало вивчену сторінку історії аграрної революції на Україні. Дальші зусилля дослідників, очевидно, будуть спрямовані на уточнення цих даних, на вивчення і облік подібних випадків, на зіставлення з тією частиною маєтків, яка зазнала розгрому напередодні Жовтня. А така форма боротьби, як видно з опублікованих матеріалів, набула в період осіннього селянського повстання великих розмірів¹².

З цього приводу важливо знати, який процент такого роду виступів був на Україні в цілому, по її окремих районах і кожній губернії окремо, як зростає ця хвиля в листопаді — грудні, що вже була свідченням краху політики Центральної ради взагалі і в аграрному питанні особливо. Ця велика і копітка, але необхідна робота ще чекає на свого дослідника.

У заключній частині розділу розглядаються різні форми розподілу поміщицького реманенту після конфіскації і ліквідації панських маєтків, а також йдеться про перерозподіл на користь біднішого селянства реманенту, захопленого куркулями в тих маєтках, які були розгромлені в даній місцевості ще наприкінці 1917 р. Далі автор переходить до аналізу питання про поділ поміщицьких і куркульських земель, що почався після перемоги Радянської влади на основі декрету «Про соціалізацію землі», який визначив порядок наділення селян землею і форми землекористування.

Відтворивши окремими мазками картину організації артілей і сільськогосподарських товариств, коротко охарактеризувавши їх склад, розмір господарств і забезпеченість реманентом, автор доходить висновку, що на Україні навесні 1918 р. існувало більше 45 сільськогосподарських артілей і товариств по спільній обробці землі, кілька десятків тимчасових артілей по обробці бурякових плантацій і близько 20 народних господарств (с. 42).

Наведені дані слід, очевидно, розглядати як мінімальні. На їх прилижність і орієнтує дослідник своїми визначеннями «спад», «близько» тощо. Проте, безперечно, вони мають тенденцію до зростання. Це видно хоча б з того, що в його монографії містився висновок про наявність на Україні весною 1918 р. 30—40 колективних господарств¹³. Посилаючись на перелічені у його книзі сільськогосподарські колективи, а також на додатково повідомлені цим автором дані, П. М. Першин говорить про існування тоді вже 44 артілей¹⁴. Можливо, число 45, яким оперує М. А. Рубач, виникло шляхом додання до десяти вже відомих артілей Харківщини (4 — в Ізюмському, 4 — в Змієвському, 2 — в Харківському повітах), сільськогосподарської артілі «Хуторянин», що створилася на

* М. А. Рубач у доповіді на одній з наукових сесій повідомляв про вивчення пим обставин «розгрому сотень поміщицьких маєтків». Див.: Особенности аграрного строя России в период империализма. М., 1962, с. 332.

початку березня 1918 р. на хуторі Кардашівка, Стецьківської волості Сумського повіту¹⁵. Отже, можна повністю приєднатися до висновку автора, що дальше ретельне вивчення місцевих низових матеріалів виявить сліди ще ряду сільськогосподарських артілей, які створилися весною 1918 р.¹⁶

* * *

Дослідники приділяють певну увагу виключно важливому питанню — боротьбі більшовиків за селянські маси 1917 р.¹⁷ Незважаючи на те, що ці розвідки у вигляді статей мають частково локальний та ілюстративний характер, а окремі висловлені в них положення вимагають відповідної документальної аргументації, нагромаджується необхідний фактичний матеріал і створюються передумови для написання узагальнюючого дослідження.

Опублікована 1974 р. праця В. М. Чуприни¹⁸ є спробою вирішення цієї дуже складної і багатопланової проблеми, але здійснює її автор переважно на відомому документальному матеріалі, який давно став надбанням широкого кола дослідників. Намагання охопити масу питань історії боротьби за перемогу соціалістичної революції (до лютого 1918 р. включно) і висвітлити їх у порівняно невеликій за обсягом (близько 11 друк. арк.) монографії призвели до того, що безпосередньо предмет дослідження викладається в ряді випадків декларативно, конспективно й описово.

Внаслідок залишаються осторонь особливості і складності боротьби більшовиків за селянські маси в різних районах України, зусилля більшовицьких організацій надати селянському рухові організований характер зростання, під впливом ленінської партії і власного політичного досвіду, політичних вимог в середовищі трудячого селянства, конкретне розкриття його відходу від дрібнобуржуазних партій — російських і українських — та його боротьба проти контрреволюційної Центральної ради. Недоліки ці,¹⁹ природно, значно знижують загальну оцінку дослідження, що все ж займає своє місце в літературі з даного питання, як певне зведення існуючих даних і одна з спроб на шляху вивчення даної теми.

У кожній праці з питань революційної боротьби селянства України в 1917 р. є окремі згадки про виникнення більшовицьких партосередків на селі. Проте спеціально це питання до останнього часу не було предметом вивчення дослідників. У своєму повідомленні І. В. Хміль поставив складне завдання — «підррахувати загальну кількість сільських більшовицьких організацій, осередків і груп на Україні, встановити чисельність деяких з них, показати активну участь солдатів-більшовиків у створенні сільських більшовицьких організацій...»²⁰

З різних джерел ним зібрані дані про організацію партосередків на селі в 1917 — на початку 1918 р. Виявлені ним факти зведені у таблицю, яка дає уявлення про час виникнення більшовицьких груп, а в окремих випадках і про їх чисельність. У цілому по Україні ним «виявлено 148 сільських і волосних більшовицьких організацій, осередків і груп, 54 з яких об'єднували 2856 членів партії»²¹.

Розглянемо список організацій, наведених у таблиці. До неї увійшли більшовицькі організації, осередки і групи Білої Церкви, Брусилова, Городища, Козятина, Сміли та інші, в тому числі й Кривого Рога. Подібних організацій у таблиці подано два десятки.

Звичайно, населення вказаних пунктів було тісно пов'язане з селом, а деяка його частина займалася сільським господарством. Та останнє не було головним для його переважної більшості. За економічним значенням, за переважанням серед населення торговельно-промислових занять, перелічені міста наближалися до міського типу. Їх мешканців було віднесено до розряду міщан²². Про те, що ці осередки і групи не

є сільськими, свідчать документальні матеріали, зокрема протокол окружної наради РСДРП (б) Південно-Західного краю, яка відбулася в Києві 15—17 квітня 1917 р. Виступи представників з місць проливають світло на соціальний склад подібних осередків і груп²³.

Іноді автором неправильно датується час створення організації. Деякі з них, де більшовики певний час перебували у формальному об'єднанні з меншовиками, включені до складу більшовицьких, а чисельність членів РСДРП (б) у них на кінець року механічно переноситься на його початок. Включивши у загальне число сільських партійних осередків ряд тих, які не були такими, автор одночасно не поповнив свій список сільськими більшовицькими групами, що згадуються в літературі. З цією метою необхідно насамперед звернутися до «Адресної книги ЦК РСДРП (б)». Наукові співробітники Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, які підготували цей документ до друку, твердять, що її «можна вважати більш або менш повним списком більшовицьких комітетів і організацій, що існували тоді в Росії»²⁴. З висловленою думкою можна погодитися. Ознайомлення з цією книгою та іншими матеріалами дає додаткові відомості про окремих більшовиків, що об'єднували навколо себе співчуваючих, а в деяких селах створювали і невеликі групи з більшовицьки настроєних солдатів, які поверталися з фронту²⁵. Подальший ретельний пошук в місцевих архівах (при всій існуючій їх неповноті) розширить наше уявлення про мережу партосередків у селах України 1917 р. Слід додати також, що підрахунки автора мають вигляд ізольованих. Вони не дають уявлення про місце сільських партосередків серед загальної кількості більшовицьких організацій України. Не порівнює він і одержані ним результати (які, до речі, не збігаються з кількістю організацій, наведених у таблиці) з опублікованими на рік раніше даними Ю. В. Шиловцева про число більшовицьких організацій України в жовтні 1917 — березні 1918 р²⁶.

Існують в літературі і досить авторитетні відомості про сільські парторганізації всієї Росії 1917 р. (203 сільських партосередки і в них 4122 більшовики)²⁷. Співставлення з ними виявило б питому вагу сільських більшовицьких організацій України в загальній мережі таких партосередків країни. Порівняльний аналіз був би достатньо ефективним, коли б автор розподілив зібраний ним фактичний матеріал не лише по губерніях. Це дало б безумовно повне уявлення про посилене зростання більшовицьких груп на селі після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції і переконливо продемонструвало б різкий відхід українського селянства від різних дрібнобуржуазних партій на бік партії пролетаріату.

Поряд з питаннями, що розкривають революційну боротьбу селянства 1917 р., у працях з історії Жовтня відповідно характеризуються селянські організації, різні типи яких стали виникати повсюдно, як прояв творчої ініціативи широких трудящих мас селянства, їх посиленого прагнення до єдності і згуртованості.

Спеціальні з цього приводу дослідження тільки почали з'являтися останнім часом. До числа таких слід насамперед віднести статтю М. А. Рубача, в якій розглядається історія створення земельних комітетів, визначається час виникнення, розкриваються принципи організації, джерела фінансування, коротко характеризується їх склад і діяльність²⁸. Прагнення Тимчасового уряду обмежити земельні комітети суворими рамками і спрямувати їх діяльність у законне річище, як зазначається в статті, успіху не мало. «... Всупереч цим задумам, утворення низових земельних комітетів організаційно підштовхнуло, активізувало революційний аграрний рух»²⁹. Підкреслюється і конкретизується відоме ленінське положення, що волосні земельні комітети, які виникли майже у всіх волостях (с. 28), за своїм складом були більш демократи-

чними організаціями, ніж повітові, не кажучи вже про губернські, і переважно відбивали інтереси трудящого селянства.

М. А. Рубач доходить висновку, що на середину липня на Україні було створено 94 повітових і 9 губернських земельних комітетів, тобто у всіх повітових і губернських центрах. Процес організації волземелькомів, на його думку, здійснювався «від травня до серпня включно» (с. 26). Наводяться у статті приклади організації окремих земельних комітетів в наступні місяці (що є виключенням з загального правила) і пояснюються причини подібного відставання. Відзначається також факт створення (щоправда, автор не наводить відповідних ілюстрацій) сільських земельних комітетів, але підкреслюється при цьому, що вони «були рідким явищем», і тільки восени і взимку, коли почався розподіл поміщицьких земель, їх кількість різко зросла (с. 30). На підставі даних про час виникнення 280 волземелькомів у 13 повітах Полтавщини і Харківщини (в цих двох губерніях 1917 р. було 26 повітів і 528 волостей)³⁰ зроблено висновок, що абсолютну більшість волосних земельних комітетів було створено у червні (с. 27). Інших матеріалів про те, як проходив процес їх організації по решті губерній України, автор не наводить, тому виведене ним загальне число створених волземелькомів (понад 6 тис. по країні і більше 1500 по Україні)^{*} має вигляд приблизного (с. 37). Крім того, ці дані не порівнюються з існуючими в літературі^{**} і це також впливає на ступінь їх точності. Характеризуючи волземелькоми, автор зазначає, що керівництво ними інколи перебувало в руках місцевого куркульства, однак таких, на думку дослідника, була меншість (с. 31).

Частково торкається автор і питання про взаємовідносини Рад селянських депутатів і волземелькомів. Нерідко вони зливалися або виконували однакові функції, але в основному були «окремими організаціями» (с. 32). Значне місце в статті відводиться діяльності волземелькомів по зниженню арендних цін та передачі селянам частини поміщицьких земель, що зустрічало рішучий протест з боку поміщиків, і як наслідок — переслідування та репресії.

Похід контрреволюції проти земельних комітетів, який здійснювався різними шляхами — ресиресіями, скороченням асигнувань, спробою передати їх в розпорядження земств тощо, про що пише М. А. Рубач (с. 37), не дав результатів. З розвитком революції в них посилювався вплив більшовицьких ідей. Завдяки їх становищу «у волземелькомів процес зживання угодовства проходив швидше, ніж в інших селянських організаціях» (с. 39).

З перемогою Великої Жовтня волосні земельні комітети як революційні органи перетворилися в радянські установи. З усього сказаного видно, що про земельні комітети України висловлений ряд цікавих спостережень, зроблені певні висновки, які ще потребують перевірки і підтвердження, та накреслені основні напрями дальшого вивчення історії їх створення і діяльності.

Порівняно в кращому стані знаходиться розробка історії Рад селянських депутатів, вивчення якої виходить далеко за рамки виключно

^{*} На Україні 1917 р. було 2 тис. волостей. При сталому числі повітів кількість волостей змінювалась у бік збільшення. Тому, визначаючи їх загальну суму (окремо по губерніях і в цілому по Україні), необхідно керуватися даними, максимально наближеними до періоду, що вивчається, оскільки 1917 р. спостерігались деякі адміністративно-територіальні зміни і утворювалися нові волості.

^{**} Згідно з П. М. Соболевим, у Європейській Росії на початок серпня було 407 повітових і 2671 волосний земельком. Див.: *Соболев П. Н. Беднейшее крестьянство — союзник пролетариата в Октябрьской революции.* М., 1958, с. 178. На думку Т. В. Осипової, на початок серпня в губерніях землеробського центру і Поволжя волосні комітети були створені майже повсюдно і існували в 90% волостей. Восени 1917 р. у 54 губерніях Росії існувало 11 680 волосних земелькомів (80% охоплення). Див.: *Осипова Т. В. Классовая борьба в деревне в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции.* М., 1974, с. 140—141.

наукової проблеми. Буржуазно-націоналістичні фальсифікатори намагаються зобразити Ради організацією, ізольованою від мас, і насамперед від українського селянства. Перекручуючи справжнє становище, вони наклепницьки твердять, начебто селянство України вороже ставилося до Рад, не визнавало їх своїми організаціями. Ця свідомо брехня, яка спростовується фактами, необхідна їм для того, щоб зобразити Ради організацією, що ніби стоїть над народом і ворожа йому.

Протягом 1917 р. Ради робітничих і солдатських депутатів відігравали велику роль в організації і політичному вихованні трудящого селянства. Практично втілюючи союз робітничого класу і селянства, вони доклали багато зусиль до зміцнення тісних зв'язків з селом. Створення ними селянських організацій, розв'язання численних конфліктів із землевласниками на користь сільських трудівників, допомога у ремонті сільськогосподарського реманенту і безпосередня участь робітників у збиранні врожаю переконували українське трудяще селянство в необхідності тісного союзу з робітничим класом. Більшовики, що активно працювали в Радах, всіляко сприяли зміцненню цього союзу.

В літературі з історії Жовтня зібрано багатий матеріал про велику допомогу робітничого класу країни трудящому селянству, про зростаючу роль пролетаріату у зміцненні союзу пролетарів міста і села. І значно меншою мірою показані результати цієї важливої діяльності, які проявлялись у зростанні політичної свідомості трудящого селянства і все більшому розумінні ним необхідності тісного об'єднання, в поступовому налагодженні контактів селянських Рад з робітничими, в посиленні їх співробітництва і, зрештою, у злитті і створенні єдиних організацій робітничого класу і трудящого селянства у вигляді Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів.

Простежити ці процеси по всіх губерніях України надзвичайно важливо для поглибленого вивчення більшовизації мас і темпів, з якими вона проходила у різних районах України.

У радянській літературі ще не встановлене точне число Рад селянських депутатів у 1917 р. як в цілому по Україні, так і по окремих губерніях. Спробу встановити кількість селянських Рад у Катеринославській і Харківській губерніях зробив у своєму невеликому повідомленні В. Я. Борщевський³¹. Об'єднавши дві ці промислові губернії під загальною і невиправданою назвою — Донецько-Криворізький басейн, — автор розв'язує поставлене перед ним завдання досить просто. Посилаючись на прийняту в квітні 1917 р. інструкцію Харківського бюро по організації Рад селянських депутатів, у якій зазначалась необхідність повсюдного і невідкладного створення селянських Рад у губерніях, В. Я. Борщевський доходить висновку, що вказане розпорядження виконувалось повсюдно. «Якщо взяти до уваги, — пише він, — що вказана інструкція в основному не порушувалась, то можна зробити висновок, що по всьому Донецько-Криворізькому басейну було до 560 місцевих Рад селянських депутатів» (с. 97). Таким чином, негайне втілення у життя вказівок Інструкції про Ради селянських депутатів не тільки розповсюджується на всі волості Харківської губернії — «на кінець квітня у Харківській губернії вони існували повсюдно» (с. 98), але механічно переноситься на сусідню Катеринославську і Херсонську (Криворіжжя) губернії. Насправді ж положення з організацією селянських Рад складалося не так гладко і легко, про що зазначалося в літературі³².

У Харківській губернії цей процес здійснювався інтенсивніше, ніж будь-де на Україні, проте і там організаційний період не обмежився весною 1917 р., він розтягнувся до перемоги Великого Жовтня і проходив ще в перші місяці соціалістичного будівництва.

Становище з Радами селянських депутатів на Катеринославщині при всій подібності загальної картини ускладнювалося наявністю там

місцевих відділень куркульського селянського союзу, які були, як зазначає В. Я. Борщевський, «майже у всіх волостях губернії» (с. 98). За рахунок, очевидно, неправильного перекладу селянські союзи в повідомленні помилково іменуються селянськими спілками. В результаті такої неточності зміщуються споріднені за своєю соціальною суттю, але дещо різні між собою організації — всеросійський селянський союз і націоналістична спілка.

Як же вирішується автором питання про кількість селянських Рад на Катеринославщині? Відзначаючи певну своєрідність організації селянства в цій губернії — наявність розгалуженої мережі селянських союзів,* правильно підкреслюючи, що створення Рад здійснювалось в гострій класовій боротьбі, автор, визначаючи число Рад, відкидає ці складності і виходить знов-таки з числа волостей губернії. Його не бентежить, що в багатьох з них діяли селянські союзи, які він включає в загальне число селянських Рад. Так він пише: «При визначенні кількості сільських (тут знову неточність перекладу — не сільських, тому, що мова про сільські Ради не йшла, а очевидно, селянських.— Ю. Г.) Рад на Катеринославщині слід брати до уваги, як кількість селянських повітових і волосних спілок, так і Рад селянських депутатів» (с. 99).

Недостатність аргументації призводить до того, що цифрові викладки і загальні висновки порівняно невеликого повідомлення стають суперечливими. В першому цитованому випадку йшлося про 560 селянських Рад в обох губерніях (с. 97). Далі, дещо знижуючи тон, але без відповідних переконливих доказів, автор вже пише про існування на Харківщині в середині року 230 селянських Рад (с. 98), а на Катеринославщині в жовтні 190 таких Рад, які начебто охоплювали 75% волостей (с. 99). Загальне ж число селянських Рад в цих губерніях, наведене в підсумкових абзацах, знов-таки нічим не підкріплене і становить чомусь 430 (с. 100). Завершує повідомлення автор висновком — всі Ради, як робітничі і солдатські, так і селянські, в розглянутій ним частині України були тією нездоланною силою, «що з перших днів революції твердо й непорушно протистояла буржуазним органам влади».

Така оцінка всіх без виключення Рад дещо випереджає події, бо залишає поза увагою процес більшовизації, який в багатьох Радах особливо активізувався в післяжовтневі дні. Добре відомо, що на Україні на кінець 1917 р. у деяких Радах, особливо селянських, угодовці ще утримували керівництво і певний час гальмували перехід цих Рад на бік соціалістичної революції. Позначалось і те, що на певну частину селянства мала вплив дрібнобуржуазна націоналістична партія УПСР. У результаті на Україні «зв'язки пролетаріату з селянством у жовтні були не досить тривкими, що відбилося на всьому ході революції».³³

Не враховувати цієї обставини значило б уявляти становище, яке склалося на Україні в жовтні 1917 р., певною мірою прикрашеним.

Заслугове на увагу праця, проведена Є. Г. Овсієнко по виявленню числа Рад селянських депутатів у Північній Таврії. Згідно з даними автора, на кінець липня в Мелітопольському повіті «існувало 30 волосних Рад селянських депутатів, тобто у всіх волостях»³⁴. По всіх же трьох повітах Північної Таврії на кінець 1917 р., як стверджує автор, було створено 70 волосних Рад: в Бердянському повіті — 27, Дніпровському — 18 і Мелітопольському — 25³⁵.

Отже, Північна Таврія являла собою район з досить густою мережею селянських Рад. Проте успішне вивчення цього питання необхідно продовжити, тому що наведені автором дані дещо суперечливі і потре-

* На Всеросійському з'їзді селянського союзу (серпень 1917 р.) зазначалось, що на Катеринославщині в союзи «організувалось 265 волостей». Див.: Советы крестьянских депутатов и другие крестьянские организации, т. 1, ч. 1. М., 1929, с. 196. Вказане повідомлення мало на меті підкреслити повсюдне створення відділів союзу в губернії, де він організувався особливо «густо і широко».

бують уточнення. Насамперед незрозуміло, як при загальній тенденції до зростання числа волосних Рад вони в Мелітопольському повіті зменшилися на кінець року з 30 до 25. Разом з тим, у січні 1918 р., зазначалось в повідомленнях представників 32 волостей цього повіту, «по всіх волостях створені свої Ради, як повновладні органи влади»³⁶.

Викликає також сумнів наведена автором кількість Рад (27) у Бердянському повіті на кінець року. Документи свідчать, що повітова Рада селянських депутатів виникла в Бердянську 14 серпня. За місяць виконкомом цієї Ради була проведена значна робота по створенню волосних Рад і вдалося до 17 вересня, тобто до моменту скликання з'їзду членів повітової Ради селянських депутатів, «організувати волосні Ради в 35 волостях з існуючих 47 волостей»³⁷.

Важливо було б у цьому зв'язку з'ясувати, якою мірою процес створення Рад охопив села Таврії.

Вище йшлося про ті повідомлення, в яких порушувалося питання про створення селянських Рад в окремих губерніях і районах України. Останнім часом з'явилося кілька статей Ж. П. Тимченко, які свідчать про початок поглибленого вивчення цього важливого питання. У них підведений певний підсумок його розробки, розглянуто організаційний етап у будівництві Рад по всій Україні, показана їх роль у боротьбі за перемогу соціалістичної революції і визначено дальші шляхи дослідження цієї теми³⁸.

Автором зроблено спробу виявити наявність на Україні різних форм селянських організацій, прослідкувати їх виникнення і взаємодію. Всім українським губерніям, за виключенням однотипної за структурою Харківської, представленій Радами селянських депутатів, були властиві, як зазначається, «змішані форми селянських організацій»³⁹. Специфіку цю автор пояснює так: «Низовою їх ланкою здебільшого були селянські союзи або селянські спілки, а повітовою та губернською — Ради селянських депутатів»⁴⁰. Таке структурне розмежування уявляється дещо спрощеним: наявність, як її називає автор, змішаної форми, не виключала паралельного існування різних за типом та завданням селянських організацій. Так, у ряді повітів поряд з Радою селянських депутатів діяла спілка, яка об'єднувала свої сільські осередки. Відомо, наприклад, що в Могилівському повіті (Подільська губернія), «в селах було 40 спілок, повітова спілка і Рада селянських депутатів»⁴¹. Існували в Умані (Київська губернія) одночасно Рада селянських депутатів і повітова спілка⁴², а в Олександрії (Херсонщина) Рада селянських депутатів, селянський союз і земельний комітет⁴³ тощо.

Проте і в тих губерніях і районах України (Правобережжя, Полтавщина і Чернігівщина), де спілки набули найбільшого поширення, вони також не стали повсюдними. Представник Кобелянської повітової Ради 20 липня заявив з трибуни III губернского з'їзду Рад, що «селянських спілок в повіті немає»⁴⁴. Навіть на Київщині, де спілок було особливо багато, і там вони були не всюди. За повідомленням інформаційного бюро, при Київській губернській земельній управі у восьми повітах (з 12) існувало на 1 серпня 268 спілок⁴⁵. З цього числа майже половина (118) була зосереджена в Таращанському повіті. В решті були представлені незначною кількістю. З інформації делегата (Чорнобиль, Радомишльський повіт) на другому українському губернському з'їзді, який відбувся в Києві у серпні, з'ясувалося, що в ряді сіл повіту «селянських спілок немає»⁴⁶.

Автор наводить цікаві дані про організацію деяких губернських Рад селянських депутатів, підкреслюючи, що процес їх створення завершився в жовтні. Складнішим було становище з повітовими Радами. Ж. П. Тимченко прагне показати, як виникали ці Ради, визначає їх кількість на різних етапах розвитку революції, але підсумкові дані потребують обгрунтування.

В одній з своїх публікацій з даної теми автор дійшла висновку, що селянські Ради існували в жовтні 1917 р. у 57,8% всіх повітів України, тобто в 54 повітах⁴⁷. Підставою для цього було опубліковане в жовтні повідомлення статистичного відділу Всеросійської Ради селянських депутатів. Однак ці дані (79,3% повітових Рад по Європейській Росії і 57,8% по Україні)⁴⁸ відображали становище з селянськими Радами на липень. У зазначеному документі, який увійшов у відомий збірник, а в 1917 р. був широко надрукований навіть місцевою пресою, чітко сказано, що дані ці «складені три місяці тому»⁴⁹. Ж. П. Тимченко визнала, що дані ці відбивали стан на 25 липня⁵⁰.

У своїй наступній статті (УІЖ, 1971, № 8) автор оперує вже не одним, а кількома числами. За її твердженням, у період двовладдя на Україні була 31 (33%) повітова Рада селянських депутатів. Для порівняння наводяться (без посилання на джерело) дані про кількість таких Рад у Центральній Росії на той час — 79,3%.

Отже, визначається правомірність згаданого вище документа для характеристики становища в Росії і відкидається без будь-яких пояснень його висновок щодо України. В серпні, на думку автора, на Україні їх було 52, а напередодні соціалістичної революції вони існували в 56 повітах, тобто в 59,5% загальної кількості. Таким чином, ці дані не дуже відрізняються від висновку попередньої статті Ж. П. Тимченко про наявність в жовтні 1917 р. селянських Рад у 57,8% повітів України. Згідно з цими числами по суті ніякого зростання повітових селянських Рад на Україні з серпня по жовтень включно не відбувалося.

Навряд чи можна вважати значним збільшення їх з 52 до 56. Такий результат суперечить дійсності і твердженням самого автора про те, що після розгрому корніловського заклоту процес створення селянських Рад в повітах «пожвавився» (с. 56), почалось їх широке організаційне будівництво, а в жовтні «виникло чимало повітових, волосних та сільських Рад» (с. 57).

Прагнення автора дати самостійні підрахунки можна вітати, але слід було б для обґрунтування своїх висновків виявлені повітові Ради розподілити по губерніях, а також за часом їх створення, показати, оперуючи відповідними даними, особливості їх виникнення в різних губерніях і районах України, безумовно, з відповідним посиланням на документи.

Якщо про повітові селянські Ради існують в літературі деякі інколи суперечливі дані, то відносно волосних і сільських, крім загальних заяв про те, що їх було багато і в жовтні їх число значно збільшилося, нічого конкретного не повідомляється. Щоправда, Ж. П. Тимченко наводить ряд цікавих фактів виникнення таких у селах України, проте спірним виглядає її заява про масове виникнення волосних Рад на Волині в червні 1917 р. За даними автора, в Новоград-Волинському і Луцькому повітах Ради селянських депутатів виникли в 75 волостях з 163, тобто в 46% волостей цих двох повітів. Там же подається і соціальний склад волосних Рад — 89% селян, 3 — інтелігенції, 1 — служителям церкви і 7% інших (с. 52).

Волинська губернія, як відомо, являла тоді безпосередній тил діючої армії, по деяких повітах проходила лінія фронту, в силу чого процес організації мас проходив там дещо повільнішим темпом. Про це йшлося на засіданні губернської ради об'єднаних громадських організацій 15 травня⁵¹.

Становище прифронтового району мало свої особливості. Зокрема, Луцька Рада робітничих і солдатських депутатів виникла лише 3 липня, тобто однією з останніх повітових Рад такого типу на Україні. Відомо також, що Волинська губерньська Рада селянських депутатів організувалася в жовтні, пізніше ніж будь-де, про що згадує автор. Крім того, Волинь була сільськогосподарським районом, віддаленим від промислових

центрів, що не могло не впливати на рівень політичної свідомості мас. Чим же тоді можна пояснити згадане бурхливе виникнення волосних Рад?

Насторожує і наведене число волостей у цих повітах, що наближається до суми всіх волостей губернії. Як правило, їх було не більше двох-трьох десятків у повіті. Всього ж на Волині наприкінці XIX ст. в 12 повітах налічувалось 201, а в 1914 р. — 203 волості⁵². Збільшення, отже, незначне.

У Луцькому повіті, як свідчать дореволюційні енциклопедичні видання, наприкінці XIX ст. було 16 волостей, а в першому десятиріччі XX ст. їх стало 17⁵³. У Новоград-Волинському повіті значилося 20 волостей⁵⁴. Можливо, що до 1917 р. їх число трохи збільшилось. Мали місце випадки, коли навіть у тому бурхливому революційному році в окремих повітах відбувалося деяке їх зростання. Наприклад, в Одеському повіті додатково до 37 існуючих волостей в 1917 р. з'явилося ще 7.⁵⁵

Але навіть і в цьому випадку в двох повітах загальна сума волостей не могла досягнути тієї кількості (163), що її наводить автор. На Волині дійсно стали виникати у зазначений час волосні Ради, та це були поодинокі випадки. Стверджувати, що там тоді створилося «чимало селянських Рад», передчасно. Відомо, наприклад, що 26—28 серпня в Андрушівській волості пройшли сільські сходки з метою організації волосної Ради⁵⁶. Мали місце окремі факти і по інших волостях, але в цілому, як зазначалося в зверненні виконкому Житомирської повітової Ради селянських депутатів у вересні 1917 р., «на Волині справа ця йде дуже погано»⁵⁷.

Посилаючись на матеріали 4-ї сесії Житомирської повітової Ради селянських депутатів (28—29 вересня), автор стверджує, що селянські Ради організувались у всіх 12 волостях повіту (с. 56). Звернення до місцевої газети, де опубліковано протокол, переконує, що становище з вказаними 12 волосними Радами було не зовсім таким, як зображується. Там вказано, що в Чудновській волості «Рада селянських депутатів не існує»⁵⁸. Те ж саме говориться і про Бежевську волость. На думку доповідачів, у п'яти волостях Ради ще нічим себе не проявили і тільки в Андрушівській і П'ятківській вони заслуговували високої оцінки. Таким чином, документи відтворюють реальну картину, яку і повинен максимально врахувати дослідник.

Питання про кошти Рад селянських депутатів ніким у нашій літературі не порушувалось, а воно має принципове значення для розуміння ставлення селянства до цих організацій. Відомо, що Тимчасовий уряд навіть земельним комітетам, які були офіційними установами, всіляко скорочував кредити, виділяючи на їх утримання незначні кошти, а низовій ланці — волосним земелькомам — фактично відмовив у підтримці. Необхідні суми було відпущено лише їх четвертій частині.

Тому уряд не тільки не відпускав кошти селянським Радам, які, на його думку, «мають приватногруповий характер», а й забороняв надавати їм відповідну матеріальну допомогу. Проте селянство вбачало в Радах свої організації, всіляко їм допомагало. Такі факти мали місце, і завдання дослідника їх зібрати і старанно проаналізувати. Відомо, наприклад, що в Карловці, Костянтиноградського повіту, на Полтавщині, «для підсилення коштів Ради селяни добровільно вносять по 10 коп. з десяти»⁵⁹.

На Чернігівщині на користь Глухівської Ради на вересень надійшло від селян Есманської волості 129 крб., від Локотської — 154, Холупківської — 302 крб. 30 коп., Ярославецької — 366 крб. 20 коп., а всього — 1229 крб. 43 коп.⁶⁰

Отже, трудяще селянство не зважало на урядові розпорядження і безпосередні вказівки про припинення збирань подібного роду. Відповіддю на роз'яснення Міністерства внутрішніх справ від 22 жовтня, що

самооподаткування «не має підстав в законі і не може бути визнане вірним по суті»⁶¹, була матеріальна підтримка трудящих селянством відповідних організацій.

На завершення характеристики праць про селянські Ради необхідно обов'язково підкреслити, що тільки після перемоги Жовтневого збройного повстання в Петрограді почалося активне радянське будівництво, яке супроводжувалося масовим виникненням Рад на селі*. Тому обмежувати виникнення селянських Рад жовтнем, не згадуючи про подальші перспективи розвитку, означає обривати процес, який до жовтня лише намітився. Дослідники (П. Н. Абрамов, Д. В. Гришаєв), оперуючи даними по 19 губерніях Європейської Росії, дійшли висновку, що до середини січня 1918 р. були підготовлені умови для розгортання масового будівництва Рад на селі. Наведені ними підрахунки дають підстави стверджувати, що до січня волосні ради селянських депутатів існували лише в 8,5 — 8,7% волостей.⁶²

З'ясувати, як проходив цей процес на Україні, а він, як відомо, з певних обставин не випереджав загальноросійський,— завдання дослідника. Його вирішення необхідне для всебічного розуміння питання про союз робітничого класу та трудячого селянства і тісно пов'язаної з ним боротьби українських трудящих мас проти буржуазно-націоналістичної Центральної ради.

До питання про селянські організації має безпосереднє відношення здійснений Ж. П. Тимченко підрахунок селянських з'їздів у 1917 р.⁶³ Згідно з її даними, на Україні з лютого по жовтень їх відбулося 163, в період двовладдя — 72, а в післялипневі дні — 91. Переважну частину становили повітові з'їзди — 135. Решта — 28 були губернськими, які розподілялись в зазначені періоди по 14.

Проведена автором велика робота по збиранню фактичного матеріалу відкинула надзвичайно важливу і недосліджену сторону революційної боротьби селянства 1917 р., його прагнення до згуртованості і організованих дій. Її висновок, що з'їзди — свідчення активної участі селянства в політичному житті країни,— цілком відповідає дійсності, але викликає заперечення нечітко сформульована нею (на с. 113) думка, яку можна зрозуміти як мимовільне заперечення ролі солдатських мас у боротьбі за встановлення Радянської влади на селі.

Як відомо, солдати, що повертались в села, були значною мірою носіями революційних поглядів. Ті самі селяни, вони пройшли в окопах солдату школу, що сприяла формуванню їх класової свідомості. Тому солдати відігравали на селі вирішальну роль, впливали на події, брали найактивнішу участь у сільських зборах і селянських з'їздах. Отже, мова може йти в тому розумінні, що революційні перетворення, які мали місце в українському селі, були наслідком надзвичайно великої революційної активності трудящих селян, набутого ними власного політичного досвіду, а не принесеного ззовні. Одночасно необхідно підкреслити, що революційна боротьба українського селянства становила невід'ємну частину селянського руху усює Росії за знищення експлуататорського ладу і встановлення робітничо-селянської влади, що розгорнувся 1917 р.

Складений Ж. П. Тимченко список селянських з'їздів буде, безсумнівно, уточнюватись, але навіть наведені дані досить показові. Автор добре розуміє, що зроблено лише перший крок у розробці важливої теми. В подальшому, напевне, буде звернено увагу на розподілення цих з'їздів по губерніях, частоту їх скликання до жовтня і в наступні місяці кінця 1917 р., коли революційна боротьба українського трудячого селянства особливо посилилась. І нарешті, на головне — на склад хоча б

* Цікаві дані про число селянських Рад України наводить у кандидатській дисертації П. М. Тригуб. Він нарахував понад 350 селянських Рад, які діяли на Україні з грудня 1917 р. по квітень 1918 р. Див.: *Тригуб П. М.* Радянське державне будівництво і зміцнення Радянської влади (грудень 1917—квітень 1918 рр.). Харків, 1971.

десятих з цих з'їздів і ту гостру політичну боротьбу, яка розгорталася там, зокрема на повітових з'їздах, і була відображенням прагнень різних прошарків селянства і їх ставлення до головних питань — землі, миру і влади.

У літературі ще не приділялося належної уваги вивченню організацій сільського пролетаріату, які виникли в районах капіталізованого сільськогосподарського виробництва. За виключенням П. М. Першина, який характеризує їх значення і роль в боротьбі за міцний союз робітничого класу і біднішого селянства Росії⁶⁴, ніхто з дослідників ще глибоко не зайнявся ними. Єдиною публікацією, присвяченою сільськогосподарському пролетаріату України, є невелике повідомлення А. М. Лісецького⁶⁵.

Організації сільськогосподарського пролетаріату, рішуче виступаючи на захист біднішого селянства, протиставляли поміщикам і куркулям свою згуртованість. Хоча вони й не були масовим явищем, проте їх діяльність, якій більшовики надавали великого значення, заслуговує пильного вивчення.

* * *

Захоплення темою, обов'язкове для кожного дослідника, іноді веде до гіпертрофованого підкреслення її значення і ролі в загальноісторичному процесі. Ця тенденція виявляється особливо виразною в тому випадку, коли тема замкнута певними просторовими рамками, а порівняльний аналіз з аналогічними явищами, які мали місце на більш широкій території, відсутній, тобто коли порушено нерозривний зв'язок загального і часткового, через що останнє, можливо навіть всупереч бажанню автора, починає набувати невластивих йому розмірів.

У змістовній, насиченій великим фактичним матеріалом праці П. Ф. Решодька «Селянський рух у Харківській губернії (березень 1917—січень 1918 рр.)» Харків, 1972, яка послужить дослідникам історії Жовтня цінною підмогою для характеристики боротьби селянських мас України у зазначений період, спостерігається згаданий вище недолік.

Автор одразу ж орієнтує читача на виключну роль, яку відігравав селянський рух Харківської губернії протягом ряду років ХХ ст. При цьому він не робить застереження, чи йдеться лише про Лівобережжя або всю Україну, чи ця теза поширюється ним і на європейську частину Росії. Помилковість наведеного положення відзначав у своїй рецензії І. М. Рева⁶⁶, думка якого, як спеціаліста з даного питання, заслуговує на увагу⁶⁷. Але П. Ф. Решодько вважає, що Харківщина в тому плані, в якому вона ним розглядається, і в роки світової війни «посіла перше місце серед інших губерній України» (с. 19).

Очевидно, своє висловлення він поширює на час від початку війни і до повалення самодержавства в Росії. Та знов-таки на даному відрізку часу селянський рух на Харківщині не відігравав тієї ролі, яку так настійно прагне йому приписати П. Ф. Решодько. У колективній праці українських істориків-аграрників зазначається, що найбільше число селянських виступів з серпня 1914 по грудень 1916 р. відбулося в Подільській (50) і Київській (32) губерніях. На Харківщині їх було порівняно менше (28)⁶⁸.

Що ж до гостроти селянського руху в Харківській губернії 1917 р., то він тут, за явно заниженими даними Головного управління в справах міліції Тимчасового уряду, в переджовтневий період знаходився на одному з перших місць (95 виступів), але йшов після Полтавської (112) і Волинської (98) губерній⁶⁹.

Обов'язковим елементом кожного дослідження, присвяченого боротьбі селянства в 1917 р., є коротка вступна частина, де дається соціально-економічний нарис становища селянства відповідного району.

Цей соціально-економічний вступ дає ключ до розуміння революційної активності трудящого селянства і допомагає глибше з'ясувати соціально спрямованість його виступів. Він потребує від дослідника виключно копіткої роботи і вміння ретельно аналізувати статистичний матеріал. Певною мірою це завдання полегшується тим, що є геніальні ленінські зразки досліджень, де докладно розглядаються і всебічно враховуються численні фактори, що визначають становище селянства в дореволюційній Росії.

Пам'ятаючи виключну важливість конкретного вивчення класового розшарування селянства, яке під впливом розвитку капіталізму на селі в передреволюційні роки різко посилювалося і призвело до дальшої поляризації його крайніх груп, дослідники уважно вивчають дані про становище селянських господарств. У розділі, з якого починається дослідження, П. Ф. Решодько наводить важливі відомості про кількість селянських господарств 1917 р. в губернії, які не мали робочої худоби (34,9%), корів (37,2%), реманенту (43,9%), відзначає посилення переселенського руху, обумовлене гострим малоземеллям на Харківщині, і далі зубожіння селянських господарств у роки першої світової війни.

На жаль, автор опускає надзвичайно важливе питання — скільки землі в Харківській губернії в 1917 р. належало поміщикам, що являла собою селянська земля і як вона розподілялась всередині самого селянства. У згаданій частині його дослідження є певний недолік, пов'язаний з методом розподілу селянських господарств за ступенем їх забезпеченості землею.

П. Ф. Решодько, наприклад, всі селянські господарства Харківщини, що мали до 5 десятин орної землі, зараховує до бідняцьких (40,38%), від 5 до 10 десятин беззастережно записує в середняки (22,81%), а більш як 10 десятин (14,9%) механічно відносить до куркульських. Решта — 22% селянських дворів — не мала землі. При цьому, коли йдеться про першу групу господарств (до 5 десятин), про їх малоземелля і неможливість прохарчуватися, він посиляється на працю В. І. Леніна «Аграрне питання в Росії на кінець XIX ст.». Але наведена там оцінка охоплює господарства з земельним наділом до 8 десятин. В європейській частині Росії «6,2 млн. з 12,3 — мають до 8 дес. на двір. Загалом і в середньому по всій Росії це — кількість, безумовно недостатня для утримування сім'ї»⁷⁰.

Напередодні 1917 р. відбулися певні зміни в забезпеченні селянства землею, до того ж і в наведеній ленінській цитаті йшлося про ці дані як загальні й середні. Очевидно, автору слід було звернути увагу на принципи, згідно з якими визначається тип селянського господарства, пояснити свою позицію з необхідною доказовістю. Тим більше це слід було зробити, бо 11 повітів Харківщини не становили собою однозначної картини за забезпеченістю селянства землею.

Для визначення типу селянського господарства за такою суттєвою ознакою, як земля, треба, насамперед, з'ясувати, що являє собою структура ґрунтів у губернії з обов'язковим врахуванням особливостей її в різних повітах. Відсутність відповідного аналізу привела автора до того, що селянські господарства південно-східних повітів, які наближалися за своїми показниками до господарств степового типу, він прирівнює до ряду північних повітів Харківщини, що зазнавали гострої земельної нужди.

Уважне спостереження конкретної картини в кожному повіті виключило б висновок автора про те, що Старобільський та Куп'янський повіти характеризуються найбільшим прошарком куркульства. У цих повітах дворів, що обробляли більше 10 десятин орної землі, налічувалося відповідно 35,9 і 25,65% (с. 14).

У згаданих повітах ґрунти за якістю не становили такої цінності, як на півночі губернії. Землі саме цих двох повітів, за даними статистики,

«особливо відрізняються низькою врожайністю»⁷¹. У селянських господарствах Куп'янського повіту вона була в 1,5, а в Старобільському більше ніж у 2 рази нижчою, порівняно з такими повітами, як Сумський, Лебединський і Охтирський⁷². Відповідно і орендна ціна десятини землі була на південному сході губернії самою низькою на відміну від північних повітів. Тому, якщо господарства в північних повітах Харківщини, які обробляли землю площею від 10 до 15 десятин, могли бути зараховані до куркульських, то селянські господарства такого самого розміру на півдні повинні бути віднесені до категорії середняцьких.

Називаючи великий процент куркульства в зазначених повітах, автор ухиляється від висновку про кількість там бідняцьких господарств. Але наведена ним таблиця (с. 15) дає можливість легко це зробити. Застосовуючи його метод розподілу, знаходимо бідняцькі господарства, тобто такі, що мали до 5 десятин орної землі, в Куп'янському повіті 27,25%, а в Старобільському менше — 20,85%. Нагадаємо, що всі селянські господарства Харківщини від 5 до 10 десятин у нього значаться як середняцькі. Таких, за його поділом, було у згаданих повітах відповідно 30,09 і 31,05%. Автора, напевне, повинна була насторожити така диференціація, в результаті якої середняки і куркулі в цих повітах переважали, а біднота становила відповідно невеликий процент.

Проте специфіка цих повітів полягала в тому, що до них не підходять запроваджені автором критерії.

У цьому зв'язку не можна було не звернути увагу на висловлену свого часу М. А. Рубачем думку про те, що в Старобільському повіті до бідняцьких господарств слід віднести ті, які обробляють до 8 десятин, а до куркульських — ті, що мають більше від 15 десятин⁷³. Тоді розшарування селянства в цих двох повітах становило б цілком іншу картину, ніж та, яку створює П. Решодько.

Відомо також, що і в проміжних (між північними і південно-східними) повітах були свої певні особливості, які також необхідно врахувати.

Слід особливо підкреслити, що згадані статистичні підрахунки не повинні відігравати самостійну роль, мати самодостатній характер. Їх завдання, насамперед, функціональні. Дані про стан селянських господарств необхідно тісно узгоджувати з розмахом аграрної революції, ними пояснювати гостроту боротьби всередині селянства. Наявність такого взаємозв'язку примусила б автора звернути увагу на те, що в Старобільському повіті, де так багато, за його підрахунками, куркульських господарств, виступів проти них сільської бідноти відносно менше, ніж в інших повітах. Так, згідно з даними, які наводить автор, у цьому повіті в березні — квітні не було жодного виступу проти куркулів, хоча в губернії їх налічувалось 11, а в травні — червні було там лише три з 41 на Харківщині (с. 57, 73).

Таким чином, визначення типу селянського господарства передбачає комплексне вивчення різного роду факторів, що його характеризують. Природно, необхідним є глибокий аналіз господарства по забезпеченості його робочою худобою, живим і мертвим реманентом і насамперед землею, яка перебуває в його володінні і користуванні, з обов'язковою оцінкою якісного значення орної землі. Лише такий всебічний підхід зможе достатньою мірою точно з'ясувати диференціацію селянства в українському селі і з необхідною повнотою розглянути класову боротьбу всередині селянства напередодні соціалістичної революції.

Як зазначалось, книга П. Ф. Решодька становить безперечний інтерес і є першою серйозною розробкою молодослідженої теми. Не все, звичайно, вдалося вирішити її автору. Але те, що зроблено, заслуговує на позитивну оцінку. В книзі містяться цікаві відомості про створення повітових і волосних Рад селянських депутатів, про організацію в губернії земельних комітетів, які на червень діяли в 88% волостей (с. 47).

Як відомо, селянські Ради виникли на Харківщині в травні — червні повсюдно, навіть в ряді сіл. Щоправда, їх діяльність також, як і земельних комітетів, потребує додаткового ретельного вивчення. Особливо повно і глибоко (порівняно з післялиповими днями) показано селянський рух на Харківщині в період двовладдя. Автором визначено різноманітність форм селянських виступів, систематизовано багатий фактичний матеріал, завдяки чому складені важливі таблиці, що дають уяву про наростання селянських виступів, про ступінь інтенсивності руху в повітах, про соціальну його спрямованість. Наведені дані про розмах селянського руху — 72 різних виступи в березні — квітні (11 проти куркулів, 18 — духовенства, 43 — проти поміщиків), а в травні — червні — 220 (41 — проти куркулів, 42 — духовенства і 137 проти поміщиків) (с. 53,66 — 67) повністю спростовують надзвичайно занижені цифри Головного управління у справах міліції (автор для порівняння чомусь їх не наводить) і переконливо показують наявність другої соціальної війни на селі, яка особливо яскраво виявлялася там, де було сильним куркульське землеволодіння і землекористування.

Однак такі підрахунки і таблиці відсутні в наступній частині праці, де йдеться про місяці найбільшого селянського руху. У ту надзвичайно насичену подіями осінь 1917 р. важливо простежити зростання числа політичних вимог у селянському середовищі, ставлення трудящого селянства до питання про владу. Про виключну цінність такого роду даних для глибокого дослідження процесів, що відбувалися на селі, писав наприкінці вересня 1917 р. В. І. Ленін: «Було б цікаво зібрати докладніші дані в цьому питанні і розглянути, чи нема відомостей саме про *бідніших* селян у губерніях з найбільш *«заможним»* селянством»⁷⁴.

З цього приводу безперечний інтерес викликали б зведені дані про антикуркульські виступи. Тоді правильна теза автора «про дальше зростання суперечностей між найбіднішим селянством і куркульством» (с. 156) одержала б відповідне підкріплення і необхідну доказовість.

Докладніше висвітлення класової спрямованості селянського руху викликається ще й тим, що на всесоюзній науковій сесії з історіографії Жовтневої революції (жовтень — листопад 1969 р., Ленінград) П. Ф. Решодько говорив про 30% селянських виступів, що приходились на долю другої соціальної війни в селах Харківської губернії у період мирного розвитку революції⁷⁵.

Разом з тим його підрахунки (с. 53, 66, 67), здійснені для першої половини року, дають лише 17,8% виступів (52 з 292), для решти року будь-які зведені відомості з цього приводу повністю відсутні.

Прагнення окремих істориків переглянути питання про співвідношення двох соціальних війн на селі у 1917 р. (по Росії виступи проти куркулів за офіційними, явно заниженими даними становили 7,3% загального числа селянських виступів)⁷⁶, повинно базуватися на всебічному вивченні всього комплексу документальних матеріалів і на ленінських теоретичних положеннях, які були результатом глибокого аналізу дійсності.

Оцінка В. І. Леніним двох соціальних війн на селі, їх початку, глибини і розмаху дається в ряді його виступів. Зокрема, в промові 7 листопада 1919 р., присвяченій другим роковинам Радянської влади, В. І. Ленін зупинився на питанні про виключну роль першої соціальної війни в переджовтневому селі. У 1917 р. селянство, сказав він, «все в цілому повернуло проти поміщиків, підтримало робітничий клас, тому що побачило в ньому виконавців бажань селянської маси, справжніх робітничих борців, а не тих, хто зраджував селянство в союзі з поміщиками. Але ми прекрасно знаємо, що всередині селянства боротьба тоді ще не розгорнулася»⁷⁷.

Звичайно, конкретна картина в різних губерніях не могла бути однаковою. Ясно одне — в тих губерніях, де було високо розвинуте товарне

землеробство, на долю другої соціальної війни припадає порівняно більший процент селянських виступів. Проте головним і визначальним напрямом аграрної революції 1917 р. була боротьба селянства проти класу поміщиків за знищення поміщицького землеволодіння.

Детально в книзі П. Ф. Решодька йдеться про захоплення поміщицьких земель. Безумовно, самочинні захоплення орної поміщицької землі були однією з головних і найпоширеніших форм селянських виступів, характерних для того часу. Дані, які звів у таблицю автор, свідчать про те, що найбільшій гостроті боротьба за землю набула у вересні — жовтні (97 випадків), тоді як за весь період двовладдя таких фактів було лише 29, а в липні — серпні — 36. При цьому автор правильно застерігає від можливого перебільшеного уявлення про результати цих самочинних захоплень, тому що в руки селян перейшла п'ята частина всієї поміщицької землі в губернії (с. 100).

Цінні висновки і спостереження побудовані на уважному вивченні і систематизації числених фактів, більшість з яких вперше вводиться автором в науковий обіг. Ось один з прикладів. На підставі наказу представникові Барвенківської Ради в Ізюмському повітовому виконкомі Рад додержуватись у своїй діяльності більшовицької позиції автор стверджує, що до жовтня окремі селянські Ради в губернії «були більшовицькими» (с. 102). Можливо, автор дещо категоричний в своїй заяві щодо складу цих Рад. Але ж суть насамперед у політичній спрямованості даних Рад, в їх боротьбі за перетворення в життя лозунгів більшовицької партії. Даний факт важливий і в тому плані, що він зв'язує в єдину ланку і дає пояснення позиції представника Ізюмського повітового з'їзду Рад на II Всеросійському з'їзді Рад. Делегат цей привіз до Петрограда більшовицький наказ і проголосував за передачу всієї влади в країні Радам. Слід підкреслити, що участь у роботі історичного з'їзду посланців від повітового з'їзду Рад, де, очевидно, переважали представники трудящого селянства, має виключно важливе значення. На жаль, невідомо час скликання даного повітового з'їзду, склад його учасників і ряд пов'язаних з його проведенням інших моментів.

Безперечний інтерес викликає четвертий розділ книги. У ньому вміщено підсумки виборців до установчих зборів по Харкову і губернії, є зведені дані про розгром у листопаді — грудні 1917 р. 46 поміщицьких маєтків, наводяться матеріали про падіння впливу Центральної Ради у зазначений період, про розгорнуту боротьбу селян за здійснення ленінського Декрету про землю, формування сільських червоногвардійських загонів, про встановлення Радянської влади в повітах і селах губернії і перші заходи робітничо-селянської влади на селі. Проте у цій частині роботи переважає ілюстративний матеріал. Він менш компактний і не так ретельно опрацьований, як у попередніх розділах, особливо в другому.

Необхідного аналізу вимагають дані про розгром 46 маєтків. На їх підставі важко судити, яке місце займала ця форма селянського руху в усій масі виступів, скільки становив процент розгромлених маєтків до загальної їх кількості в зіставленні з періодом вересня—жовтня. Сам автор пише про Сумський повіт, де він виявив три подібних випадки в жовтні 1917 р., і про Ізюмський повіт, в якому цей рух, за його словами, був особливо тоді інтенсивним (с. 100). Потреба в ретельному обліку всіх даних, у відповідному їх коментуванні викликається хоча б тому, що його заява про відсутність розгромів поміщицьких маєтків в Харківському повіті в грудні («розгромів не спостерігалось», с. 140), входить у протиріччя з існуючими в літературі фактами про розгром у той період маєтків Харитоненка і Кропивницького в цьому повіті⁷⁸.

Селянство Лівобережжя за останні роки стало предметом більшого вивчення порівняно з іншими районами України. Подібне становище пояснюється тим, що боротьба селянства цієї частини України менше до-

сліджувалась істориками. Отже, поступово заповнюється існуюча про-
галина.

Поряд з цінною працею П. Ф. Решодька публікується невелике по-
відомлення С. П. Литвиненка «З історії революційної боротьби селян-
ства Полтавщини в період підготовки Великого Жовтня»⁷⁹. Автор, оче-
видно, ще перебуває на стадії накопичення необхідного матеріалу для
майбутнього дослідження. Узагальнюючі дані в його публікації відсут-
ні, і це один з істотних її недоліків, який збільшується багатьма невід-
кріпленими висновками. На підставі кількох фактів селянських виступів
він, наприклад, стверджує таке: «Наприкінці червня, особливо в липні
1917 р. селянський рух на Полтавщині став уже масовим» (с. 91). Про-
те немає відповідних підрахунків аналізу виступів за формами і мето-
дами боротьби, їх соціальною спрямованістю. Не розглядається бороть-
ба селян за землю і в процесі наростання революції, відсутнє також по-
рівняння з іншими губерніями. Не спирається автор і на відповідні циф-
рові дані, коли стверджує, що «в селах Полтавщини селяни відкрито (?)
і все частіше ставали на шлях захоплення землі у місцевих куркулів»
(с. 95), що «на Полтавщині класові протиріччя напередодні Жовтня
найгостріше проявлялися всередині селянства» (там же).

Необхідно також коротко зупинитись на одному з моментів, якого
торкається автор, — про передачу земельними комітетами приватновла-
сницької землі в користування селян у дожовтневий період. Ним наво-
дяться деякі факти по Золотоніському повіту, а також дані про розподіл
поміщицької землі трудящому селянству в Хорольському (17 тис. деся-
тин), Кременчуцькому і Переяслівському повітах (по 25 тис. десятин)
(с. 96), які самі собою не дають чіткого уявлення про ту частину помі-
щицької землі, що відійшла в користування селянства. Уважне ознайо-
млення з існуючою літературою переконало б автора, що наведені ним
дані вже відомі і відповідним чином прокоментовані. Виявляється, у по-
міщиків там була відібрана лише третина їх землі (31%), яка частково
задовольняла найбільш гостру потребу селян⁸⁰.

Додаткове пояснення і порівняльні характеристики у вказаному
вище випадку необхідні для того, щоб підкреслити велике перетворююче
значення ленінського Декрету про землю, що корінним чином змінив ста-
новище широких трудящих мас селянства країни. Тим більше це необхід-
но, оскільки зарубіжні фальсифікатори всіляко спотворюють справжню
суть цього Декрету, принижують його революціонізуючий зміст, вва-
жаючи, що Декрет лише закріпив становище, яке склалося в жовтні на
селі, а не був відправним началом для докорінної перебудови всієї си-
стеми аграрних відносин у Росії⁸¹.

З трьох губерній Правобережжя більш інтенсивно свого часу ви-
вчався селянський рух 1917 р. на Київщині, про що йшлося в поперед-
ньому історіографічному огляді⁸². Увагу дослідників починають привер-
тати також Волинь і Поділля, тобто виключно сільськогосподарський
район, віддалений від значних промислових центрів. Ряд змістовних
статей присвятила вивченню селянського руху на Поділлі в перед-
жовтневий період Н. І. Миронець⁸³. Вона розглянула його у взаємо-
зв'язку з революціонізуючим впливом солдатських мас Південно-Захід-
ного фронту. Поповнення армій фронту, на думку автора, значною мі-
рою надходило з великих пролетарських центрів країни, і насамперед
з Петрограда (с. 11—12), що сприяло поширенню більшовицьких ідей
серед широких мас трудящого селянства, впливало на зростання і глиби-
ну аграрного руху. За її даними, в губернії в період мирного розвитку
революції відбувся 381 селянський виступ, а в післялипневі дні їх стало
майже вдвічі більше — 716. Особливої гостроти досягнув селянський
рух на Поділлі у вересні — жовтні 1917 р. За ці два місяці налічувалось
507 фактів, тобто близько половини (43%) всієї кількості селянських

виступів за переджовтневий час і серед них 110 розгромів поміщицьких маєтків⁸⁴.

Автор, розглядаючи численні форми селянських виступів на різних етапах розвитку революції, підкреслює, що в переджовтневий період стають переважаючими такі гострі форми боротьби, як захоплення поміщицьких земель, маєтків, реманенту, арешти управляючих та ін. Вони становили, на її думку, у вересні 57,2%, а в жовтні — 61,2% всіх виступів. Зростають і антиурядові виступи: за серпень, вересень і жовтень вони становили 60% всієї кількості⁸⁵. Отже, створено досить переконливу картину селянського руху на Поділлі 1917 р. Однак велика позитивна робота по збиранню і аналізу необхідного фактичного матеріалу лише виграла, коли б автор розкрив систему підрахунків, не обмежувався повідомленням кінцевого підсумку, а також виявив місце селянського руху Поділля 1917 р. (включаючи листопад—грудень) порівняно з іншими губерніями. Обґрунтованого пояснення вимагають і досить різкі коливання кількості селянських виступів по 12 повітах (в деяких їх було вдвічі, а інколи і в 4 рази менше, ніж в інших)⁸⁶. Нарешті, певної конкретизації потребує характеристика спрямованості селянського руху, яка згадується лише в загальному плані.

* * *

Становище селянства Донбасу і його революційна боротьба в 1917 р. довгі роки не були об'єктом пильного вивчення дослідників. Їх приваблювала в першу чергу, і це цілком закономірно, історія робітничого класу цього важливого промислового району країни, славного своїми героїчними традиціями. Крім того, тема становить складність, яка полягає в тому, що територія Донбасу не об'єднувалась рамками однієї адміністративної одиниці. Кожна з його складових частин (західні округи Облaсті Війська Донського, східні повіти Катеринославської і південні Харківської губерній) мала певні особливості, своє територіальне підпорядкування. Відповідно і документальні матеріали відкладалися в різних архівах і фондах. Знайти їх — справа нелегка. Вона потребує копіткої роботи в центральних і місцевих архівах, ретельного вивчення преси всього району.

Нарешті, 1961 р. у Донецькому видавництві виходить невелика за форматом і обсягом (близько 3 друк. арк.) брошура О. М. Максимова, яка є першою спробою розкрити дану тему⁸⁷. Дослідник оперує матеріалами про становище селянства Донбасу по трьох повітах Катеринославської губернії — Бахмутському, Слов'яносербському, Маріупольському — і лише по одному повіту Харківської губернії — Старобільському. Таким чином, виключені дані по Ізюмському і Куп'янському повітах (Харківська губернія), а також Донецькому і Таганрозькому округах Облaсті Війська Донського, хоча в роботі зустрічаються окремі приклади селянських виступів по Ізюмському повіту і Таганрозькому округу.

У вступній частині дається короткий огляд аграрних відносин і економічного становища селянства Донбасу до 1917 р. Існуючі матеріали сільськогосподарського перепису 1917 р. дозволили автору мобілізувати важливі дані по згаданих повітах. Зведені в таблицю, вони дають уяву про чисельність селянських господарств, наявність у них робочої і продуктивної худоби, визначають середню забезпеченість землею селянського і поміщицького господарства, процент безпосівних і питому вагу селянських господарств з купчою землею. Цифри ці дуже показові. Так, у Бахмутському повіті було 68,1% безпосівних господарств, 70,7% дворів не мали робочої худоби і 64,3% — корів, а в Слов'яносербському відповідно таких налічувалось 58,7, 62,9 і 52,5% (с. 11). В результаті вимальовується становище більшості селянських господарств, розкрива-

ються їх безпросвітні злидні і зубожіння і чітко виступає на другому полюсі міцніюча сільська буржуазія.

На прикладі Бахмутського повіту робиться спроба розглянути селянські господарства за їх забезпеченістю землею і визначити за цим важливим показником диференціацію селянства. На жаль, наведені статистичні дані подаються без відповідних посилань, що ускладнює їх перевірку.

Вище згадувалось, що різні частини Донбасу мали особливості, які потребують уважного розгляду. Потребують, наприклад, аналізу кількості показників, що є в матеріалах сільськогосподарського перепису 1917 р.⁸⁸ Це насамперед дані про кількість безземельних селянських господарств Бахмутського (65 065, або 62,4%) і Слов'яносербського повітів (23 458, або 45,2%). Процент таких господарств там набагато перевищував аналогічні середні показники будь-якої взятої на вибір губернії і був викликаний значною дорожнечою землі. Отже, важливо було б показати, що на Донбасі процес розкладу селянських господарств проходив особливо бурхливим темпом, що вказані господарства поставляли численну армію сільськогосподарського пролетаріату, яка шукала частково застосування своїх сил у куркульських і поміщицьких господарствах, а головним чином йшла на шахти та рудники.

Характерними також для даних повітів Донбасу були селянські господарства з промислами. Їх у Бахмутському повіті налічувалось 67 039 (64,4%), а в Слов'яносербському — 33 269 (64,2%).

Порівняння вказаних двох повітів Катеринославської губернії з іншими шістьма виявило б той факт, що в Слов'яносербському і Бахмутському повітах було зосереджено більше половини всіх безземельних селянських господарств губернії (55,9%) та майже таку ж кількість господарств (60%) з промислами.

У цьому зв'язку важливо було б розглянути процес втягування селянських господарств в промислове виробництво через напівкустарні селянські шахти, значна кількість яких з'явилась в роки першої світової війни⁸⁹. Виникло їх тоді чимало. Так, інформуючи читачів про роль та значення Горлівсько-Щербинівської Ради, «Известия» Катеринославської Ради повідомляли, що в сферу впливу вказаної Ради, крім Щербинівки, Нелепівки, Горлівки та ряду рудників входили «190 селянських шахт». Йшлося про великі шахти подібного типу, тому що далі була приписка, що цій Раді підпорядковані, крім того, і прилеглі «дрібні селянські шахти»⁹⁰.

У працях про аграрний рух можна часто зустріти таке упущення: авторські підрахунки селянських виступів у конкретному районі не порівнюються з даними по Україні та Європейській Росії в цілому. Цим самим не виявляється ступінь розмаху селянських виступів у губернії, що становить предмет дослідження, та, зрештою, місце, яке вона займає в революційній боротьбі селянства Росії 1917 р.

Рідше спостерігається інший недолік. Загальні матеріали наводяться, але місцеві дані при цьому відсутні. Однак в обох випадках специфіка не виявляється, необхідна конкретність відсутня і питання, по суті, залишається нез'ясованим. Наприклад, у О. М. Максимова наводяться важливі і цікаві факти про різні за формами і характером селянські виступи в Донбасі, але ці розрізнені ілюстрації не можуть замінити необхідних узагальнюючих даних та обґрунтованих висновків.

Тільки стосовно липня — серпня ним називається приблизна їх кількість («мали місце понад півтора десятка селянських виступів») (с. 37). Для характеристики наступних місяців відсутнє навіть таке розпливчате формулювання, і автор переходить у сферу припущень. Так він пише: «Не було жодного повіту в Донбасі, а в Бахмутському та Слов'яносербському повітах, мабуть, жодної волості, де б селяни не брали участі у боротьбі проти поміщиків і приватновласників» (с. 49). Під останніми, очевидно,

маються на увазі куркулі. Таким чином, автор покладається вже більше на знання загальної картини та інтуїцію, яка, безумовно, необхідна, але не повинна замінити глибини вивчення самого питання.

Прагнучи висвітлити величезну роботу, що проводили більшовики по зміцненню союзу робітничого класу і трудящого селянства, автор пише про створення за їхньою ініціативою навесні 1917 р. об'єднаних Рад, які виникали в Краматорську, Горлівці, Щербинівці, Лисичанську (с. 13). Проте серед названих лише Краматорську Раді можна віднести до таких. На її окремих бланках, що збереглися, є штамп: «Рада робітничих і селянських депутатів Краматорського заводського району, Харківської губернії, Ізюмського повіту»⁹¹. Решта, зокрема Горлівська і Щербинівська Ради, активно проводячи серед селянства агітаційно-пропагандистську роботу, були Радами робітничих депутатів⁹².

Особливо слід зупинитись на Лисичанській Раді. Меншовицько-есерівське її керівництво (більшовицька організація виникла у місті в липні)⁹³, природно, не могло сприяти зміцненню союзу робітничого класу і селянства, а тому не ставило за мету розширення складу Ради за рахунок представників революційного селянства. Після перемоги Жовтневого збройного повстання в Петрограді керівники місцевої Ради вирішили зміцнити свої хиткі позиції шляхом об'єднання зі спорідненою собі організацією — куркульським селянським союзом, — щоб зобразити цей альянс контрреволюціонерів за єдність сил трудящих міста і села.

На першому об'єднаному засіданні виконкому Ради і селянського союзу 28 жовтня збанкрутілі лідери дійшли одностайного висновку, що спільна робота згаданих вище організацій не тільки бажана, а й обов'язкова, тому що «обидві організації стоять на точці зору необхідності підтримки Тимчасового уряду...»⁹⁴. Проте здійснити свій план — запобігти об'єднанню революційних сил — їм не вдалося. Куркульський союз розумів свій обмежений вплив серед трудящого селянства і не мав відповідних повноважень на проведення виборів від селянства в Раді, а незабаром і виконком Ради Р. і С. Д. змушений був подати у відставку. Причини краху дуже м'яко були сформульовані в рішенні виконкому Ради від 10 листопада, але навіть там була висловлена думка про його відірваність від виборців, ізольованість і проведення політики, яка не відповідала настроям мас: «тепер, — було сказано в цьому документі, — немає впевненості в тому, що маси підуть за ним»⁹⁵. Таким чином, Лисичанськ може бути прикладом того, як есеро-меншовицькі Ради прагнули блокуватись з куркульським союзом всупереч силам революції.

Радами, де активно здійснювалось революційне єднання сил пролетаріату і трудящого селянства, були на Донбасі — Макіївська, Кадіївська, Лозово-Павлівська і ряд інших, про діяльність яких у цьому плані автор не згадує. Саме в них під впливом більшовиків міцніло розуміння необхідності союзу робітничого класу і біднішого селянства для перемоги соціалістичної революції.

Наприклад, Лозово-Павлівська Рада Р. Д., яка з початку червня стала Радою Р. і С. Д., у резолюції від 15 червня підкреслила, що «організація селянських союзів попала до рук реакційних партій», і рішуче висловила за єдність сил пролетаріату і селянства, за з'єднання Рад «з усім революційним селянством»⁹⁶.

Працям останніх років, незалежно від глибини і ступеня розробки питання, властива, як правило, достатня чіткість в принципових формулюваннях і висновках. Недбалість у цьому плані — явище надзвичайно рідке, але, на жаль, вона іноді зустрічається. Як приклад може бути наведена насамперед праця О. М. Максимова. В ній неодноразово фігурує поняття «трудове селянство» (див. с. 13, 15, 16, 17, 23, 33, 37, 42, 45, 48, 49, 52, 53, 66). Навіть у заключному абзаці, який по суті є висновком до всієї праці, автор вважає необхідним писати про трудове

селянство (с. 67) як про союзника робітничого класу в боротьбі за перемогу соціалістичної революції. Коли б згаданий термін не так часто зустрічався, могло йтись про випадкову неточність, на якій, може, і не слід було б зупинятись, хоча зауваження це зовсім не термінологічне, як може здатися на перший погляд *. Поняттям «трудове селянство» часто оперували народники і соціалісти-революціонери для визначення біднішого і середнього селянства на відзнаку від сільської буржуазії.

Есери, зазначав В. І. Ленін 1905 р., «говорять про трудове селянство, закриваючи очі на той доведений, вивчений, підрахований, описаний, розжований факт, що серед цього трудового селянства зараз уже безумовно переважає у нас селянська буржуазія, що заможне селянство, безсумнівно маючи право на звання трудящого, все ж не обходиться без наймання робітників і тримає в своїх руках уже тепер більше половини продуктивних сил селянства»⁹⁷.

Союзником пролетаріату в боротьбі за перемогу соціалістичної революції було, як відомо, бідніше селянство.

Чим же пояснюється наявність в літературі, яка базується на марксистсько-ленінській теоретичній основі, такого роду прорахунків. Як виявляється, це має місце тому, що при вивченні джерел з історії селянського руху періоду підготовки соціалістичної революції іноді зовсім механічно переноситься в роботи термінологія документів різних селянських організацій, рішень сільських сходів, зборів, де есерівський вплив деякий час виявлявся досить виразно.

Застерегти від таких помилок зможе старанне вивчення джерел, яке спиратиметься на класичні праці В. І. Леніна, що служать для дослідника надійним дороговказом у складному переплетінні явищ і подій тих бурхливих днів і є справжнім взірцем марксистського аналізу історичного процесу.

Підсумовуючи огляд розглянутої літератури, слід зазначити, що за останні роки в даному питанні спостерігаються певні досягнення. Загальною, характерною для всіх праць ознакою, незалежно від розміру і глибини дослідження, є прагнення показати масовість і повсюдність боротьби українського трудящого селянства в 1917 р., яка становила невід'ємну частину загальноросійського революційного процесу. Особливо детально досліджується боротьба за владу Рад, за здійснення ленінського Декрету про землю. Більш уважно вивчається становище селянства і його революційна боротьба 1917 р. на Харківщині, Донбасі, тобто в тому районі, де союз пролетаріату і трудящого селянства складався більш активно, ніж в інших частинах України. Зроблені істотні зрушення і у визначенні чисельності більшовицьких сільських партосередків, поступово вимальовується картина організації і діяльності волосних земелькомів і Рад селянських депутатів.

Все ж, незважаючи на певний крок уперед у розробці даної широкої проблеми, ряд її аспектів тільки намічено, у вивченні деяких найважливіших складових її частин зроблено лише перші кроки. Не всі, наприклад, губернії і райони, приймаючи до уваги і раніше видану літературу, достатньою мірою досліджені. Це насамперед стосується селянства Волині й Катеринославщини, Полтавщини і Чернігівщини.

Назріла настійна необхідність визначити принципи проведення підрахунків численних селянських виступів, ретельно розробити їх методику, тобто виробити у дослідників єдиний підхід. Тоді картина революційної боротьби селянства 1917 р. буде виконана з належною повнотою, при

* Іноді цим терміном користуються й інші автори: див. УІЖ, 1963, № 1, с. 77; УІЖ, 1966, № 10, с. 99; Питання історії народів СРСР, вип. 1, Харків, 1965, с. 17; Питання історії народів СРСР, 1966, № 2, с. 19; Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. 2, с. 99; *Решодько П. Ф.* Селянський рух у Харківській губернії, с. 82, 118; УІЖ, 1971, № 8, с. 54, 57; УІЖ, 1973, № 12, с. 96; Наукові праці з історії КПРС, 1973, вип. 58, с. 115, 116, 117, 120, 121.

цьому зникнуть значні відхилення у результатах, а число селянських виступів по окремих губерніях і в цілому по Україні, що має тенденцію до посиленого зростання з загрозою перебільшити загальноросійські дані, буде приведено у відповідність з дійсністю.

Заслугує пильного розгляду створення і діяльність перших більшовицьких осередків в українському селі. Більш поглибленого вивчення потребують селянські організації. Немає ще необхідної чіткості щодо особливостей їх виникнення по різних губерніях, невідомо, що являв собою класовий і партійний склад, їх діяльність, процес більшовизації, загальна кількість тощо. Важливою також є необхідність розкрити ту боротьбу, яка проходила на селянських зборах, пленумах Рад і на селянських з'їздах. Особливо уваги вимагає розгляд взаємовідносин селянських Рад з робітничими і солдатськими, їх співробітництво, взаємодія і в кінцевому підсумку об'єднання цих Рад, які були уособленням міцніючого союзу робітничого класу і трудящого селянства.

Детальна розробка багатьох аспектів даної теми створить необхідні передумови для написання капітального дослідження про селянство України і його революційну боротьбу в період підготовки і проведення соціалістичної революції.

¹ *Ленін В. І.* Повне збір. творів. Т. 31, с. 408.

² Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. 1. К., 1968; Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. 2. К., 1969; Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади. К., 1973.

³ *Максимов О. М.* Селянство Донбасу в 1917 р. Сталіно, 1961; *Решодько П. Ф.* Селянський рух у Харківській губернії (березень 1917 — січень 1918). Харків, 1972; *Чуприна В. М.* Більшовики України у боротьбі за трудяще селянство (березень 1917 — лютий 1918 рр.). Львів, 1974.

⁴ *Рубач М. А.* Створення земельних комітетів на Україні в 1917 р.— Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. К., 1973; *Немченко В. Н.* Крестьянское движение на юге Украины в 1917 г. Автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. истор. наук. Одесса, 1960; *Немченко В. Н.* Трудящее селянство — союзник робітничого класу в боротьбі за перемогу пролетарської революції (за матеріалами півдня України); Праці Одеського державного університету, т. 152. Серія історичних наук, вип. 8. З історії союзу робітничого класу і селянства за матеріалами півдня України, 1962; *Свічарівська М. Д.* Боротьба за створення політичного союзу робітничого класу з селянсько-солдатськими масами на Одещині в період мирного розвитку революції (березень — липень 1917 р.); *Свічарівська М. Д., Огарін Д. А.* Боротьба селян Волині за здійснення лєнінського декрету про землю.— УІЖ, 1963, № 1; *Миронець Н. І.* Селянські повстання на Поділлі у вересні — жовтні 1917 р.— УІЖ, 1965, № 2; *Борщевський В. Я.* Про кількість Рад селянських депутатів у Донецько-Криворізькому басейні (березень — початок жовтня 1917 р.).— УІЖ, 1966, № 10; *Тимченко Ж. П.* Селянські з'їзди на Україні в 1917 р.— УІЖ, 1969, № 11; *Тимченко Ж. П.* Ленінське вчення про союз робітничого класу і біднішого селянства в 1917 р.— Історіографічні дослідження в Українській РСР, 1970, вип. 3; *Тимченко Ж. П.* Ради селянських депутатів на Україні в 1917 р.— УІЖ, 1971, № 8; *Тимченко Ж. П.* Ради селянських депутатів у період боротьби за перемогу соціалістичної революції на Україні.— Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. К., 1973; *Тригуб П. М.* З історії виникнення органів Радянської влади в українському селі у грудні 1917 — березні 1918 року.— Питання історії народів СРСР, 1971, вип. 11; *Хміль І. В.* Боротьба селян України за здійснення Декрету про землю (жовтень — грудень 1917 р.)— УІЖ, 1971, № 6; *Хміль І. В.* Українське селянство в боротьбі за владу Рад (жовтень 1917—березень 1918 р.)— УІЖ, 1973, № 2; *Хміль І. В.* Утворення більшовицьких організацій, осередків і груп в селі України (березень 1917 — березень 1918 рр.).— УІЖ, 1973, № 11; *Кордон М. В.* Розподіл земель півдня України Радами селянських депутатів у січні — березні 1918 р.— УІЖ, 1973, № 6; *Кордон М. В.* Селянські організації на півдні України в період двовладдя.— Вісник Київського університету, 1973, № 15; *Кордон М. В.* Ради селянських депутатів і аграрний рух у Катеринославській та Херсонській губерніях (вересень — жовтень 1917 р.— Питання історії СРСР, 1974, вип. 17. *Литвиненко С. П.* З історії революційної боротьби селянства Полтавщини в період підготовки Великого Жовтня.— УІЖ, 1973, № 12.

⁵ Особенности аграрного строя России в период империализма. Материалы сессии Научного совета по проблеме «Исторические предпосылки Великой Октябрьской социалистической революции», май, 1960. М., 1962, с. 348.

⁶ Історія селянства УРСР, т. 2. К., 1967, с. 7—44. М. А. Рубач — один з авторів відповідного розділу кн. Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР. К., 1967.

⁷ «История СССР», 1969, № 3, с. 235.

⁸ Проблемы аграрной истории советского общества. Материалы научной конференции 9—12 июля 1969. М., 1971, с. 74.

⁹ *Першин П. Н.* Аграрная революция в России, т. 2, с. 190.

¹⁰ Там же, с. 218.

¹¹ *Ленін В. І.* Повне зібр. творів. Т. 35, с. 23.

¹² *Кравчук Н. А.* Массовое крестьянское движение в России накануне Октября (март — октябрь 1917 г.). По материалам великорусских губерний Европейской России. М., 1971, с. 202, 219.

¹³ *Рубач М. А.* Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине. К., 1956, с. 396.

¹⁴ *Першин П. Н.* Аграрная революция в России. Т. 2, с. 516.

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 1326, оп. 1, спр. 33, арк. 307.

¹⁶ *Рубач М. А.* Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине, с. 397.

¹⁷ *Маленко Е. Е.* Роль Апрельских тезисов В. И. Ленина в борьбе за крестьянские массы в период мирного развития социалистической революции (март — июнь 1917 г.).— Сборник научных работ кафедр истории КПСС вузов г. Харькова, 1960, вып. 4; *Маленко Е. Е.* Борьба большевиков Украины за крестьянские массы в период подготовки и проведения Октябрьской социалистической революции. Июль 1917 — декабрь 1917 г. (На материалах Черниговской и Харьковской губерний).— Труды Харьковского инженерно-строительного института, вып. 22; Сборник научных работ кафедр общественных наук, Харьков, 1962; *Малич М. І.* Борьба большевицких организаций Украины за зміцнення союзу робітничого класу та біднішого селянства в період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції (вересень — жовтень 1917 р.).— Наукові записки Полтавського педінституту, 1962, т. 13, вип. 1. Сер. істор.; *Штернштейн Я. М.* Большевики на чолі революційного селянства Одещини у боротьбі за Жовтень.— Наукові праці з історії КПРС, 1967, вип. 15; *Печериця І. І.* Діяльність більшовиків півдня України по зміцненню союзу робітничого класу та селянства в березні—жовтні 1917 р.— УІЖ, 1967, № 10; *Гелей С. Д.* Большевики України в боротьбі за виконання рішень VI з'їзду партії в селянському питанні.— Наукові праці з історії КПРС, 1973, вип. 58.

¹⁸ *Чуприна В. М.* Большевики України у боротьбі за трудяще селянство (березень 1917 р.— лютий 1918 р.). Львів, 1974.

¹⁹ Див. рецензію П. Ф. Решодька на працю В. М. Чуприни.— УІЖ, 1975, № 6, с. 145—147.

²⁰ УІЖ, 1973, № 11, с. 57.

²¹ Там же, с. 60.

²² Энциклопедический словарь, т. XX (39-й полутом). СПб., 1897, с. 332.

²³ Большевицкие организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март — ноябрь 1917 г.). Сборник документов и материалов. К., 1957, с. 199, 201, 202, 208—209.

²⁴ «Исторический архив», 1956, № 5, с. 32.

²⁵ Там же, с. 17, 23, 39, 43, 45, 57; Деятельность ЦК РСДРП(б) в 1917 году (Хроника событий). М., 1969, с. 190, 450, 460, 468 та ін.

²⁶ *Шиловцев Ю. В.* Партийне будівництво на Україні (листопад 1917—липень 1918 р.). Харків, 1972, с. 17.

²⁷ *Шарапов Г. В.* Разрешение аграрного вопроса в России после победы Октябрьской революции. М., 1961, с. 172; «Коммунист», 1967, № 7, с. 30; «Вопросы истории КПСС», 1969, № 4, с. 119; *Трапезников С. П.* Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос, т. 1, М., 1974, с. 404.

²⁸ *Рубач М. А.* Створення земельних комітетів на Україні в 1917 р.— Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. К., 1973, с. 22—40.

²⁹ Там же, с. 25.

³⁰ Статистический справочник по Харьковской губернии. Харків, 1914, с. 166; Статистичний довідник по Полтавській губернії на 1918—1919 рр. Полтава, 1919, с. 1—2.

³¹ *Борщевський В. Я.* Про кількість Рад селянських депутатів у Донсько-Криворізькому басейні (березень — початок жовтня 1917 р.).— УІЖ, 1966, № 10, с. 96—100.

³² Історіографічні дослідження в Українській РСР, 1968, вип. 1, с. 68; Історіографічні дослідження в Українській РСР, 1969, вип. 2, с. 94—96.

³³ Історія КПРС, т. 3, ч. 1, 1968, с. 383.

³⁴ *Овсенко Е. Г.* Советы Северной Таврии в борьбе за установление Советской власти. Автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. истор. наук. К., 1968, с. 14.

³⁵ Там же, с. 22.

³⁶ За власть Советов. Сборник документов и воспоминаний. Запорожье, 1957, с. 56.

³⁷ «Известия Бердянского Совета Р. и С. Д.», 1917, 19 сентября.

³⁸ *Тимченко Ж. П.* Радянська історіографія про Ради селянських депутатів у 1917 р.— Історіографічні дослідження в Українській РСР, 1969, вип. 2, с. 87—99; *Тимченко Ж. П.* Ради селянських депутатів на Україні в 1917 р.— УІЖ, 1971, № 8, с. 49—57; *Тимченко Ж. П.* Ради селянських депутатів у період боротьби за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні.— Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. К., 1973, с. 114—134.

³⁹ УІЖ, 1971, № 8, с. 50.

- ⁴⁰ Там же.
- ⁴¹ «Народная жизнь», 1917, 1 жовтня.
- ⁴² «Уманское слово», 1917, 12 листопада.
- ⁴³ ЦДАЖР УРСР, ф. 3156, оп. 1, спр. 22, арк. 7.
- ⁴⁴ «Известия Полтавского Совета Р. и С. Д.», 1917, 27 липня.
- ⁴⁵ «Нова Рада», 1917, 3 вересня.
- ⁴⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 1115, оп. 1, спр. 10, арк. 20.
- ⁴⁷ Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. 2, 1969, с. 93.
- ⁴⁸ Советы крестьянских депутатов и другие крестьянские организации, т. 1, ч. 2, с. 9.
- ⁴⁹ «Трудовая Волянь», 12 жовтня 1917 р.
- ⁵⁰ «Вопросы истории», 1970, № 6, с. 191.
- ⁵¹ «Трудовая Волянь», 18 травня 1917 р.
- ⁵² Энциклопедический словарь, т. 7 (14-й полутом). СПб., 1892, с. 124; Обзор Волянской губернии за 1914 г. Житомир, 1915, с. 2.
- ⁵³ Энциклопедический словарь, т. 18 (35-й полутом). СПб., 1896, с. 115; Большая энциклопедия, т. 12. СПб., 1909, с. 365.
- ⁵⁴ Энциклопедический словарь, т. 21 (41-й полутом). СПб., 1897, с. 265.
- ⁵⁵ Краткий статистико-экономический обзор по Одесскому уезду за 1916—1917 гг. Одесса, 1920, с. 76—79.
- ⁵⁶ «Трудовая Волянь», 1917, 3 вересня.
- ⁵⁷ «Трудовая Волянь», 1917, 6 вересня.
- ⁵⁸ «Трудовая Волянь», 1917, 4 жовтня.
- ⁵⁹ «Голос труда», 1917, 2 серпня.
- ⁶⁰ «Известия Глуховского уездного Совета Р. С. и Кр. Д.», 1917, 24 вересня.
- ⁶¹ Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции. Документы и материалы. Часть третья. Сельское хозяйство и крестьянство. Л., 1967, с. 276.
- ⁶² История СССР, 1960, № 5, с. 159; Гришаев В. В. Строительство Советов в деревне в первый год социалистической революции. М., 1967, с. 19.
- ⁶³ Тимченко Ж. П. Селянські з'їзди на Україні в 1917 р.— УІЖ, 1969, № 11.
- ⁶⁴ Першин П. Н. Аграрная революция в России, кн. 1, с. 332—334.
- ⁶⁵ Лисецкий А. М. Из истории забастовочной борьбы сельскохозяйственного пролетариата Украины в период подготовки Великой Октябрьской социалистической революции (март — октябрь 1917). Ученые записки Харьковского университета, т. 107. Труды кафедры истории КПСС, т. 8. Харьков, 1960, с. 89—98.
- ⁶⁶ УІЖ, 1973, № 8, с. 154.
- ⁶⁷ Рева І. М. Селянський рух на Лівобережній Україні 1905—1907 рр. К., 1964.
- ⁶⁸ Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967, с. 541.
- ⁶⁹ Крестьянское движение в 1917 году. М.—Л., 1927, с. 364—399; ЦДАЖР СРСР, ф. 406, оп. 6, спр. 421, арк. 198.
- ⁷⁰ Ленін В. І. Повне збір. творів. Т. 17, с. 59.
- ⁷¹ Сельское хозяйство, фабричная промышленность и занятия населения Харьковской губернии. Харьков, 1918, с. 57.
- ⁷² Статистический ежегодник 1916 г. издания Харьковской губернской земской управы. Харьков, 1917, с. 88—89.
- ⁷³ Наукові записки Інституту історії, т. 2, К., 1946, с. 187.
- ⁷⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів. Т. 34, с. 284.
- ⁷⁵ «Історія СССР», 1969, № 3, с. 235.
- ⁷⁶ Особенности аграрного строя России в период империализма, с. 36; Проблемы аграрной истории советского общества, с. 74.
- ⁷⁷ Ленін В. І. Повне збір. творів. Т. 39, с. 281.
- ⁷⁸ Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине, с. 170.
- ⁷⁹ УІЖ, 1973, № 12.
- ⁸⁰ Першин П. Н. Аграрная революция в России, т. 1, с. 430.
- ⁸¹ Порицкий В. А. Ленинский декрет о земле и его буржуазные критики. М., 1975, с. 65.
- ⁸² Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. 1. К., 1968.
- ⁸³ Миронець Н. І. Боротьба селянства Поділля за землю в 1917 році (березень—червень 1917 р.).— Питання історії народів СРСР, 1965, вип. 1; Миронець Н. І. Участь солдатських мас Південно-Західного фронту в боротьбі селянства Поділля за землю в період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції (березень—жовтень 1917 р.).— Питання історії народів СРСР, вип. 2. Харків, 1966; Миронець Н. І. Боротьба більшовицьких організацій Поділля за селянські та солдатські маси в період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції.— Вісник Київського університету, № 10. Серія істор., 1968.
- ⁸⁴ Питання історії народів СРСР, 1966, вип. 2, с. 16, 19.
- ⁸⁵ Миронець Н. І. Революционное крестьянское движение на Подоллии накануне Великой Октябрьской социалистической революции (март—октябрь 1917 г.). Автореф. дисс. на соиск. учен. степени канд. истор. наук. К., 1965, с. 21.
- ⁸⁶ Питання історії народів СРСР, вип. 2, с. 19.

- ⁸⁷ Максимов О. М. Селянство Донбасу в 1917 р. Сталіно—Донбас, 1961.
- ⁸⁸ Поуездные итоги Всероссийской сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 года по 57 губерниям и областям, т. 5, вып. 2. М., 1923, с. 30—37.
- ⁸⁹ История технического развития угольной промышленности Донбасса, т. 1. К., 1969, с. 110.
- ⁹⁰ «Известия Екатеринославского Совета Р. и С. Д.», 8 вересня 1917 р.
- ⁹¹ Дон.ОДА, ф. 2602, оп. 2, спр. 1, арк. 8.
- ⁹² Там же, спр. 5, арк. 57; Второй Всероссийский Съезд Советов рабочих и солдатских депутатов. Сборник документов. М., 1957, с. 258.
- ⁹³ Луганська область. Історія міст і сіл Української РСР. К., 1968, с. 468.
- ⁹⁴ «Голос рабочего», 1917, 29 жовтня.
- ⁹⁵ «Голос рабочего», 1917, 13 грудня.
- ⁹⁶ «Известия Лозово-Павловского Совета Р. и Кр. Д.», 1917, 17 червня.
- ⁹⁷ Ленин В. І. Повне збір. творів. Т. 9, с. 191—192.

З М І С Т

З ІСТОРІЇ СОЦІАЛІСТИЧНОГО І КОМУНІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА

Плющ М. Р., Рященко Д. С.— Розвиток масового робітничого винахідництва і раціоналізаторства в Українській РСР за роки четвертої п'ятирічки (1946—1950 рр.)	3
Кондратенко Л. В.— Крах планів фашистських окупантів щодо використання промислово-сировинного потенціалу України в роки Великої Вітчизняної війни . . .	16
Руденко Н. М.— Діяльність партійного підпілля і партизанських формувань по розкладу ворожих військ на Україні (1941—1944 рр.) . . .	21
Кульчицький С. В., Ткачова Л. І.— Матеріальний добробут робітничого класу України в роки першої п'ятирічки . . .	33
Терещенко Ю. І.— Становлення «воєнного комунізму» і продовольча справа на Україні у 1919 р.	44
Комаренко Н. В.— Деякі питання пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів у сучасній радянській історіографії	59
Сидоренко В. П.— Історія робітничого класу України періоду будівництва соціалізму (1921—1941 рр.) у радянській історіографії 30—60-х років	73
Гамрецький Ю. М.— Радянська історіографія про селянство України в 1917 р.	82

Академия наук Украинской ССР
Институт истории
ИСТОРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИЯ
Республиканский межведомственный сборник
Основан в 1974 г.
Выпуск 3
(На украинском языке)

Друкується за постановою вченої ради
Інституту історії Академії наук
Української РСР

Редактор *В. С. Трубенко*
Художній редактор *С. П. Квітка*
Технічний редактор *С. Г. Максимова*
Коректор *З. П. Школьник*

Інформ. бланк № 1187.

БФ 01215. Здано до набору 3.XI 1976 р. Підписано до друку 1.VI 1977 р. Формат 70×108¹/₁₆.
Папір друк. № 1. Умовних друк. арк. 9,8. Облік. вид. арк. 10,27. Тираж 450. Вид. № 2. Зам. 6-923.
Ціна 1 крб. 03 коп.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ-601, МСП, вул. Репіна, 3.

Київська книжкова друкарня наукової книги Республіканського виробничого об'єднання «Поліграф-
книга» Держкомвидаву УРСР, 252004, Київ-4, вул. Репіна, 4.

**У видавництві «Наукова думка»
в 1977 р.
вийде в світ книга:**

ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ. Історія зарубіжних країн. Вип. 3.
Мова українська. 10 арк. Ціна 1 крб. 20 коп.

У збірнику висвітлюються питання розвитку міжнародного і національно-визвольного руху, соціальної структури та соціальної політики в країнах капіталізму, а також боротьби демократичних сил проти імперіалістичної реакції та війни.

Досліджується історія соціального будівництва в європейських соціалістичних країнах та зміцнення їх дружби і співробітництва з СРСР.

Розрахований на науковців, викладачів і студентів вузів.

Найбільш тривалий час попередні замовлення на цю книгу приймає книгарня видавництва «Наукова думка» (252001, Київ-1, вул. Кірова, 4), яка іногороднім замовникам висилає книги післяплатою.